ज्ञान: अध्ययन: परम्परा

GRAND ACADEMIC PORTAL

GAP भाषा

A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH

ISSN 2582-8770

Editors-in-Chief : Dr. Preeti Oza
Dr. Gurudutta P. Japee
Dr. Jasmin Gujarathi

(Hybrid Mode)

Two-Day Multidisciplinary International Conference

of

Universities Commerce & Management Teachers' Association, Gujarat State

and

Commerce & Management Teachers' Association, Mumbai

अभ्युदय -२०२६

Silk Routes to Digital Routes : Sustainability, Innovation and the Transformation of Business and Culture

Date : 3rd and 4th October 2026

Organised by

Gandhinagar Charitable Trust

Samarpan Arts and Commerce College

:: Venue ::

Samarpan Education & Research Campus

Sector - 28, Gandhinagar, Gujarat

ABOUT THE CONFERENCE

In an era defined by rapid digital transformation and shifting trade architectures, the intersection of skill development, digital innovation, and sustainable commerce presents both unprecedented opportunities and complex challenges. ABHYUDAYA – 2026: Silk Routes to Digital Routes — Sustainability, Innovation and the Transformation of Business and Culture, aims to bring together scholars, policymakers, industry leaders, educators, practitioners, and students from across the world to engage in a meaningful academic dialogue.
The conference serves as a platform to examine how digital skills, emerging technologies, and sustainable trade and cultural practices are reshaping global economic systems. It aspires to foster innovative thinking, inspire collective responsibility, and catalyze research-driven action aligned with the UN Sustainable Development Goals (SDGs). ABHYUDAYA – 2026 will explore pathways to empower communities, build future-ready workforces, and promote equitable and sustainable global trade while honoring cultural heritage and ethical traditions.

About UCMTA

Established in 1986 as the Gujarat University Commerce and Management Teachers' Association, the organization was subsequently renamed the Gujarat & North Gujarat Universities Commerce & Management Teachers' Association, following the inclusion of teachers from neighbouring university. With the later inclusion of teachers from all types of universities across Gujarat, it was ultimately renamed the Universities Commerce & Management Teachers' Association.

The aims and objectives of UCMTA are:

- To concentrate on various problems in the areas of Commerce and Management and to create competence for teaching and research work
- To encourage research and development of new methods and techniques
- To provide common platform for the meeting, discussion, discourse, development and analytical study to the teachers working in Colleges
- To study problems in fields of teaching, research and overall development of their professional status
- To establish liaison with the Universities and State of Gujarat to share opinions of the members of UCMTA regarding teaching methods, framing of syllabi, methods of examination etc.
- To undertake and help in the development of suitable teaching materials and different media covering emerging disciplines.

Our association has successfully completed 40 years and has managed to fulfil above aims and objectives through arranging lectures by expert in the fields of academia and corporate sectors. Industrial visits and dialogue with the bigwigs of industries and corporate sectors have provided practical perspectives to our members. With its pan Gujarat presence, UCMTA has been able to aid their members with constant developmental changes.

ABOUT MCTA & CMTAM

The Maharashtra Commerce Teachers Association was established in 1985 with its first Conference at Dharangaon near Jalgaon under the leadership of Dr. G. M. Talhar, who was the founder President. The main objective of this Association has been to provide the platform for Commerce teachers in Maharashtra to express their views on the issues in Commerce and Management. The idea of formation was emerged from the discussion during the Centralized Assessment Programme of Savitribai Phule Pune University in 1984 at Pravra Nagar in Ahmednagar district. It was registered at Jalgaon as a formal body of Commerce teachers. Eminent Commerce teachers joined for a noble cause of organizing Annual Conferences at different places in Maharashtra. New Life members joined at the time of each Annual Conference. Every time new emerging subjects and topics were discussed by Commerce teachers during the sessions of the Annual Conferences.
Subsequently it was revealed that the registration at Jalgaon Charity Commissioner was lapsed and in 2026 new entity was registered as Commerce and Management Teachers Association Mumbai where by all members and funds have been transferred. This newly formed entity has Governing Body, Executive Council and General Body of more than 1000 members actively participating in academic activities by organising workshops, symposia, as well as national and international conferences every year.

ABOUT GANDHINAGAR CHARITABLE TRUST

Founded by veteran philanthropist Shree Shankersinhji Vaghela, Gandhinagar Charitable Trust is a significant educational organization in Gandhinagar, Gujarat; solely dedicated to providing quality and affordable higher education. It functions as the managing body for several institutions that collectively form the "Samarpan Education and Research Campus".
It runs the Samarpan Arts and Commerce College, Science and Commerce College, School of Law, Institute of Vocational Courses and Institute of Computer Science, which provide affordable higher education opportunities.
The Gandhinagar Charitable Trust established its first major educational institution, the Samarpan Arts and Commerce College, in 1996. Since then, it has been instrumental in shaping the lives of numerous students by making them responsible citizens.
The Samarpan Education and Research Campus has been consistently making rapid strides under the dynamic leadership of Trustee Shree Mahendrasinh Vaghela.

ABOUT SAMARPAN ARTS AND COMMERCE COLLEGE

Being located in the capital city of the Gujarat State, Gandhinagar Charitable Trust Samarpan Arts and Commerce College was established in 1996, by veteran philanthropist Shri Shankersinhji Vaghela with the sole aim of serving in the field of education, especially with a view to care for the educational needs of the students from various areas of the state. Spread across lush green 45-acre educational campus, this grant-in-aid college endeavours to stimulate the development of creative and intellectual curiosity of stakeholders. Affiliated to Gujarat University, and functioning under the auspices of Gandhinagar Charitable Trust, Samarpan Arts and Commerce College offers undergraduate courses with Bachelor Degree Programmes and Honours Programmes as well as Research programs in the field of Economics, English, Sanskrit, Gujarati and Commerce. It also offers P.G. Programme in English, Sanskrit, Economics and Commerce. Faculty members in each department are actively engaged in guiding doctoral students.
Our IGNOU Study Centre (SC-0911) for distance education fosters the educational needs of young officers, especially in the services of IAF, BSF and CRPF. The college has also collaborated with Central Sanskrit University, New Delhi and has started the Centre for Sanskrit Learning under its auspices from the last academic year. The college is actively planning to launch mandatory Certificate Courses on Bharatiya Gyan Parampara, in association with various universities; and Integrated Liberal courses in alignment with the vision of NEP-2020.

https://samarpancollege.org/
Visit: https://ucmta.org.in
https://www.maharashtracta.com/

Conference Themes & Tracks

Track 1: Digital Skills, Workforce Development & the Future of Work

- Digital literacy and upskilling for the 21st-century workforce
- Vocational training, e-learning and industry-aligned skill ecosystems
- Bridging the digital divide: rural, gender, and socio-economic perspectives
- Emerging roles: AI, automation, and the gig economy
- TVET (Technical & Vocational Education and Training) reforms
- NEP-2020 and skill-based higher education frameworks
- Youth entrepreneurship and digital employability
- Corporate-academia collaboration for skill-building

Track 2: Digital Trade, E-Commerce & Global Supply Chain Transformation

- Cross-border e-commerce and digital marketplace ecosystems
- WTO frameworks and digital trade policy
- Blockchain, smart contracts and supply chain transparency
- Fintech innovations enabling global trade
- Intellectual property rights in digital commerce
- Trade facilitation through digital platforms and portals
- Logistics, last-mile delivery and digital infrastructure
- Regional trade agreements in the digital age

Track 3: Sustainability, Green Economy & Responsible Innovation

- Sustainable business models and circular economy practices
- ESG (Environmental, Social, Governance) frameworks and corporate accountability
- Green finance, ethical investment and climate-resilient trade
- Renewable energy, clean technology and sustainable infrastructure
- Carbon footprint of global trade and mitigation strategies
- SDGs and sustainable commerce: policy and practice
- Eco-innovation and social entrepreneurship
- Environmental ethics and corporate sustainability reporting

Track 4: Technology, Innovation & Digital Transformation

- Artificial intelligence, machine learning and trade analytics
- Industry 4.0: IoT, robotics and smart manufacturing
- Cybersecurity, data privacy and digital sovereignty in trade
- Digital currencies, cryptocurrency and trade finance
- Start-up ecosystems, innovation hubs and technology incubation
- Digital governance and regulatory frameworks
- ICT for sustainable development and inclusive growth
- Human-centric technology design and ethical innovation

Track 5: Humanities, Culture & the Social Dimensions of Digital Trade

- Cultural identity, heritage preservation and digital globalisation
- Language, communication and multilingual digital commerce
- Social inclusion, equity and human rights in global trade
- Media, public discourse and digital narratives of trade
- Indian philosophical and ethical perspectives on sustainable commerce
- Peace studies, global citizenship and multilateral cooperation
- Gender equality and women entrepreneurship in digital trade
- Digital humanities and knowledge dissemination

Track 6: Economics, Commerce & Management for Sustainable Trade

- Macroeconomic impacts of digitisation on trade flows
- MSMEs, startups and digital internationalisation
- Strategic management and leadership in global digital enterprises
- Marketing analytics, digital branding and consumer behaviour
- Sustainable supply chain management and ethical sourcing
- Public policy, governance and trade competitiveness
- Economic resilience, post-pandemic recovery and trade
- Knowledge economy and intellectual capital in global markets

Track 7: Science, Technology and Innovation

- Artificial intelligence in scientific research
- Medical and health sciences
- Biological sciences and biotechnology
- Chemical sciences and green chemistry
- Data science and computational science
- Materials science and nanotechnology
- Space science and satellite technology
- Emerging technologies and entrepreneurship

Track 8: Indian knowledge traditions and their contemporary relevance

- Indian philosophy and knowledge traditions
- Ayurveda and traditional healthcare systems
- Yoga and Indian wellness traditions
- Sanskrit and traditional knowledge texts Indian education and Gurukul traditions
- Indigenous knowledge and cultural heritage
- Indian agriculture and indigenous practices
- Digital preservation of Indian knowledge heritage

Track 9: Special Sessions

- Digital Skills Summit: Industry-Academia Dialogue
- Women in Digital Trade Leadership Forum
- Youth Innovation & Start-up Showcase
- SDG Case Study
- Bharatiya Knowledge Systems and Sustainability Thought

Participants' Profile:

- Research Scholars
- College, University Department Teachers
- Principals
- Faculty members of B-Schools
- Faculty of Arts, Science, Commerce, Law, Nursing
- AYUSH, Paramedical, Computer and Engineering
- Professionals & Industry Practitioners
- Policy Makers and Government Officials

Conference Structure: A combination of Keynote Addresses, Experts' Talks, and Paper Presentations.

Call for Papers: We invite quality original unpublished conceptual/research papers in English, Hindi or Gujarati that address the theme and sub-themes of the conference.

Selected Papers will be published in Online International Peer Reviewed Journals: GAP Gyan: A Global Journal of Social Sciences ISSN: 2581-5830, GAP Bhasha Multilingual Journal of Research ISSN: 2582-8770.

Submission Guidelines

The first page of the paper should contain only: Title of the paper, Name of the author, Affiliation, Address with Email & Phone no., and Abstract. Papers should be typed in Times New Roman font in MS Word format. Font size: 12 for normal text, 14 for Title. Line spacing: 1.5. Abstract should not exceed 300 words (Avoid Underlines).

Selected papers will be peer reviewed and evaluated based on originality and relevance to the conference. Full papers along with abstracts should be mailed to the following mail id: samarpanconference@gmail.com

https://forms.gle/n219ApDZxKymCtVX6

Important Dates

Last Date for Registration, Abstract & Full Paper

- Submission: 25th September, 2026
- Notification of Acceptance : 27th September, 2026
- Conference Date: 3rd & 4th October, 2026

Registration Fee

- Research Scholar : INR 1500 (University Research Registration Certificate required)
- Member (UCMTA / MCTA & CMTAM): INR 2,500 (With Publication)
- Non-Member : INR 3,000 (With Publication)

Payment Mode

- Name of the Bank: STATE BANK OF INDIA
- Name of A/C Holder : PRINCIPAL, SAMARPAN ARTS AND COMMERCE COLLEGE
- IFSC Code: SBIN0004291
- Account No.: 30578942702
- Note: Accommodation (Paid) during the conference will be provided to outstation participants only if intimated by 29th September, 2026

https://samarpancollege.org/
Visit: https://ucmta.org.in
https://www.maharashtracta.com/

Chief Patrons

Hon. Shankersinh Vaghela
Former Chief Minister of Gujarat State
Managing Trustee,
Gandhinagar Charitable Trust,
Gandhinagar

Prof. S. B. Vora
Founder President
UCMTA & Former Vice Chancellor,
Gujarat University, Ahmedabad

Patrons

Hon. Mahendrasinh Vaghela
Trustee
Gandhinagar Charitable Trust,
Gandhinagar

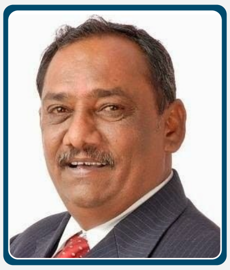

Dr. B. B. Taywade
President
CMTAM, Maharashtra

Dr. T. A . Shiware
Vice President
CMTAM, Maharashtra

Dr. M. D. Pande
Registrar
Gandhinagar Charitable Trust,
Gandhinagar

Conference Chairman

Dr. Ashish Janakray Dave
Principal
Samarpan Arts and Commerce College,
Gandhiangar.

Joint Secretary UCMTA

Dr. Kalpesh T Patel
M: 9913931120

Conference Convenors

Dr. Mahesh M. Patel
President
UCMTA, Gujarat
M: 9998684699

Dr. Pramod Chaudhari
CMTAM Conference President
M: 9422283746

Prof. G. Y. Shitole
Secretary
CMTAM, Maharashtra
M: 9322247148

Dr. Hemant V. Vaishnav
Vice-Principal,
SACC, Gandhinagar
M: 9429634293

Conference Secretaries

Prof. (Dr.) Shivprasad Dongare
EC Member
CMTAM, Maharashtra
M: 77983 95000

Dr. Kirtan P Raval
Senior Vice President
UCMTA, Gujarat
M: 9099232828

Dr. Vigna Oza
Vice President
UCMTA, Gujarat
M: 9723456258

Prof. Vaibhav R. Kothari
IQAC Coordinator,
SACC, Gandhinagar
M: 9427642792

Dr. Urmish Sureshbhai Javeri
Treasurer
UCMTA, Gujarat
M:9825164750M:9825164750

Conference Joint Secretaries

Dr. Rajendra V. Raval
Joint Treasurer
UCMTA, Gujarat
M: 9998813936

Dr. Hemant Bhatti
EC Member
CMTAM, Maharashtra
M:09892880456

Dr. Dharmendra Patel
Past President
UCMTA, Gujarat
M; 9428282182

Dr. Khyati Shah
EC Member
CMTAM, Maharashtra
M:9619109055

Dr. Lalita M. Solanki
Head, Dept. of Commerce,
SACC, Gandhinagar
M: 9925076124

Dr. Rucha A. Brahmbhatt
Head, Dept. of English
SACC, Gandhinagar
M: 9898162467

https://samarpancollege.org/
Visit: https://ucmta.org.in
https://www.maharashtracta.com/

Organising Committee

- **Dr. Krushnavirsinh Zala,** Samarpan Arts and Commerce College M;9714042683
- **Dr. Deval Harsurbhai Jilariya,** R. J. Tibrewal Commerce College-Vastrapur, Ahmedabad. M: 7383683043
- **Dr. Abhinav Kanaiyalal Patel,** P. G. Department of Business Studies, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar, Dist. Anand, 9925555220
- **Prof. Maharshi Rahevar,** Samarpan Arts and Commerce College (M): 9428408232
- **Dr. Jitendra Patel,** Shree G. N. Patel Commerce College, Nanikadi M: 7016260642
- **Dr. Smita Ramanlal Dave,** JG College of Education for Women (PG), AhmedabadM.9824310865
- **Dr. Dipak Pandya,** Samarpan Arts and Commerce College M;9427026979
- **Dr. Nitendra Patel,** Samarpan Arts and Commerce College M;9727207307
- **Prof. Surendrasinh Vaghela,** ·Samarpan Arts and Commerce College M;9998957609
- **Dr. Mehul Mistry,** I/C Principal, Sardar Patel College of Commerce, M: 9724461272
- **Dr. Ramila Patel,** Samarpan Arts and Commerce College M: 9979456650
- **Dr. Jahidhusen Chauhan,** Samarpan Arts and Commerce College M;9427368168
- **Dr. Samir Bhatt,** Samarpan Arts and Commerce College, M: 9727965009
- **Dr. Kuldeep Shivprasad Sharma, Secretary, Indian Commerce Association,** M: 9324445897
- **Dr. Nishikant Jha,** Thakur College of Science and Commerce, Kandivali, Mumbai M: 9820373439
- **Prof. Shyam Salunkhe,** Appasaheb R. B. Garud College, Shendurni, Dist. Jalgaon Maharashtra Mob.: 9421512073
- **Dr. Vinod Gawande,** Nagpur, Mob:9422125200
- **Dr. Rajkumargiri Gosavi,** Nagpur, Mob:98226 92931
- **Dr. Rasik Prajapati,** Assistant Professor, Faculty of Commerce, Padra M: 9824268817
- **Dr. Neha Khushal Gadhvi,** Shri H K Commerce College, Ahmedabad M: 9925120302
- **Dr. Usha Laginbhai Gamit,** R. J. Tibrewal Commerce College-Vastrapur, Ahmedabad. M: 97275 22270

Registration Committee

Dr. Krushnavirsinh Zala (M): 9714042683
Mr. Chandrakant Prajapati (M): 9904829664
Dr. Manisha Rabari (M): 9428751824
Prof. Shweta Panwar (M): 9825671780
Dr. Rambhai J. Bharada (M): 9726172729

Publication Committee

Dr. Arvind Chaudhari (M): 9422774839
Dr. Ruchi Joshi (M): 9409466347
Dr. Krushnavirsinh Zala (M): 9714042683
Prof. Maharshi Rahevar (M): 9428408232

Accommodation

Dr. Alpa Patel (M): 9427031546
Prof. Mahendra Modiya (M): 9427527779
Dr. Krushnavirsinh Zala (M): 9714042683
Dr. Thakorbhai Nayak (M): 9979599862

How to reach at Campus:

- **By Road :** Gandhinagar is easily accessible, on NH – 48 (Delhi – Mumbai corridor) through Ahmedabad (30 Kms). Take the Ahmedabad-Gandhinagar Road (SH 71) or the parallel Sarkhej-Gandhinagar Highway.
- **By Train :** It is located on the Western Railway Ahmedabad – Jaipur Broad-gauge line. The primary railway station serving the city is Gandhinagar Capital Railway Station, located 03 km from the conference venue. Nearest major railway station is Ahmedabad Junction (ADI), 25-30 km away.
- **By Air :** The nearest airport is 'Sardar Patel International Airport, Ahmedabad'.
- The campus is located (30 km) away from it.

Place to visit Nearby Gandhinagar

Ambaji Shaktipeeth 160 KM

Modhera Sun Temple 88 KM

Gandhi Ashram, Sabarmati 25 KM

Mahudi Jain Temple 20 KM

The Adalaj Stepwell 10 KM

Dandi Kutir 5 KM

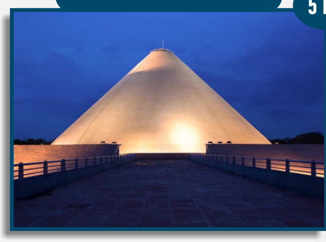

Vaijnath Mahadev Temple, Vasan 5 KM

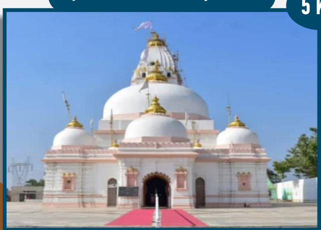

Akshardham Temple 3 KM

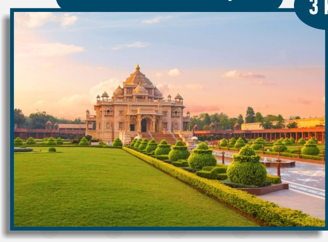

Dinosaur Park 5 KM

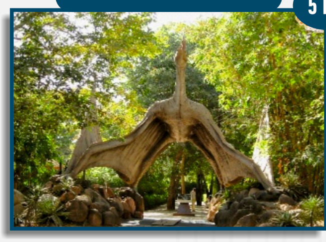

https://samarpancollege.org/
Visit: https://ucmta.org.in
https://www.maharashtracta.com/

UNIVERSITIES COMMERCE AND MANAGEMENT TEACHERS' ASSOCIATION

GUJARAT STATE EXECUTIVE COUNCIL

DR. MAHESH M. PATEL, President	DR. S. B. VORA, Founder President	DR. ASHISH J. DAVE, General Secretary
DR. URMISH S. JAVERI, Treasurer	DR. KIRTAN P RAVAL, Vice-President	DR. VIGNA OZA, Vice-President
DR. RAJENDRA V. RAVAL, Joint Treasurer	DR. KALPESH T. PATEL, Joint Secretary	DR. DHARMENDRA PATEL, Past President
DR. GURUDATTA P. JAPEE, Research Cell Head	DR. RASIK PRAJAPATI, E. C. Member	DR. ABHINAV PATEL, E. C. Member
DR. BRIJESH H. JOSHI, E. C. Member	DR. JITENDRA J. PATEL, E. C. Member	DR. DEVAL JILARIYA, E. C. Member
DR. RUCHI JOSHI, E. C. Member	DR. LALITA M. SOLANKI, E. C. Member	DR. NEHA K. GADHAVI, E. C. Member
DR. USHA L. GAMIT, E. C. Member	DR. RAM BHARADA, I.T. Cell Head	DR. MAHARSHI RAHEVAR, I.T. Cell Member
DR. KRUSHNAVIRSINH ZALA, Research Cell Member		

Commerce and Management Teachers Association, Mumbai Executive Council for the period 2026-28			
DR. BABANRAO TAYWADE President (Nagpur)	DR. T.A. SHIWARE Vice President (Mumbai)	DR. P. R. CHAUDHARI Vice President (Jalgaon)	DR. G.Y. SHITOLE Secretary (Pune)
DR. NISHIKANT JHA Joint Secretary (Mumbai)	DR. KULDEEP SHARMA Treasurer (Mumbai)	DR. ARVIND CHAUDHARI Member (Jalgaon)	DR. SHIVPRASAD DONGARE Member (Nanded)
DR. SUNITA TIDAKE Member (Mumbai)	DR. W. K. SARWADE Member (Chh.Sambhajinagar)	DR. ARUN GAIKWAD Member (Ahilyanagar)	DR. ANNASAHEB GURAV Member (Kolhapur)
DR. V. S. KANNAN Member (Mumbai)	DR. BALAJI KALAMBE Member (Latur)	DR. KHYATI SHAH Member (Mumbai)	DR. SHYAM SALUNKHE Member (Jalgaon)
DR. NARAYAN PHADKE Member (Mumbai)	DR. KALPANA GHOLAP Member (Dhule)	DR. HEMANT BHATTI Member (Mumbai)	DR. DHIRAJ ZALTE Member (Nashik)
DR. RAJKUMARGIR GOSAVI Member (Nagpur)	DR. RAVINDRA WAGH Member (Jalgaon)	DR. VINOD GAVANDE Member (Nagpur)	DR. L. C. KURPATWAR Member (Chh. Sambhajinagar)
		DR. SANDIP SONONE Member (Chandrapur)	

https://www.gapbhasha.org/

SR. NO	CONTENTS	PAGE NO.
૧.	ડો. ખુશાલીબેન ઘનશ્યામદાસ અગ્રવાલ MSMES ના આંતરરાષ્ટ્રીયકરણમાં ડિજિટલ પરિવર્તનની ભૂમિકાતકો :, પડકારો અને નીતિગત પરિપ્રેક્ષ્ય	1.
૨.	**DR. DIPAK PANDYA** અરવિંદનું પૂર્ણયોગ દર્શન અને ટકાઉ માનવવિકાસ : ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં એક અભ્યાસ (SRI AUROBINDO'S PHILOSOPHY OF INTEGRAL YOGA AND SUSTAINABLE HUMAN DEVELOPMENT: A STUDY IN THE CONTEXT OF INDIAN KNOWLEDGE TRADITIONS)	5.
૩.	**ડૉ. રમીલાબેન જે. પટેલ** ભારતના ડિજિટલ વેપાર યુગમાં સાંસ્કૃતિક ઓળખ અને મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકતા	10.
૪.	**SOUMYADEEP SARDAR** क्वांटम युग में चेतना और वेदांत: एरविन श्रोडिंगर के दार्शनिक चिंतन के आलोक में (CONSCIOUSNESS AND VEDANTA IN THE QUANTUM AGE: A SCHRÖDINGERIAN PERSPECTIVE)	15.
૫.	*ડૉ. અલ્પા. જે. પટેલ.* "આયુર્વેદમાં રુદ્રાક્ષનું મહત્વ"	22.
૬.	NIDHI RATHOD - DR. MOHANBHAI PARMAR ભારતીય કૃષિ અને સ્વદેશી કૃષિ પદ્ધતિઓ: સમકાલીન પ્રાસંગિકતા INDIAN AGRICULTURE & INDIGENOUS PRACTICES: CONTEMPORARY RELEVANCE	26.

https://www.gapbhasha.org/

૭.	**ડૉ. નિતિનકુમાર કે. જાદવ** વિદ્યાર્થીઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની પ્રેરણા અને શૈક્ષણિક આકાંક્ષાઓ (સાબરકાંઠા જિલ્લાના વિજયનગર તાલુકાના આદિવાસી વિધાર્થીઓના સંદર્ભમાં)	34.
૮.	**डॉ. तृप्ति ठाकर** संस्कृत एवं पारंपरिक ज्ञान-ग्रंथों के आलोक में भारतीय शिक्षा और गुरुकुल परंपरा : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	42.
૯.	**डॉ. ठाकोरभाई के. नायक** आज के युगमेंपुराणों का सांस्कृतिक महत्त्व	48.
૧૦.	**ઠાકોર નીતા વી. - ડૉચૌધરી .કેશરભાઈ એસ .** પ્રાકૃતિક કૃષિ અને પશુપાલન પ્રાકૃતિક કૃષિમાં પશુપાલનની અનિવાર્ય : ભૂમિકા	51.
૧૧.	*वैध ब्रिंदा आशिष दवे* *षोडश संस्कारों का व्यक्ति के सर्वांगीण विकास एवं चरित्र निर्माण में भूमिका*	56.
૧૨.	**એકતા એનયાજ્ઞિક.** પંચતંત્રની કથાઓ (સંસ્કૃત સાહિત્ય)માં બાળશિક્ષણ અને પર્યાવરણીય ચેતના અન્વયે NEP 2020 આધારિત અભ્યાસ	61.
૧૩.	**ઠાકર અત્રિ બ્રિજેશકુમાર** સંસ્કૃત અને પરંપરાગત જ્ઞાન ગ્રંથો: ભારતીય શિક્ષણ અને ગુરુકુલ પરંપરાનું સમકાલીન પુનર્વિચાર	68.
૧૪.	**ઠાકર આર્ય બ્રિજેશકુમાર** ભારતીય તત્વજ્ઞાન, પરંપરાઓ અને નીતિશાસ્ત્રની સમકાલીન પ્રસ્તુતતા: ડિજિટલ વેપાર અને સસ્ટેનેબિલિટીના સંદર્ભમાં	79.
૧૫.	**ડૉચૌધરી .મહેશકુમાર વી .** ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા – પ્રાચીન ભારતના આર્થિક ઇતિહાસના સંદર્ભે	90.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

MSMES ના આંતરરાષ્ટ્રીયકરણમાં ડિજિટલ પરિવર્તનની ભૂમિકાતકો :, પડકારો અને નીતિગત પરિપ્રેક્ષ્ય

ડોખુશાલીબેન ઘનશ્યામદાસ અગ્રવાલ .
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર
અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ
સુરેન્દ્રનગર યુનિવર્સિટી

ABSTRACT

સૂક્ષ્મ, લઘુ અને મધ્યમ ઉદ્યોગો)MSMEs) વૈશ્વિક અર્થતંત્રમાં આર્થિક વૃદ્ધિ, ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન, રોજગારી સર્જન અને સામાજિક ભારત જેવા વિકાસશીલ અર્થતંત્રમાં રાષ્ટ્રીય .આર્થિક સંતુલન જાળવવામાં પાયાની ભૂમિકા ભજવે છે-GDP અને નિકાસ વેપારમાં આ ક્ષેત્રનું મહત્વનું પ્રદાન છેઆમ છતાં ., પરંપરાગત રીતે મૂડીની મર્યાદા, આંતરરાષ્ટ્રીય બજારની માહિતીનો અભાવ, ઊંચો વ્યવહાર ખર્ચ અને કસ્ટમ્સ સંબંધી જટિલતાઓને કારણે નાના એકમો માટે વૈશ્વિક બજાર પ્રવેશ અત્યંત કઠિન રહ્યો છે) ચોથી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ .Industry 4.0) અને ઝડપી ડિજિટલ પરિવર્તને આ ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન આણ્યું છેકોમર્સ-બોર્ડર ઇ-ક્રોસ ., ફિનટેક પેમેન્ટ સિસ્ટમ્સ, ક્લાઉડ કમ્પ્યુટિંગ, ડિજિટલ માર્કેટિંગ અને સપ્લાય ચેઇન ટ્રેકિંગ જેવા ડિજિટલ સાધનોએ નાના ઉદ્યોગોને ભૌગોલિક સીમાઓ પાર કરી આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં પ્રવેશવા માટે નવી તકો પૂરી પાડી છે પ્રસ્તુત સંશોધન પેપર .MSMEs ના આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ)Internationalisation) માં ડિજિટલ પરિવર્તનની બહુઆયામી ભૂમિકાનું વિશ્લેષણ કરે છે; તેની સાથે સંકળાયેલી તકો અને સામે આવતા પડકારોની ચકાસણી કરે છે; અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધાત્મકતા વધારવા માટે જરૂરી નીતિગત માળખાનું મૂલ્યાંકન કરે છે.

Keywords: MSMEs, ડિજિટલ પરિવર્તન)Digital Transformation), આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ)Internationalisation), ક્રોસ-કોમર્સ-બોર્ડર ઇ, ફિનટેક, વેપાર નીતિ.

INTRODUCTION

વિશ્વના કોઈપણ રાષ્ટ્રના સર્વાંગી આર્થિક વિકાસ અને ઔદ્યોગિક માળખામાં સૂક્ષ્મ, લઘુ અને મધ્યમ ઉદ્યોગો)MSMEs) કરોડરજ્જુ સમાન સ્થાન ધરાવે છે ભારત જેવા .પ્રગતિશીલ અર્થતંત્રમાં આ ક્ષેત્ર દેશના કુલ સ્થાનિક ઉત્પાદન)GDP) માં આશરે ૩૦૪૫ થી વધુ અને કુલ નિકાસમાં લગભગ %% જેટલો નોંધપાત્ર હિસ્સો ધરાવે છે કૃષિ ક્ષેત્ર પછી સૌથી વધુ . રોજગારી અને સમાવેશી આજીવિકા પૂરી પાડતું આ ક્ષેત્ર પ્રાદેશિક અસંતુલન ઘટાડવામાં અગ્રેસરરહ્યું છે.

વૈશ્વિકીકરણના આ યુગમાં સ્થાનિક બજારની મર્યાદાઓ ઓળંગીને વૈશ્વિક માંગનો લાભ ઉઠાવવા માટે MSME એકમોનું આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ અનિવાર્ય બન્યું છેજોકે ., પરંપરાગત વ્યવસાયિક માળખામાં આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર મુખ્યત્વે મોટા બહુરાષ્ટ્રીય નિગમો)MNCs) સુધી સીમિત રહેતો હતો; કારણ કે વિદેશી બજાર સંશોધન, એજન્ટોની નિમણૂક, આંતરરાષ્ટ્રીય મુસાફરી, દસ્તાવેજીકરણ અને સરહદી કાયદાઓની જટિલતા નાના એકમો માટે આર્થિક રીતે અસહ્ય બની જતી હતી.

આ પરિસ્થિતિમાં 'ડિજિટલ પરિવર્તન' (Digital Transformation) એ વૈશ્વિક વેપારના નિયમો સંપૂર્ણપણે બદલી નાખ્યા છે . ઇન્ટરનેટ, ક્લાઉડ ટેકનોલોજી અને ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ્સે 'બોર્ન ગ્લોબલ' (Born Global) ની સંકલ્પનાને સાકાર કરી છે, જેમાં નાના સાહસો પોતાની સ્થાપનાના પ્રારંભિક તબક્કાથી જ વૈશ્વિક બજારો સાથે સીધો સંપર્ક સાધી શકે છે.

2) સંશોધન પદ્ધતિ અને ઉદ્દેશ્યો .Research Methodology & Objectives)

સંશોધનના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો:

MSMEs ના વૈશ્વિક બજાર પ્રવેશમાં ડિજિટલ સાધનો અને પ્લેટફોર્મ્સની ભૂમિકા તપાસવી.

https://www.gapbhasha.org/

આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ પ્રક્રિયામાં ડિજિટલ પરિવર્તન થકી મળતી પરિચાલન અને આર્થિક તકોનું મૂલ્યાંકન કરવું.
ક્રોસબોર્ડર વેપ-ાર દરમિયાન MSMEs દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા ટેકનિકલ, નાણાકીય અને કાનૂની પડકારોનું વિશ્લેષણ કરવું.
ભારતના સંદર્ભમાં ડિજિટલ નિકાસ ક્ષમતાને વેગ આપવા માટે પ્રવર્તમાન નીતિઓનું મૂલ્યાંકન કરી વ્યવહારુ સૂચનો આપવા.
સંશોધન પદ્ધતિ: આ પેપર ગુણાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક)Qualitative & Analytical) અભિગમ પર આધારિત છે આ .) માટે ગૌણ માહિતીSecondary Data) નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં વાણિજ્ય મંત્રાલય, MSME મંત્રાલય, વિશ્વ વેપાર સંગઠન)WTO), OECD ના અધિકૃત અહેવાલો તેમજ અગ્રણી પીઅર રિવ્યુડ જર્નલ્સના સંશોધનોનો આધાર-લેવામાં આવ્યો છે.

3) સાહિત્ય સમીક્ષા .Literature Review)

ઉપ્પસાલા મોડેલ)Johanson & Vahlne, 1977): પરંપરાગત આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ સિદ્ધાંત મુજબ પેઢીઓ ક્રમશઃ નજીકના દેશોમાંથી દૂરના દેશોમાં પગપેસારો કરે છે પરંતુ ડિજિટલ યુગમાં .'ડિજિટલ ઉપ્પસાલા અભિગમ' દર્શાવે છે કે ઇન્ટરનેટ અને ઇ) કોમર્સે માનસિક અને ભૌગોલિક અંતર-Psychic Distance) નું મહત્વ નહિવત બનાવી દીધું છે.
OECD અને WTO (2020): આ સંસ્થાઓના સંયુક્ત અહેવાલો દર્શાવે છે કે જે MSMEs ડિજિટલ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરે છે તેઓ પરંપરાગત એકમોની તુલનામાં નિકાસ બજારમાં બમણી ઝડપે વૃદ્ધિ કરે છે તેમજ આર્થિક આંચકાઓ સામે વધુ સ્થિર રહે છે.
નીતિ આયોગ)NITI Aayog, 2023): નીતિ આયોગના અહેવાલ અનુસાર ઈ કોમર્સ એક્સપોર્ટ ભારતીય લઘુ ઉદ્યોગો માટે-.અબજ ડોલરની નિકાસ તકો ઊભી કરી શકે છે ૧૦૦ સુધીમાં ૨૦30

4 .MSMEs ના આંતરરાષ્ટ્રીયકરણમાં ડિજિટલ પરિવર્તનની તકો)Opportunities)

પરિમાણ)Dimension)	પરંપરાગત વેપાર માળખું	ડિજિટલ સક્ષમ વેપાર માળખું
બજાર પ્રવેશ ખર્ચ	અત્યંત ઊંચો વિદેશ પ્રવાસ), પ્રદર્શનો, મધ્યસ્થીઓ(	નહિવત -ઓનલાઇન કેટલોગ અને ઇ) (માર્કેટપ્લેસ
ગ્રાહક પહોંચ	ભૌગોલિક સીમાઓ અને એજન્ટો પૂરતી મર્યાદિત	વિશ્વભરના ગ્રાહકો સુધી 24/7 સીધી પહોંચ
ચુકવણી પદ્ધતિ	લેટર ઓફ ક્રેડિટ)L/C), વિલંબ, ચલણ જોખમ	ફિનટેક પેમેન્ટ્સ, ત્વરિત ક્રેડિટ, પારદર્શક ફોરેક્સ
માર્કેટ ઇન્ટેલિજન્સ	અંદાજ આધારિત અને મોડી મળતી માહિતી	રિયલ ટાઇમ કન્ઝ્યુમર ડેટા અને-એનાલિટિક્સ

વૈશ્વિક ઇમાર્ક-ેટપ્લેસ દ્વારા સીધો પ્રવેશ: Amazon Global, eBay, Alibaba અને ONDC જેવી પ્રણાલીઓએ સ્થાનિક ઉત્પાદકો અને કારીગરોને મધ્યસ્થીઓ વિના સીધા વિદેશી ગ્રાહકો સાથે જોડી દીધા છે.
સંચાલન અને ટ્રાન્ઝેક્શન ખર્ચમાં મોટો ઘટાડો: ક્લાઉડ ERP સોફ્ટવેર અને ડિજિટલ ઇન્વૉઇસિંગથી દસ્તાવેજીકરણનો ખર્ચ અને માનવીય ભૂલોમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થયો છે.

https://www.gapbhasha.org/

ફિનટેક ક્રાંતિ અને નાણાકીય પ્રવાહિતા: સુરક્ષિત ડિજિટલ પેમેન્ટ ગેટવે અને બ્લોકચેન આધારિત ટ્રેડ ફાઇનાન્સિંગથી આંતરરાષ્ટ્રીય ચુકવણીઓ ઝડપી અને પારદર્શક બની છે.

ડેટા આધારિત માર્કેટિંગ)Data-driven Marketing): સોશિયલ મીડિયા એનાલિટિક્સ અને સર્ચ એન્જિન ડેટા દ્વારા નાના ઉત્પાદકો વિદેશી બજારોની પસંદગી અને ગ્રાહક વલણોનું સચોટ અનુમાન લગાવી શકે છે.

5 .MSMEs સમક્ષ ઉપસ્થિત મુખ્ય પડકારો)Challenges)

ડિજિટલ વિભાજન અને કૌશલ્યનો અભાવ)Digital Divide & Skill Gap): નાના શહેરો અને ગ્રામીણ વિસ્તારોના ઉદ્યોગસાહસિકોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ઇકોમર્સ-, સર્ચ એન્જિન ઓપ્ટિમાઇઝેશન)SEO) અને એનાલિટિક્સ અંગેની તકનીકી જાણકારીનો અભાવ છે.

સાયબર સુરક્ષા અને ડેટા નિયમોનું પાલન: વિદેશી બજારોમાં કડક ડેટા સુરક્ષા કાયદા જેમ કે યુરોપિયન યુનિયનનો) GDPR) લાગુ પડે છે.નાના એકમો માટે તેનું પાલન કરવું ટેકનિકલ અને કાનૂની દ્રષ્ટિએ જટિલ અને ખર્ચાળ બને છે .

ક્રોસ:બોર્ડર લોજિસ્ટિક્સ અને કસ્ટમ્સ વિલંબ- નાના પાર્સલ્સ માટે ઊંચા શિપિંગ ચાર્જિસ, વિદેશી બંદરો પર કસ્ટમ્સ ક્લિયરન્સમાં થતો વિલંબ અને ઉત્પાદન પરત)Reverse Logistics) ની વ્યવસ્થા નફાકારકતાને પ્રતિકૂળ અસર કરે છે.

ટેકનોલોજી અપગ્રેડેશન માટે મૂડીની તંગી: સોફ્ટવેર લાઇસન્સ, આંતરરાષ્ટ્રીય પેકિંગ ગુણવત્તા અને ડિજિટલ સાધનો માટે બેંકો તરફથી સરળ ધિરાણ ઉપલબ્ધ ન હોવું એ પણ મોટો અવરોધ છે.

6) ભારત સરકારનું નીતિગત માળખું .Policy Framework)

વિદેશ વેપાર નીતિ २०२३)Foreign Trade Policy 2023): ઇ કોમર્સ એક્સપોર્ટને વેગ આપવા માટે કુરિયર દ્વારા નિકાસ- મર્યાદા પ્રતિ શિપમેન્ટ₹૫ લાખથી વધારીને ₹૧૦ લાખ કરવામાં આવી છે.

જિલ્લા નિકાસ હબ પહેલ)Districts as Export Hubs): દરેક જિલ્લાના સ્થાનિક ઉત્પાદનોને બ્રાન્ડિંગ અને ઈ કોમર્સ સાથે- .જોડી વૈશ્વિક બજાર સુધી લઈ જવાની પહેલ

ONDC (Open Network for Digital Commerce): નાના વેપારીઓ માટે એક લોકશાહી ઢબે ઓપન નેટવર્ક પૂરું પાડતી પહેલ, જે ભવિષ્યમાં વૈશ્વિક ક્રોસ.બોર્ડર વેપાર સાથે સાંકળવાનું આયોજન ધરાવે છે-

ડિજિટલ કસ્ટમ્સ)Turant Customs): ફેસલેસ અને પેપરલેસ કસ્ટમ્સ પ્રક્રિયાથી બંદરો પર સમય અને વહીવટી ખર્ચમાં મોટો ઘટાડો થયો છે.

7) નીતિગત સૂચનો .Policy Recommendations)

ક્લસ્ટર સ્તરે ડિજિટલ તાલીમ કેન્દ્રો: સરકારી અને ઔદ્યોગિક મંડળોના સહયોગથી જિલ્લા કક્ષાએ MSMEs ને ક્રોસ બોર્ડર- ડિજિટલ માર્કેટિંગ, પેકેજિંગ અને કસ્ટમ્સ પ્રક્રિયાની વ્યવહારુ તાલીમ મળવી જોઈએ.

ઇ) કોમર્સ એક્સપોર્ટ ઝોન-ECEZs) ની સ્થાપના: એરપોર્ટ અને પોર્ટ નજીક સમર્પિત કસ્ટમ્સ ક્લિયરન્સ અને વેરહાઉસિંગ સાથેના ઝોન સ્થાપવા જોઈએ જેથી શિપિંગ ખર્ચ ઘટે.

ડિજિટલ ટ્રાન્સફોર્મેશન સબસિડી: ટેકનોલોજી અને સોફ્ટવેર અપનાવવા માટે નાના સાહસોને વ્યાજ રાહત કે મૂડીગત સબસિડી ઉપલબ્ધ કરાવવી જોઈએ.

દ્વિપક્ષીય વેપાર કરારો)FTAs) માં સરળતા: અન્ય દેશો સાથે મુક્ત વેપાર કરારો કરતી વખતે નાના સાહસોના ડિજિટલ વ્યવહારો પર ટેરિફ અને નિયમો હળવા રાખવા જોઈએ.

8) નિષ્કર્ષ .Conclusion)

સંક્ષેપમાં, ૨૧મી સદીના વૈશ્વિક વેપારમાં MSMEs નું આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ એ માત્ર એક વિકલ્પ નથી પરંતુ તેમના ટકાઉ અસ્તિત્વ અને વિકાસની અનિવાર્ય શરત છે ડિજિટલ પરિવર્તન નાના સાહસો માટે સમાન તકોનું વાતાવરણ નિર્માણ કરી . યોગ્ય ડિજિટલ કૌશલ્ય .તેમને વૈશ્વિક સ્તરે સ્પર્ધાત્મક બનાવે છે, સસ્તું લોજિસ્ટિક્સ અને સહાયક સરકારી નીતિઓના

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

સંકલનથી MSME ક્ષેત્ર ભારતને વૈશ્વિક વેપાર હબ બનાવવામાં અને 'આત્મનિર્ભર ભારત' ના સંકલ્પને સાકાર કરવામાં કેન્દ્રીય ભૂમિકા ભજવી શકે છે.

સંદર્ભ સૂચિ)References)

Johanson, J., & Vahlne, J. E. (1977). The internationalization process of the firm. *Journal of International Business Studies*, 8(1), 23-32.

Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises. (2023). *Annual Report 2022-23*. Government of India, New Delhi.

Ministry of Commerce and Industry. (2023). *Foreign Trade Policy 2023*. Government of India.

NITI Aayog. (2023). *Boosting Exports from Micro, Small, and Medium Enterprises (MSMEs)*. Government of India.

OECD. (2021). *The Digital Transformation of SMEs*. OECD Publishing, Paris.

World Trade Organization (WTO). (2020). *E-commerce, Trade and the COVID-19 Pandemic*. WTO Geneva.

ઝવેરી, એમઅને શાહ ., કે.(૨૦૨૧) . *ભારતીય લઘુ ઉદ્યોગો અને વૈશ્વિક સ્પર્ધાત્મકતા*. યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.

દેસાઈ, પી.(૨૦૨૨) .આર . *ડિજિટલ અર્થતંત્ર અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર*. વિદ્યા ભારતી પ્રકાશન, ગાંધીનગર.

https://www.gapbhasha.org/

GRAND ACADEMIC PORTAL
RESEARCH JOURNALS

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

અરવિંદનું પૂર્ણયોગ દર્શન અને ટકાઉ માનવવિકાસ : ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં એક અભ્યાસ

(SRI AUROBINDO'S PHILOSOPHY OF INTEGRAL YOGA AND SUSTAINABLE HUMAN DEVELOPMENT: A STUDY IN THE CONTEXT OF INDIAN KNOWLEDGE TRADITIONS)

Dr. Dipak Pandya

Samarpan Arts & Commerce College,
Sector : 28, Gandhinagar

ABSTRACT

એકવીસમી સદીમાં માનવજાતિ સામેનો મૂળભૂત પ્રશ્ન માત્ર વધુ ઉત્પાદન, વધુ આવક કે વધુ ટેક્નોલોજીનો નથી; પ્રશ્ન એ છે કે વિકાસને માનવકલ્યાણ, સામાજિક ન્યાય, પર્યાવરણ અને ભાવિ પેઢીઓ સાથે કેવી રીતે સુસંગત બનાવવો. United Nationsનું 2030 Agenda sustainable developmentને આર્થિક, સામાજિક અને પર્યાવરણીય પરિમાણોના સંતુલિત અને સંકલિત વિકાસ સાથે જોડે છે. તેનું વ્યાપક દૃષ્ટિકોણ people, planet and prosperityને પરસ્પર સંબંધિત માને છે.
પરંતુ અહીં વધુ મૂળભૂત પ્રશ્ન ઊભો થાય છે: ટકાઉ વિશ્વનું નિર્માણ શું માત્ર બાહ્ય સંસ્થાઓ અને નીતિઓના પરિવર્તનથી શક્ય છે, કે તેના માટે મનુષ્યની ચેતના અને જીવનમૂલ્યોનું પણ પરિવર્તન જરૂરી છે? આ પ્રશ્નના સંદર્ભમાં શ્રી અરવિંદનું દર્શન વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે. તેમણે માનવજીવનને સ્થિર અને પૂર્ણ અવસ્થા તરીકે નહીં, પરંતુ ચેતનાના ચાલુ ઉત્ક્રાંતિવિકાસના એક તબક્કા તરીકે જોયું.
આ સંશોધનનો આશય શ્રી અરવિંદને આધુનિક sustainable-development theorist તરીકે રજૂ કરવાનો નથી. તેના બદલે, તેમના પૂર્ણયોગ, સમગ્ર માનવવિકાસ, ચેતનાના ઉત્ક્રાંતિવિકાસ અને માનવએકતાના વિચારો આજના sustainable human development સાથે કયો અર્થપૂર્ણ દાર્શનિક સંવાદ સ્થાપી શકે છે તે તપાસવાનો છે.

1. પ્રસ્તાવના

એકવીસમી સદીમાં માનવજાતિ સામેનો મૂળભૂત પ્રશ્ન માત્ર વધુ ઉત્પાદન, વધુ આવક કે વધુ ટેક્નોલોજીનો નથી; પ્રશ્ન એ છે કે વિકાસને માનવકલ્યાણ, સામાજિક ન્યાય, પર્યાવરણ અને ભાવિ પેઢીઓ સાથે કેવી રીતે સુસંગત બનાવવો. United Nationsનું 2030 Agenda sustainable developmentને આર્થિક, સામાજિક અને પર્યાવરણીય પરિમાણોના સંતુલિત અને સંકલિત વિકાસ સાથે જોડે છે. તેનું વ્યાપક દૃષ્ટિકોણ people, planet and prosperityને પરસ્પર સંબંધિત માને છે.
પરંતુ અહીં વધુ મૂળભૂત પ્રશ્ન ઊભો થાય છે: ટકાઉ વિશ્વનું નિર્માણ શું માત્ર બાહ્ય સંસ્થાઓ અને નીતિઓના પરિવર્તનથી શક્ય છે, કે તેના માટે મનુષ્યની ચેતના અને જીવનમૂલ્યોનું પણ પરિવર્તન જરૂરી છે? આ પ્રશ્નના સંદર્ભમાં શ્રી અરવિંદનું દર્શન વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે. તેમણે માનવજીવનને સ્થિર અને પૂર્ણ અવસ્થા તરીકે નહીં, પરંતુ ચેતનાના ચાલુ ઉત્ક્રાંતિવિકાસના એક તબક્કા તરીકે જોયું.
આ સંશોધનનો આશય શ્રી અરવિંદને આધુનિક sustainable-development theorist તરીકે રજૂ કરવાનો નથી. તેના બદલે,

https://www.gapbhasha.org/

તેમના પૂર્ણયોગ, સમગ્ર માનવવિકાસ, ચેતનાના ઉત્ક્રાંતિવિકાસ અને માનવએકતાના વિચારો આજના sustainable human development સાથે કયો અર્થપૂર્ણ દાર્શનિક સંવાદ સ્થાપી શકે છે તે તપાસવાનો છે.

2. ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા અને પૂર્ણયોગ

ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાનું એક મુખ્ય લક્ષણ જીવન અને અસ્તિત્વને માત્ર ભૌતિક દૃષ્ટિએ ન જોવાનું છે. વેદ, ઉપનિષદ, ભગવદ્ગીતા અને વિવિધ યોગપરંપરાઓમાં આત્મજ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાન, કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ અને મોક્ષ જેવા પ્રશ્નો કેન્દ્રસ્થ રહ્યા છે. શ્રી અરવિંદ આ પરંપરાના વારસદાર હોવા છતાં માત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરતા નથી; તેઓ પ્રાચીન આધ્યાત્મિક અનુભૂતિને આધુનિક માનવજાતિના evolutionary future સાથે સાંકળે છે.The Synthesis of Yogaમાં કર્મ, જ્ઞાન, પ્રેમ અને self-perfectionના વિવિધ આયામોનું સંકલન જોવા મળે છે. પૂર્ણયોગમાં કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ પરસ્પર વિરોધી માર્ગો નહીં પરંતુ સમગ્ર આધ્યાત્મિક વિકાસના પૂરક પરિમાણો છે. જીવનનો ત્યાગ અંતિમ આદર્શ નથી; જીવનનું દિવ્યીકરણ અને માનવપ્રકૃતિનું રૂપાંતરણ મહત્વનું બને છે. આ દૃષ્ટિ ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાને ભૂતકાળના વારસા કરતાં જીવંત અને સર્જનાત્મક વિકાસપરંપરા તરીકે સમજવાની તક આપે છે.

3. પૂર્ણયોગ : મુક્તિથી રૂપાંતરણ સુધી

પરંપરાગત આધ્યાત્મિક માર્ગોની કેટલીક વ્યાખ્યાઓમાં સંસારબંધનમાંથી મુક્તિ કેન્દ્રસ્થ રહી છે. શ્રી અરવિંદનો પ્રશ્ન જુદો છે: જો પરમસત્ય સર્વવ્યાપી છે, તો ભૌતિક જીવનને અસ્વીકારીને જ આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ કેમ પ્રાપ્ત કરવી? તેથી પૂર્ણયોગનો આશય માત્ર ચેતનાને ભૌતિક જીવનથી ઉપર લઈ જવાનો નથી, પરંતુ ઉચ્ચતર ચેતનાને જીવનમાં પ્રગટ કરવાનો પણ છે.

આથી આધ્યાત્મિકતા જીવનવિમુખ નહીં પરંતુ life-transforming બને છે. માનવના શારીરિક, પ્રાણિક, માનસિક, ચૈત્ય અને આધ્યાત્મિક સ્તરો વચ્ચે વધુ ઊંડો સમન્વય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન પૂર્ણયોગમાં રહેલો છે. Sustainable human developmentના સંદર્ભમાં આ વિચાર મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે અહીં વિકાસનું એકમ માત્ર અર્થતંત્ર કે ઉત્પાદનક્ષમતા નહીં પરંતુ સમગ્ર મનુષ્ય છે.

4. માનવચેતનાનો ઉત્ક્રાંતિવિકાસ

શ્રી અરવિંદના દર્શનનું કેન્દ્ર evolution of consciousness છે. ભૌતિક પદાર્થમાંથી જીવન, જીવનમાંથી મન અને મનથી આગળ ઉચ્ચતર ચેતનાની શક્યતા—આ ક્રમ તેમના evolutionary philosophyનો આધાર બને છે. મનુષ્ય evolutionનો અંતિમ પડાવ નથી; માનસિક ચેતના એક મહત્ત્વપૂર્ણ તબક્કો છે, પરંતુ અંતિમ પૂર્ણતા નહીં.

આ વિચાર contemporary development discourse સામે વિશેષ પ્રશ્ન મૂકે છે: જો માનવચેતનાનું ગુણાત્મક પરિવર્તન ન થાય, તો માત્ર બાહ્ય વિકાસ કેટલો ટકાઉ રહી શકે? ટેક્નોલોજી, આર્થિક વૃદ્ધિ અને સંસ્થાકીય સુધારા મહત્વપૂર્ણ હોવા છતાં તેમનો ઉપયોગ અંતે માનવચેતના દ્વારા જ થાય છે. તેથી ચેતનાનો વિકાસ જવાબદારી, સંયમ, સહકાર અને માનવએકતાની દિશામાં આગળ વધે તો જ બાહ્ય વિકાસ વધુ માનવકેન્દ્રિત અને ટકાઉ બની શકે છે.

5. ટકાઉ માનવવિકાસ : આધુનિક પરિપ્રેક્ષ્ય

Sustainable developmentની વ્યાપક રીતે સ્વીકૃત સંકલ્પના વર્તમાન પેઢીની જરૂરિયાતોને એવી રીતે પૂરી કરવા પર ભાર મૂકે છે કે ભાવિ પેઢીઓની પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી કરવાની ક્ષમતા જોખમાય નહીં. United Nationsના 2030 Agendaમાં poverty reduction, human dignity, equality, peace, planetary protection અને prosperityને પરસ્પર સંબંધિત વિકાસલક્ષ્યો તરીકે જોવામાં આવે છે.

https://www.gapbhasha.org/

આ frameworkનું મહત્વ સ્વીકારતાં શ્રી અરવિંદના દૃષ્ટિકોણથી તેમાં એક વધારાનો પ્રશ્ન ઉમેરી શકાય—development of what kind of human being? જો વિકાસની પ્રક્રિયા વધુ ઉપભોગ, અસંતોષ, હિંસા, અતિસ્પર્ધા અથવા અહંકેન્દ્રિતતાને જ મજબૂત કરે, તો તેની લાંબા ગાળાની માનવીય ટકાઉપણાની મર્યાદા રહે છે. અહીંથી sustainable development અને Integral Yoga વચ્ચેનો conceptual dialogue શરૂ થાય છે.

6. બાહ્ય Sustainability અને આંતરિક Sustainability

માનવીની ઇચ્છાઓ, વૃત્તિઓ, અહંકાર, સ્પર્ધા અને ઉપભોગની માનસિકતા સામાજિક અને પર્યાવરણીય વર્તનને અસર કરે છે. તેથી sustainability માત્ર ટેક્નિકલ કે નીતિગત પ્રશ્ન નથી; તેમાં માનવમૂલ્યો અને ચેતનાનો પ્રશ્ન પણ સંકળાયેલો છે.શ્રી અરવિંદના દર્શન પરથી 'inner sustainability' એવો વિશ્લેષણાત્મક ખ્યાલ વિકસાવી શકાય છે. આ શબ્દ શ્રી અરવિંદનો સીધો technical term નથી; અહીં તેમના વિચારોના contemporary interpretation તરીકે તેનો ઉપયોગ થાય છે. આત્મજાગૃતિ, self-mastery, વિશાળ ચેતના અને અહંકેન્દ્રિત જીવનમાંથી વધુ સર્વસમાવેશક ચેતના તરફનું પરિવર્તન વ્યક્તિની બહારની જવાબદારી સાથે જોડાઈ શકે છે.

આ પ્રક્રિયાને સંક્ષેપમાં આ રીતે રજૂ કરી શકાય: Inner Transformation → Responsible Individual → Harmonious Social Relations → Collective Well-being → Sustainable Human Future.

7. વ્યક્તિગત વિકાસથી સામૂહિક વિકાસ

શ્રી અરવિંદનું દર્શન વ્યક્તિ પર અટકતું નથી. The Human Cycle માનવસમાજના વિકાસનું વિશ્લેષણ કરે છે, જ્યારે The Ideal of Human Unity માનવજાતિના એકીકરણની સંભાવનાઓ અને મર્યાદાઓનું વિશદ ચિંતન કરે છે. આથી વ્યક્તિગત આધ્યાત્મિક વિકાસ અને સામાજિક પરિવર્તન વચ્ચે સંબંધ સ્થાપિત થાય છે.

વ્યક્તિ અને સમાજ પરસ્પર પ્રભાવિત કરે છે. આંતરિક રીતે અસંતુલિત વ્યક્તિઓથી સંપૂર્ણ સંતુલિત સમાજનું નિર્માણ મુશ્કેલ છે; બીજી તરફ ન્યાયપૂર્ણ અને સહયોગી સામાજિક વ્યવસ્થા વ્યક્તિના સર્વાંગી વિકાસને અનુકૂળ વાતાવરણ આપી શકે છે. પૂર્ણયોગમાંથી મળતી વિકાસદૃષ્ટિ તેથી Individual → Collective → Humanity એમ વિસ્તરે છે.

8. માનવએકતા અને વૈશ્વિક Sustainability

આધુનિક sustainability મૂળભૂત રીતે વૈશ્વિક પ્રશ્ન છે. Climate change, ecological degradation, inequality અને conflict કોઈ એક રાષ્ટ્રની સરહદમાં બંધાતા નથી. 2030 Agenda પણ બધા દેશો અને stakeholdersના collaborative partnershipની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે.શ્રી અરવિંદના The Ideal of Human Unityમાં માનવજાતિના એકીકરણની સમસ્યાનું દાર્શનિક અને સામાજિક વિશ્લેષણ મળે છે. તેમની દૃષ્ટિની contemporary significance એ છે કે બાહ્ય institutional unity જેટલી જ મહત્વપૂર્ણ આંતરિક psychological અને spiritual unityની દિશા છે. અહીં 'એકતા'નો અર્થ વૈવિધ્યનો નાશ નથી; sustainable global order માટે એકતા અને વૈવિધ્ય વચ્ચેનો સમન્વય જરૂરી છે.

9. શિક્ષણ અને સમગ્ર માનવવિકાસ

Sustainable future માટે શિક્ષણનું સ્થાન કેન્દ્રસ્થ છે. જો શિક્ષણ માત્ર માહિતી, રોજગાર અથવા ટેક્નિકલ કુશળતા સુધી મર્યાદિત રહે, તો માનવવ્યક્તિત્વનાં અન્ય પરિમાણો અવિકસિત રહી શકે છે. શ્રી અરવિંદના સમગ્ર દર્શન પરથી શિક્ષણ માટે એક વ્યાપક દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે—માનવના physical, vital, mental, psychic અને spiritual dimensionsના સુસંગત વિકાસની.

https://www.gapbhasha.org/

આ દૃષ્ટિ contemporary sustainability educationને માત્ર environmental awareness તરીકે નહીં, પરંતુ responsible consciousness, self-knowledge, ethical sensitivity, cooperation અને global responsibilityના વિકાસ સાથે જોડવાની સંભાવના દર્શાવે છે. આમ શિક્ષણ બાહ્ય જ્ઞાન સાથે આંતરિક પરિપક્વતાનો પણ માર્ગ બને છે.

10. ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાની સમકાલીન પ્રાસંગિકતા

ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાને contemporary contextમાં રજૂ કરતી વખતે બે અતિરેક ટાળવા જરૂરી છે. એક તરફ તેને માત્ર પ્રાચીન ગૌરવની સ્મૃતિમાં બંધ કરી દેવી અને બીજી તરફ આધુનિક સમસ્યાઓના દરેક ઉકેલનો સીધો દાવો તેમાં કરવો—બંને સંશોધનાત્મક રીતે સમસ્યાજનક છે.

શ્રી અરવિંદનો અભિગમ અહીં ઉપયોગી બને છે. પરંપરા તેમના માટે સ્થિર ભૂતકાળ નથી; આધ્યાત્મિક અનુભૂતિને માનવજાતિના evolutionary future માટે નવી રીતે સમજવાની સામગ્રી છે. તેથી ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાની contemporary relevance તેના યાંત્રિક પુનરાવર્તનમાં નહીં પરંતુ creative reinterpretationમાં છે.

આ અભ્યાસથી ત્રણ મહત્વપૂર્ણ તારણાત્મક મુદ્દા સામે આવે છે. પ્રથમ, contemporary sustainable development અને Sri Aurobindo’s Integral Yoga અલગ ઐતિહાસિક અને conceptual frameworks છે; તેથી બંનેને સમાન ગણવા યોગ્ય નથી. બીજું, તેમ છતાં બંનેમાં integrality એક મહત્વપૂર્ણ સંવાદબિંદુ બને છે. આધુનિક sustainability economic, social અને environmental dimensionsની interdependence સ્વીકારે છે, જ્યારે શ્રી અરવિંદ માનવઅસ્તિત્વના વિવિધ સ્તરોની integrality અને transformation તરફ ધ્યાન દોરે છે.

ત્રીજું, શ્રી અરવિંદના વિચારો sustainable-development discourseને consciousness, self-transformation અને human unity જેવા આંતરિક પરિમાણો વિશે વિચારવા પ્રેરે છે. આથી વિકાસનો પ્રશ્ન ‘અમારે શું બનાવવું?’ જેટલો જ ‘અમે કેવા મનુષ્ય બનવું?’ એવો પણ બને છે. આ જ આ સંશોધનપત્રનું મુખ્ય દાર્શનિક યોગદાન છે.

12. ઉપસંહાર

શ્રી અરવિંદનું પૂર્ણયોગ દર્શન ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાનું આધુનિક અને સર્જનાત્મક પુનઃઅર્થઘટન રજૂ કરે છે. તેમાં આધ્યાત્મિકતા જીવનના ત્યાગ સાથે નહીં, પરંતુ જીવનના રૂપાંતરણ સાથે જોડાય છે; માનવવિકાસ માત્ર બુદ્ધિ કે ભૌતિક સમૃદ્ધિનો વિકાસ નથી, પરંતુ સમગ્ર અસ્તિત્વ અને ચેતનાની વિકાસયાત્રા છે.

આજના sustainable-development discourseમાં આર્થિક વિકાસ, સામાજિક સમાવેશ અને પર્યાવરણીય સંરક્ષણ અનિવાર્ય છે. શ્રી અરવિંદનું દર્શન આ frameworkનો વિકલ્પ નથી; પરંતુ તેને એક મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન પૂછે છે—ટકાઉ વિશ્વનું નિર્માણ કરનાર મનુષ્યની ચેતના કેટલી ટકાઉ, સમન્વિત અને રૂપાંતરિત છે?

આથી sustainable human developmentને બે પરસ્પર પૂરક દિશામાં સમજવાની શક્યતા ઊભી થાય છે: Outer Sustainability — People, Society, Economy, Environment; અને Inner Sustainability — Self-awareness, Consciousness, Values, Transformation. બંનેના સંવાદમાંથી Integral and Sustainable Human Developmentની વધુ સમગ્ર સંકલ્પના વિકસી શકે છે.

અંતે કહી શકાય કે શ્રી અરવિંદના પૂર્ણયોગની સમકાલીન પ્રાસંગિકતા કોઈ તૈયાર policy formula આપવામાં નથી, પરંતુ માનવવિકાસના મૂળભૂત અર્થને વધુ ઊંડો બનાવવામાં છે. વ્યક્તિનું આંતરિક રૂપાંતરણ, સામૂહિક ચેતનાનો વિકાસ અને માનવએકતાની દિશા—આ ત્રણ તત્ત્વો ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા અને contemporary sustainability વચ્ચે અર્થપૂર્ણ સંવાદનું ક્ષેત્ર ઊભું કરે છે.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

References

1. Sri Aurobindo. The Life Divine. Complete Works of Sri Aurobindo, Vols. 21–22. Pondicherry: Sri Aurobindo Ashram Publication Department.

2. Sri Aurobindo. The Synthesis of Yoga. Complete Works of Sri Aurobindo, Vols. 23–24. Pondicherry: Sri Aurobindo Ashram Publication Department.

3. Sri Aurobindo. The Human Cycle. Complete Works of Sri Aurobindo, Vol. 25. Pondicherry: Sri Aurobindo Ashram Publication Department.

4. Sri Aurobindo. The Ideal of Human Unity. Complete Works of Sri Aurobindo, Vol. 25. Pondicherry: Sri Aurobindo Ashram Publication Department.

5. The Mother. Questions and Answers 1956. Pondicherry: Sri Aurobindo Ashram.

6. United Nations. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. New York: United Nations, 2015.

7. United Nations. Sustainable Development Goals. United Nations Sustainable Development.

GRAND ACADEMIC PORTAL
RESEARCH JOURNALS

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

ભારતના ડિજિટલ વેપાર યુગમાં સાંસ્કૃતિક ઓળખ અને મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકતા

ડૉ. રમીલાબેન જે. પટેલ

સમર્પણ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ

ABSTRACT

ભારતમાં ડિજિટલ વેપારના ઝડપી વિકાસે વ્યવસાય કરવાની રીતો, બજારો સુધી પહોંચ અને સાંસ્કૃતિક ઉત્પાદનોની રજૂઆતમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન લાવ્યું છે. આ સંદર્ભમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકતા અને સાંસ્કૃતિક ઓળખ વચ્ચેના સંબંધનું વિશેષ મહત્વ ઊભું થયું છે. ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ, ઈ-કોમર્સ અને સોશિયલ મીડિયા દ્વારા ભારતીય મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો પોતાના વ્યવસાયને વિસ્તૃત કરવાની સાથે પરંપરાગત હસ્તકલા, વસ્ત્રો અને સાંસ્કૃતિક વારસાને નવા બજારો સુધી પહોંચાડવાની તકો મેળવી રહી છે.

આ શોધપત્રનો મુખ્ય હેતુ ડિજિટલ વેપારના સંદર્ભમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકતા અને સાંસ્કૃતિક ઓળખ વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધનું વિશ્લેષણ કરવાનો છે. વેપારના ઐતિહાસિક વિકાસમાં રેશમ માર્ગ જેવા નેટવર્કથી લઈને આજના ઈ-કોમર્સ પ્લેટફોર્મ સુધીના પરિવર્તનને પૃષ્ઠભૂમિ તરીકે ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યું છે. ફાલ્ગુની નાયર (નાયકા), રિચા કર (ઝિવામે), વંદના લુથરા (વીએલસીસી) તેમજ ઓખાઈ અને ગોકોઓપ જેવા પ્લેટફોર્મ સાથે જોડાયેલા કારીગરોના ઉદાહરણોના આધારે ડિજિટલ માધ્યમો મહિલાઓને નવા બજારો સુધી પહોંચવામાં કેવી રીતે સહાય કરે છે તેનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે.

આ અભ્યાસ વર્ણનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક અભિગમ અપનાવે છે અને પ્રકાશિત લેખો, સરકારી અહેવાલો, સંસ્થાકીય વેબસાઈટો તથા કેસ સ્ટડી જેવા દ્વિતીય કક્ષાની માહિતી સ્રોતો પર આધારિત છે. અભ્યાસમાં મુખ્યત્વે ત્રણ મુદ્દાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે: (1) મહિલા-સંચાલિત વ્યવસાયોને દૃશ્યતા આપવામાં ઈ-કોમર્સ અને સોશિયલ મીડિયાની ભૂમિકા, (2) હસ્તકલા અને હાથશાળના ઉત્પાદનોને વિશાળ બજારો સુધી પહોંચાડવામાં ડિજિટલ વેપારનું યોગદાન, અને (3) ડિજિટલ વિભાજન, મર્યાદિત ડિજિટલ સાક્ષરતા તથા સાંસ્કૃતિક વ્યાપારીકરણ જેવા પડકારો.

અભ્યાસ પરથી સૂચવાય છે કે યોગ્ય નીતિ સહાય, ડિજિટલ કૌશલ્ય વિકાસ અને સર્વસમાવેશક ડિજિટલ માળખાકીય સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ હોય તો ડિજિટલ વેપાર મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકતા, આર્થિક સશક્તિકરણ અને સાંસ્કૃતિક સાતત્યને એકસાથે પ્રોત્સાહિત કરી શકે છે. તેથી, ટકાઉ અને સર્વસમાવેશક ડિજિટલ વેપાર નીતિઓમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને માત્ર આર્થિક ભાગીદાર તરીકે નહીં, પરંતુ સાંસ્કૃતિક વારસાના સંવર્ધન અને પ્રસારણમાં યોગદાન આપનાર તરીકે પણ ધ્યાનમાં લેવું જરૂરી છે.

1. INTRODUCTION

વેપાર અને ધંધો માનવ જરૂરિયાતો, ઉપલબ્ધ ટેકનોલોજી અને બદલાતી સામાજિક પરિસ્થિતિઓ સાથે સતત વિકસતા રહ્યા છે. ઐતિહાસિક રીતે રેશમ માર્ગ જેવા વેપારી નેટવર્કોએ વિવિધ પ્રદેશો અને સંસ્કૃતિઓને પરસ્પર જોડ્યા હતા. આ માર્ગો દ્વારા માત્ર વસ્તુઓનું જ નહીં, પરંતુ વિચારો, કલા, જ્ઞાન અને સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓનું પણ વિવિધ ખંડોમાં આદાનપ્રદાન થયું હતું. આ ઐતિહાસિક પ્રક્રિયા દર્શાવે છે કે વેપાર આર્થિક પ્રવૃત્તિ સાથે સાથે સાંસ્કૃતિક સંપર્કનું પણ મહત્વપૂર્ણ માધ્યમ

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

રહ્યો છે.

એકવીસમી સદીમાં આ પ્રક્રિયાએ ડિજિટલ વેપારના સ્વરૂપમાં નવું પરિમાણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. ઈન્ટરનેટ, ઈ-કોમર્સ પ્લેટફોર્મ, સોશિયલ મીડિયા અને ડિજિટલ ચુકવણી પ્રણાલીઓએ ઉત્પાદનો, સેવાઓ અને સાંસ્કૃતિક અભિવ્યક્તિઓને ઓછા સમયમાં વિશાળ અને ઘણીવાર વૈશ્વિક પ્રેક્ષકો સુધી પહોંચાડવાની શક્યતા ઊભી કરી છે. વેપાર અને કારીગરીની લાંબી પરંપરા ધરાવતા ભારત માટે આ પરિવર્તન પરંપરા અને ટેકનોલોજી વચ્ચેના નવા સંવાદનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

ઘણી ભારતીય મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો ડિજિટલ માધ્યમોનો ઉપયોગ કરીને એવા વ્યવસાયો વિકસાવી રહી છે જેમાં આધુનિક વ્યવસાયિક પદ્ધતિઓ સાથે સ્થાનિક પરંપરા, કારીગરી અને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભોને પણ સ્થાન મળે છે. ખાસ કરીને હસ્તકલા, હાથશાળ, વસ્ત્રો અને વારસા આધારિત ઉત્પાદનો સાથે જોડાયેલા વ્યવસાયોમાં ડિજિટલ માધ્યમો નવા ગ્રાહકો અને બજારો સુધી પહોંચવાનો માર્ગ બની શકે છે.

આ શોધપત્ર ડિજિટલ વેપારના સંદર્ભમાં સાંસ્કૃતિક ઓળખ અને મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકતા વચ્ચેના સંબંધનું પરીક્ષણ કરે છે. તેમાં ખાસ કરીને એ સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે કે ભારતીય મહિલાઓ સાંસ્કૃતિક રીતે જોડાયેલા ઉત્પાદનો અને વ્યવસાયો દ્વારા પોતાની ઓળખ અને પરંપરાને જાળવી રાખતાં નવા બજારો સુધી કેવી રીતે પહોંચી શકે છે. અભ્યાસ વર્ણનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક સ્વરૂપનો છે અને ઉપલબ્ધ દ્વિતીયક માહિતી તથા પસંદ કરેલા ઉદાહરણો પર આધારિત છે.

2. અભ્યાસના ઉદ્દેશો

1. વેપાર અને ધંધાના સતત વિકાસના સંદર્ભમાં ડિજિટલ વેપારને તેના આધુનિક તબક્કા તરીકે સમજવો.
2. વ્યવસાયિક વૃદ્ધિ માટે ડિજિટલ પ્લેટફોર્મનો ઉપયોગ કરવામાં ભારતીય મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોની ભૂમિકાનું પરીક્ષણ કરવું.
3. ડિજિટલ વેપાર સાંસ્કૃતિક ઓળખના સંવર્ધન અને પ્રસારણમાં કેવી રીતે સહાયરૂપ બની શકે છે તે સમજવું.
4. ડિજિટલ વેપાર અપનાવતી વખતે મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો સમક્ષ આવતા મુખ્ય પડકારોને ઓળખવા.

3. સંશોધન પદ્ધતિ

આ શોધપત્ર વર્ણનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક સંશોધન અભિગમ પર આધારિત છે. અભ્યાસ માટે દ્વિતીયક માહિતી સ્રોતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં પ્રકાશિત લેખો, સરકારી અહેવાલો, સંસ્થાકીય વેબસાઈટો અને પસંદ કરાયેલા ભારતીય મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોના કેસ સ્ટડીનો સમાવેશ થાય છે.આ અભ્યાસમાં કોઈ પ્રાથમિક માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી નથી. તેથી, તેને પ્રાથમિક અથવા સંપૂર્ણ પ્રયોગમૂલક અભ્યાસ તરીકે રજૂ કરવામાં આવતો નથી. તેના બદલે, ઉપલબ્ધ સાહિત્ય અને દસ્તાવેજી માહિતીના આધારે ડિજિટલ વેપાર, મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકતા અને સાંસ્કૃતિક ઓળખ વચ્ચેના સંબંધનું વર્ણનાત્મક વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. પસંદ કરાયેલા ઉદાહરણોનો ઉપયોગ ડિજિટલ માધ્યમો દ્વારા વ્યવસાયિક વિસ્તરણ અને સાંસ્કૃતિક ઉત્પાદનોના બજારીકરણની વિવિધ શક્યતાઓ સમજાવવા માટે કરવામાં આવ્યો છે.

4. વેપારના બદલાતા સ્વરૂપ :

વેપાર અને ધંધો દરેક યુગમાં ઉપલબ્ધ ટેકનોલોજી, પરિવહન વ્યવસ્થા અને સંચાર માધ્યમો સાથે અનુકૂલન સાધીને વિકસ્યા છે. પ્રાચીન રેશમ માર્ગો તેનું મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક ઉદાહરણ છે. આ માર્ગોએ ભારતને મધ્ય એશિયા, મધ્ય પૂર્વ અને યુરોપના વિવિધ પ્રદેશો સાથે જોડવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. ભારતીય વસ્ત્રો, મસાલા અને કારીગરીના

https://www.gapbhasha.org/

ઉત્પાદનો આવા વેપારી માર્ગો દ્વારા અન્ય પ્રદેશો સુધી પહોંચ્યા અને ભારતીય સાંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિના પ્રતિનિધિ બન્યા.આ ઐતિહાસિક ઉદાહરણ એ વ્યાપક પ્રક્રિયાને દર્શાવે છે જેમાં નવી તકો અને ટેકનોલોજી ઉપલબ્ધ થતાં વેપાર પોતાનો વ્યાપ વિસ્તારે છે. વર્તમાન સમયમાં ડિજિટલ વેપાર આ વિકાસનો આધુનિક તબક્કો છે. ઈ-કોમર્સ પ્લેટફોર્મ, સોશિયલ મીડિયા માર્કેટિંગ અને ડિજિટલ ચુકવણી પ્રણાલીઓએ વેપારીઓને ભૌગોલિક સીમાઓથી આગળ વધીને નવા ગ્રાહકવર્ગ સુધી પહોંચવાની તકો આપી છે.

ડિજિટલ વેપારનું એક મહત્વપૂર્ણ પાસું એ છે કે નાના ઉદ્યોગસાહસિકો અને કારીગરો માટે પણ મોટા બજારો સુધી પહોંચવાની સંભાવના ઊભી થઈ છે. અગાઉ જે ઉત્પાદકોને દૂરના અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય બજારોમાં સીધી પહોંચ મેળવવામાં મુશ્કેલી પડતી હતી, તેઓ હવે ડિજિટલ માધ્યમો દ્વારા પોતાના ઉત્પાદનોનું પ્રદર્શન અને વેચાણ કરી શકે છે. જોકે, આ તકોનો લાભ લેવા માટે ડિજિટલ કૌશલ્ય, ઈન્ટરનેટની ઉપલબ્ધતા અને યોગ્ય વ્યવસાયિક સહાય પણ જરૂરી બને છે.

5. ભારતના ડિજિટલ વેપાર યુગમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકતા

ભારતીય મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો પોતાના વ્યવસાયના વિકાસ અને ગ્રાહકો સુધી પહોંચ વધારવા માટે ડિજિટલ પ્લેટફોર્મનો વધતા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરી રહી છે. આવા વ્યવસાયો આધુનિક વ્યવસાયિક પદ્ધતિઓ સાથે સ્થાનિક જરૂરિયાતો, ગ્રાહક પસંદગીઓ અને કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં સાંસ્કૃતિક સંદર્ભોને પણ જોડે છે. આ પરિપ્રેક્ષ્યને સમજવા માટે કેટલાક દૃષ્ટાંતરૂપ ઉદાહરણો નીચે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

નાયકા (Nykaa)ની સ્થાપક ફાલ્ગુની નાયરે ડિજિટલ માધ્યમ આધારિત બ્યુટી અને લાઈફસ્ટાઈલ વ્યવસાયને મોટા પાયે વિકસાવ્યો છે. આ ઉદાહરણ ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ દ્વારા વ્યવસાયના ઝડપી વિસ્તરણ અને ગ્રાહકો સુધી વિવિધ ઉત્પાદનો પહોંચાડવાની શક્યતાઓને દર્શાવે છે. સાથે સાથે, ભારતીય સૌંદર્ય અને વ્યક્તિગત સંભાળ સંબંધિત ઉત્પાદનો માટે પણ આવા પ્લેટફોર્મ્સ પર સ્થાન ઊભું થઈ શકે છે.

ઝિવામે (Zivame)ની સ્થાપક રિચા કરે ઓનલાઈન રિટેલના માધ્યમથી મહિલા-કેન્દ્રિત ઉત્પાદન વર્ગને સંબોધ્યો છે. આ ઉદાહરણ દર્શાવે છે કે ડિજિટલ વેપાર એવા ઉત્પાદનો અને સેવાઓ માટે પણ બજાર ઊભું કરી શકે છે, જેને પરંપરાગત રિટેલ માધ્યમો દ્વારા ગ્રાહકો સુધી પહોંચાડવામાં વિવિધ પડકારો હોઈ શકે છે.

વીએલસીસી (VLCC)ની સ્થાપક વંદના લુથરાએ આરોગ્ય, વેલનેસ અને બ્યુટી ક્ષેત્રમાં વ્યવસાય વિકસાવ્યો છે. ભૌતિક કેન્દ્રો સાથે ડિજિટલ પહોંચનો ઉપયોગ કરીને આવા વ્યવસાયોએ ગ્રાહકો સાથે જોડાવાના વિવિધ માધ્યમો વિકસાવ્યા છે.

વ્યક્તિગત ઉદ્યોગસાહસિકો ઉપરાંત, ઓખાઈ (Okhai) અને ગોકોઓપ (GoCoop) જેવા પ્લેટફોર્મ ગ્રામ્ય મહિલા કારીગરો, સ્વસહાય જૂથો અને વણકર સમુદાયોને શહેરી તથા અન્ય બજારો સાથે જોડવામાં સહાય કરે છે. હાથશાળ, ભરતકામ અને હસ્તકલા સાથે જોડાયેલી મહિલાઓને પોતાના ઉત્પાદનોનું ઓનલાઈન પ્રદર્શન અને વેચાણ કરવાની તક મળવાથી પરંપરાગત કૌશલ્યોને બજાર સાથે જોડવાની શક્યતા ઊભી થાય છે.

આ ઉદાહરણો દર્શાવે છે કે ડિજિટલ યુગમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકતા માત્ર ટેકનોલોજી આધારિત સ્ટાર્ટ-અપ્સ સુધી મર્યાદિત નથી. તેમાં નાના ઉત્પાદકો, કારીગરો અને સમુદાય આધારિત વ્યવસાયોનો પણ સમાવેશ થાય છે, જેઓ પોતાની આજીવિકા અને પરંપરાગત કૌશલ્યોને ટકાવી રાખવા માટે ડિજિટલ સાધનોનો ઉપયોગ કરી શકે છે.

6. ડિજિટલ વેપાર અને સાંસ્કૃતિક ઓળખ :

ડિજિટલ વેપારનું મહત્વ માત્ર આવક ઊભી કરવામાં પૂરતું મર્યાદિત નથી; તે સાંસ્કૃતિક અભિવ્યક્તિ અને વારસાના પ્રસાર માટે પણ એક માધ્યમ બની શકે છે. જ્યારે હાથવણેલી સાડી, બ્લોક-પ્રિન્ટેડ કાપડ અથવા પરંપરાગત હસ્તકલા ઓનલાઈન

https://www.gapbhasha.org/

રજૂ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેની સાથે જોડાયેલી પ્રાદેશિક ઓળખ, કારીગરી અને પરંપરાની માહિતી પણ ગ્રાહકો સુધી પહોંચાડી શકાય છે.

સોશિયલ મીડિયા અને અન્ય ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને ઉત્પાદનો પાછળની વાર્તા, કારીગરોની પ્રક્રિયા અને સ્થાનિક પરંપરાઓ વિશે સીધો સંવાદ સ્થાપિત કરવાની તક આપે છે. આ પ્રકારનો સંવાદ ખરીદનાર અને ઉત્પાદક વચ્ચે વધુ વ્યક્તિગત જોડાણ ઊભું કરી શકે છે. પરંપરાગત રિટેલ માળખામાં ઘણી વખત ઉત્પાદન અને તેના સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ વચ્ચેનું અંતર રહેતું હોય છે; ડિજિટલ માધ્યમો આ બંનેને એક જ રજૂઆતમાં જોડવાની શક્યતા આપે છે.

ડિજિટલ વેપાર ઉત્પાદનના વેચાણની સાથે તેની સાથે સંકળાયેલા સાંસ્કૃતિક અર્થ અને વારસાને પણ વિશાળ પ્રેક્ષકો સુધી પહોંચાડવામાં મદદરૂપ બની શકે છે. જોકે, સાંસ્કૃતિક ઓળખનું બજારીકરણ કરતી વખતે મૂળ પરંપરા, કારીગર સમુદાયના હિતો અને સાંસ્કૃતિક સંવેદનશીલતાને ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે.

7. મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને પડતા પડકારો :

ડિજિટલ વેપાર દ્વારા નવી તકો ઊભી થઈ હોવા છતાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો સમક્ષ અનેક પડકારો હજુ પણ યથાવત છે. શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારો વચ્ચેનું ડિજિટલ વિભાજન ખાસ કરીને મહત્વપૂર્ણ છે. દૂરના વિસ્તારોમાં વિશ્વસનીય ઈન્ટરનેટ સેવા, સ્માર્ટફોન અથવા અન્ય ડિજિટલ ઉપકરણોની મર્યાદિત ઉપલબ્ધતા મહિલાઓની ડિજિટલ વેપારમાં ભાગીદારીને અસર કરી શકે છે.

ડિજિટલ સાક્ષરતાનો અભાવ પણ એક મહત્વપૂર્ણ પડકાર છે. ઓનલાઈન વેચાણ, ડિજિટલ ચુકવણી, સોશિયલ મીડિયા માર્કેટિંગ, ગ્રાહક વ્યવસ્થાપન અને અન્ય ડિજિટલ સાધનોનો પૂરતો પરિચય ન હોય તો ઉપલબ્ધ પ્લેટફોર્મનો સંપૂર્ણ લાભ લેવો મુશ્કેલ બની શકે છે.

કેટલાક સમુદાયોમાં સામાજિક અને પારિવારિક પરિબળો પણ મહિલાઓની ગતિશીલતા, સમયની ઉપલબ્ધતા અને વ્યવસાયિક નિર્ણયો લેવાની સ્વતંત્રતાને અસર કરી શકે છે. આ ઉપરાંત, સાંસ્કૃતિક વ્યાપારીકરણનું જોખમ પણ ધ્યાનમાં લેવું જરૂરી છે. પરંપરાગત હસ્તકલા અથવા સાંસ્કૃતિક અભિવ્યક્તિઓને મોટા બજાર માટે બદલતી વખતે તેમની મૂળ ઓળખમાં ફેરફાર થવાની અથવા મૂળ કારીગર સમુદાયને યોગ્ય આર્થિક લાભ ન મળવાની સંભાવના રહે છે.

તેથી, ડિજિટલ વેપારના વિસ્તરણ સાથે માત્ર બજાર સુધી પહોંચ વધારવી પૂરતી નથી; સમાન તકો, યોગ્ય વળતર, કારીગરોની ઓળખ અને સાંસ્કૃતિક સંવેદનશીલતાને પણ મહત્વ આપવું જરૂરી છે.

8. સૂચનો:

1. ગ્રામ્ય અને અર્ધ-શહેરી વિસ્તારોમાં મહિલાઓ માટે ડિજિટલ સાક્ષરતા તથા ઈ-કોમર્સ સંબંધિત તાલીમ કાર્યક્રમોનું વિસ્તરણ કરવું.

2. મહિલા-સંચાલિત સૂક્ષ્મ, લઘુ અને મધ્યમ ઉદ્યોગોને સહાય આપતી સરકારી યોજનાઓ અને સંસ્થાકીય સહાયને વધુ સુલભ બનાવવી.

3. ઈ-કોમર્સ પ્લેટફોર્મ પર ન્યાયી વેપારની પદ્ધતિઓને પ્રોત્સાહન આપવું અને કારીગર તથા ઉત્પાદનના સાંસ્કૃતિક મૂળની યોગ્ય ઓળખ સુનિશ્ચિત કરવી.

https://www.gapbhasha.org/

4. ડિજિટલ ચુકવણી, લોજિસ્ટિક્સ, માર્કેટિંગ અને ગ્રાહક વ્યવસ્થાપન જેવા ક્ષેત્રોમાં વ્યવહારુ તાલીમ ઉપલબ્ધ કરાવવી.
5. અનુભવી મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો અને નવા પ્રવેશકર્તાઓ વચ્ચે માર્ગદર્શન અને નેટવર્કિંગની તકો વિકસાવવી.
6. સાંસ્કૃતિક ઉત્પાદનોના વ્યાપારીકરણમાં મૂળ કારીગર સમુદાયના હિતો અને યોગ્ય આર્થિક લાભને મહત્વ આપવું.

9. નિષ્કર્ષ

ડિજિટલ વેપારનો વિકાસ ભારતની લાંબી વેપારી પરંપરાને ટેકનોલોજીના નવા પરિમાણ સાથે જોડે છે. ઐતિહાસિક વેપારી માર્ગોથી લઈને આજના ઈ-કોમર્સ અને સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મ સુધી, બજારો અને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેના સંબંધનું સ્વરૂપ સતત બદલાતું રહ્યું છે.

આ પરિવર્તનમાં મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો વિવિધ સ્તરે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી શકે છે. મોટા ડિજિટલ વ્યવસાયોથી લઈને ગ્રામ્ય કારીગરો અને સમુદાય આધારિત ઉત્પાદકો સુધી, ડિજિટલ સાધનો નવા ગ્રાહકો અને બજારો સુધી પહોંચવાની તકો ઊભી કરે છે. ખાસ કરીને હસ્તકલા, હાથશાળ, વસ્ત્રો અને અન્ય સાંસ્કૃતિક ઉત્પાદનો માટે ડિજિટલ માધ્યમો ઉત્પાદન સાથે જોડાયેલી વાર્તા અને પરંપરાને પણ રજૂ કરવાની શક્યતા આપે છે.

જોકે, ડિજિટલ વેપારથી મળતી તકોનો લાભ સમાન રીતે મળે તે માટે ડિજિટલ માળખાકીય સુવિધા, કૌશલ્ય વિકાસ, નાણાકીય અને નીતિગત સહાય તથા સામાજિક અવરોધોને ધ્યાનમાં લેવું જરૂરી છે. સાંસ્કૃતિક ઉત્પાદનોના વ્યાપારીકરણમાં મૂળ કારીગરો અને સમુદાયોને યોગ્ય ઓળખ તથા લાભ મળે તે પણ એટલું જ મહત્વપૂર્ણ છે.

આથી, સર્વસમાવેશક અને ટકાઉ નીતિ અભિગમ સાથે ડિજિટલ વેપાર મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકતા અને આર્થિક સશક્તિકરણને પ્રોત્સાહિત કરવાની સાથે સાંસ્કૃતિક વારસાના સંવર્ધન અને પ્રસારણમાં પણ યોગદાન આપી શકે છે.

સંદર્ભો

1. Ministry of Textiles, Government of India. (2023). Annual Report 2022–23. New Delhi: Government of India.
2. Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises, Government of India. (2023). Annual Report on MSMEs. New Delhi: Government of India.
3. NITI Aayog. (2022). Women Entrepreneurship Platform: Annual Report. New Delhi: NITI Aayog.
4. NASSCOM. (2023). Digital Trade and E-Commerce in India: Trends and Opportunities. New Delhi: NASSCOM.
5. Okhai. (2024). About Us. Official Okhai website.
6. GoCoop. (2024). About Us. Official GoCoop website.
7. Nykaa. (2024). Company Profile. Official Nykaa website.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

क्वांटम युग में चेतना और वेदांत: एरविन श्रोडिंगर के दार्शनिक चिंतन के आलोक में

(CONSCIOUSNESS AND VEDANTA IN THE QUANTUM AGE: A SCHRÖDINGERIAN PERSPECTIVE)

Soumyadeep Sardar

Research Supervisor: Dr.Hemant V. Vaishnav

Ph.D Scholar, Dept. of Sanskrit

Gujarat University, Gujarat, India

ABSTRACT

आधुनिक विज्ञान के इतिहास में क्वांटम भौतिकी के आविर्भाव ने वास्तविकता, प्रेक्षक, ज्ञान और चेतना के संबंध में अनेक मौलिक दार्शनिक प्रश्नों को जन्म दिया है। इस संदर्भ में नोबेल पुरस्कार से सम्मानित भौतिकशास्त्री एर्विन श्रॉडिंगर के वैज्ञानिक चिंतन के साथ-साथ भारतीय दर्शन के प्रति उनकी गहन रुचि भी विशेष महत्त्व रखती है। उपनिषद् और अद्वैत वेदान्त के आत्मा-ब्रह्म अभिन्नता-सिद्धान्त का उनके दार्शनिक चिंतन में किस प्रकार प्रतिबिम्बन हुआ है, यही इस शोध-पत्र का प्रमुख विषय है। अद्वैत वेदान्त में चैतन्य को परम वास्तविकता का मूल स्वरूप माना जाता है और आत्मा तथा ब्रह्म की अभिन्नता उसके प्रमुख प्रतिपाद्यों में से एक है। श्रॉडिंगर के "Doctrine of Identity" के विवेचन में व्यक्तिसत्ता की बहुलता के अन्तर्निहित एकत्वपूर्ण चेतना की अवधारणा तथा विषयि-विषय सम्बन्ध का प्रश्न विशेष महत्त्व रखता है।

इस शोध-पत्र में उपनिषदों के आत्मा-ब्रह्म सिद्धान्त तथा शङ्कराचार्य की अद्वैत व्याख्या के आलोक में श्रॉडिंगर के चेतना-विषयक चिंतन का तुलनात्मक अध्ययन किया जाएगा। साथ ही, क्वांटम युग में प्रेक्षक और वास्तविकता के सम्बन्ध को लेकर उत्पन्न दार्शनिक प्रश्नों के साथ उनके चिंतन के सम्बन्ध का भी विश्लेषण किया जाएगा। वर्तमान तकनीक-प्रधान तथा मानसिक रूप से विखण्डित समाज में आत्मचेतना, पारस्परिक सम्बन्ध, मानसिक संतुलन और मानव के अस्तित्व-बोध के संबंध में नए सिरे से विचार करने के क्षेत्र में इस दार्शनिक विमर्श की संभावित प्रासंगिकता का भी निर्धारण किया जाएगा। यहाँ क्वांटम भौतिकी को अद्वैत वेदान्त का वैज्ञानिक प्रमाण न मानकर, दोनों के मध्य एक संभावित दार्शनिक संवाद के रूप में ग्रहण किया गया है।

Keywords: श्रॉडिंगर; अद्वैत वेदान्त; उपनिषद्; चेतना; आत्मा-ब्रह्म अभिन्नता-सिद्धान्त; क्वांटम भौतिकी; विषयि-विषय सम्बन्ध; अन्तर्विषयकता।

1. INTRODUCTION

https://www.gapbhasha.org/

GRAND ACADEMIC PORTAL
RESEARCH JOURNALS

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

क्वांटम भौतिकी के आविर्भाव ने वास्तविकता, ज्ञान, प्रेक्षण और चेतना के संबंध में विभिन्न दार्शनिक प्रश्नों को जन्म दिया है। विशेषतः प्रेक्षक और प्रेक्षित के संबंध अथवा **Subject-Object** समस्या पर नए सिरे से विचार किया गया है। यद्यपि क्वांटम भौतिकी चेतना की प्रत्यक्ष व्याख्या करती है—ऐसा कोई स्थापित वैज्ञानिक निष्कर्ष नहीं है, तथापि प्रेक्षक, ज्ञान और वास्तविकता के संबंध में इससे उत्पन्न प्रश्न भारतीय दर्शन के साथ एक संभावित दार्शनिक संवाद का क्षेत्र निर्मित करते हैं।

उपनिषद् और अद्वैत वेदान्त में **ज्ञाता-ज्ञेय, द्रष्टा-दृश्य तथा आत्मा-जगत् के संबंध** को विशेष महत्त्व प्राप्त है। अद्वैत वेदान्त में चैतन्य को ज्ञान का मूल आधार तथा आत्मा और ब्रह्म को परमार्थतः एक माना जाता है। अतः आधुनिक Subject-Object समस्या के साथ अद्वैत वेदान्त के चेतना-तत्त्व का तुलनात्मक अध्ययन महत्त्वपूर्ण है।

नोबेल पुरस्कार से सम्मानित भौतिकशास्त्री **एर्विन श्रॉडिंगर** ने भौतिकी के साथ-साथ दर्शन, चेतना और वास्तविकता के स्वरूप पर भी विचार किया। भारतीय दर्शन, विशेषतः **उपनिषद् और अद्वैत वेदान्त**, उनके दार्शनिक चिंतन में महत्त्वपूर्ण स्थान रखते हैं। उनके **"Doctrine of Identity"** में व्यक्तिसत्ता की बहुलता के अन्तर्निहित एकत्व तथा चेतना के स्वरूप के संबंध में विशेष चिंतन दिखाई देता है।

इन विचारों का उपनिषदों के **आत्मा-ब्रह्म अभिन्नता-सिद्धान्त** के साथ तुलनात्मक अध्ययन इस शोध का एक महत्त्वपूर्ण क्षेत्र है। तथापि, श्रॉडिंगर के चिंतन को सीधे अद्वैत वेदान्त की पुनरुक्ति कहना उचित नहीं है; बल्कि उनके विचारों और उपनिषद् तथा अद्वैत वेदान्त के बीच **सादृश्य एवं भिन्नता** का निष्पक्ष विवेचन आवश्यक है। इसी प्रकार, क्वांटम भौतिकी को अद्वैत वेदान्त का वैज्ञानिक प्रमाण भी नहीं माना जाएगा।

इस शोध का उद्देश्य **उपनिषद् और अद्वैत वेदान्त के चेतना-तत्त्व के आलोक में श्रॉडिंगर के दार्शनिक चिंतन का परिशीलन करना तथा Subject-Object सम्बन्ध, चेतना और एकत्व की अवधारणाओं के संदर्भ में दोनों के सादृश्य एवं भिन्नता का निर्धारण करना** है। यहाँ क्वांटम भौतिकी को अद्वैत वेदान्त के प्रमाण के रूप में नहीं, बल्कि दोनों के बीच एक **संभावित दार्शनिक संवाद** के रूप में माना जाएगा।

1. उपनिषद् और अद्वैत वेदांन्त में चेतना

उपनिषद्-दर्शन में **आत्मा (Ātman)** और **ब्रह्म (Brahman)** का स्वरूप तथा उनके पारस्परिक संबंध चेतना-तत्त्व के प्रमुख विषयों में से एक है। उपनिषदों में आत्मा को व्यक्ति की अन्तर्निहित सत्ता तथा ब्रह्म को परम सत्य माना गया है। अद्वैत वेदान्त में आत्मा और ब्रह्म के बीच पारमार्थिक कोई भेद स्वीकार नहीं किया जाता। शङ्कराचार्य के अनुसार आत्मा स्वरूपतः चैतन्य है और ब्रह्म भी चैतन्यस्वरूप है; अतः आत्मा के वास्तविक स्वरूप का ज्ञान ही ब्रह्मज्ञान की ओर ले जाता है।

उपनिषदों में आत्मा और ब्रह्म के संबंध को विभिन्न **महावाक्यों** के माध्यम से व्यक्त किया गया है। विशेषतः **"तत्त्वमसि"**–'तुम वही हो'–छान्दोग्य उपनिषद् (६.८.७) का प्रसिद्ध वाक्य है। यहाँ 'तत्' से ब्रह्म तथा 'त्वम्' से आत्मा का निर्देश किया गया है। अद्वैत वेदान्तीय व्याख्या में उपाधिजनित भेदों का अतिक्रमण करके दोनों की स्वरूपगत एकता प्रतिपादित की जाती है।

दूसरी ओर, बृहदारण्यक उपनिषद् का **"अहं ब्रह्मास्मि"** (१.४.१०)–'मैं ब्रह्म हूँ'–वाक्य आत्मा के वास्तविक स्वरूप के ब्रह्मस्वरूप होने की अनुभूति को व्यक्त करता है। यहाँ 'मैं' से शरीर, मन अथवा व्यक्तिगत अहंकार का बोध नहीं होता, बल्कि उपाधिरहित आत्मचैतन्य का बोध होता है।

इन दोनों महावाक्यों के आधार पर अद्वैत वेदान्त में **आत्मा-ब्रह्म अभिन्नता-सिद्धान्त** सुव्यवस्थित रूप से प्रतिपादित होता है। अद्वैत के अनुसार जीव में जो चैतन्य प्रकाशित होता है, उसका वास्तविक स्वरूप ब्रह्मचैतन्य से भिन्न नहीं है। शरीर, मन, बुद्धि और अहंकार के कारण आत्मा तथा सीमित व्यक्तिसत्ता के बीच भेद प्रतीत होता है; किन्तु ज्ञान की प्राप्ति से अविद्याजनित भेदबुद्धि का निवर्तन होने पर आत्मा के ब्रह्मस्वरूप का बोध होता है।

https://www.gapbhasha.org/

अतः अद्वैत वेदान्त के चेतना-तत्त्व में चेतना केवल परिवर्तनशील मानसिक अवस्था नहीं है; **चैतन्य आत्मा का स्वरूप है**। यही दृष्टिकोण आगे श्रॉडिंगर के **"Doctrine of Identity"**, व्यक्तिसत्ता की एकता तथा Subject-Object समस्या के साथ तुलनात्मक चर्चा के लिए दार्शनिक आधार प्रदान करेगा।

2. श्रोडिंगर का भारतीय दर्शन-चिन्तन

भौतिकशास्त्री **एर्विन श्रॉडिंगर** का भारतीय दर्शन से परिचय मुख्यतः आर्थर शोपेनहावर की रचनाओं के माध्यम से हुआ। बाद में **उपनिषद् और वेदान्तीय चिन्तन** उनके दार्शनिक विचारों में महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त करने लगे। उनकी *My View of the World* नामक कृति के **"The Vedantic Vision"** अध्याय में उपनिषद् एवं अद्वैत वेदान्तीय चिन्तन का प्रतिबिम्ब दिखाई देता है। उनके भारतीय दर्शन-चिन्तन में शङ्कराचार्य के अद्वैत वेदान्तीय विचारों से भी साम्य दिखाई देता है।

श्रॉडिंगर के भारतीय दर्शन-चिन्तन की प्रमुख अवधारणाओं में **"Doctrine of Identity"** अर्थात् अभिन्नता-सिद्धान्त महत्वपूर्ण है। उनके अनुसार दृश्य बहुलता के अन्तर्निहित एक मौलिक एकत्व विद्यमान है। उन्होंने इस विचार को उपनिषद् के **"तत्त्वमसि"** से सम्बद्ध करके देखा है। अर्थात् व्यक्तिसत्ता की पृथकता के अन्तर्निहित एक मौलिक ऐक्य की अवधारणा निहित है।

श्रॉडिंगर के चिन्तन में **एकत्व (Unity)** और **बहुत्व (Plurality)** का सम्बन्ध भी महत्त्वपूर्ण है। *The Vedantic Vision* में बहुलता को प्रत्यक्ष अथवा प्रतीत रूप के रूप में तथा उसके अन्तर्निहित एकत्व को महत्त्व दिया गया है। यह दृष्टिकोण शाङ्कर अद्वैत वेदान्त के पारमार्थिक एकत्व और अनुभवगत बहुलता की अवधारणा से साम्य रखता है। तथापि, श्रॉडिंगर के चिन्तन को शङ्कराचार्य के दर्शन का पूर्णतः समतुल्य मानना उचित नहीं है।

श्रॉडिंगर के दर्शन में **Universal Consciousness** अथवा एकत्वपूर्ण चेतना की अवधारणा भी विशेष महत्व रखती है। व्यक्तिगत चेतना की बहुलता के अन्तर्निहित एक मौलिक एकत्वपूर्ण चेतना की अवधारणा उनके चिन्तन में प्रतिबिम्बित होती है। इसका अद्वैत वेदान्त के **आत्मा-ब्रह्म अभिन्नता-सिद्धान्त** के साथ तुलनात्मक सम्बन्ध विशेष रूप से विचारणीय है। तथापि, Universal Consciousness को प्रत्यक्षतः शाङ्कर परिभाषा न मानकर श्रॉडिंगर की अपनी दार्शनिक व्याख्या के रूप में ग्रहण करना अधिक उचित है।

अतः श्रॉडिंगर के भारतीय दर्शन-चिन्तन में **एकत्व, बहुलता, चेतना तथा आत्मा-ब्रह्म अभिन्नता** की अवधारणाओं का विशेष महत्व है। यही विषय अद्वैत वेदान्त के साथ उनके चिन्तन के तुलनात्मक अध्ययन का आधार निर्मित करते हैं।

3. क्वांटम भौतिकी चेतना और श्रोडिंगर का दर्शन

श्रोडिंगर के दार्शनिक चिंतन में **Subject-Object** अर्थात् विषय-वस्तु का संबंध एक महत्वपूर्ण प्रश्न है। सामान्यतः ज्ञाता और ज्ञेय को अलग-अलग माना जाता है, किन्तु श्रोडिंगर के चिंतन में इस विभाजन की प्रकृति पर प्रश्न उठाया जाता है। यह दृष्टिकोण उनके एकत्व तथा चेतना-संबंधी विचारों से घनिष्ठ रूप से जुड़ा हुआ है।

क्वांटम भौतिकी में **पर्यवेक्षक और मापन की भूमिका** वास्तविकता की प्रकृति के संबंध में महत्वपूर्ण दार्शनिक प्रश्न उत्पन्न करती है। श्रोडिंगर ने भी क्वांटम सिद्धान्त की व्याख्या तथा पर्यवेक्षक की भूमिका पर दार्शनिक रूप से विचार किया था। तथापि, इसका अर्थ यह नहीं है कि मानव चेतना सीधे क्वांटम अवस्था का निर्माण करती है—ऐसा कोई स्थापित वैज्ञानिक निष्कर्ष उनके चिंतन से प्राप्त नहीं होता।

श्रोडिंगर के विज्ञान-दर्शन में **ज्ञान, चेतना, पर्यवेक्षण और वास्तविकता की प्रकृति** परस्पर संबद्ध हैं। भारतीय दर्शन, विशेषतः उपनिषद् और अद्वैत वेदान्त के प्रति उनकी रुचि ने उनके एकत्व एवं चेतना-संबंधी दार्शनिक चिंतन को और समृद्ध किया।

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

किन्तु उनके वैज्ञानिक योगदान और दार्शनिक चिंतन को एक ही मानना उचित नहीं है। क्वांटम भौतिकी ने उन्हें वास्तविकता और पर्यवेक्षक के संबंध पर विचार करने का एक वैज्ञानिक संदर्भ प्रदान किया, जबकि भारतीय दर्शन ने उनके चेतना और एकत्व संबंधी विचारों को प्रभावित किया। अतः यहाँ **विज्ञान और दर्शन के पारस्परिक संवाद** को महत्व देना अधिक उचित है।

इस संदर्भ में **"Quantum Consciousness"** शब्द का प्रयोग सावधानीपूर्वक किया जाना चाहिए। श्रोडिंगर की कोई स्थापित **"Quantum Consciousness Theory"** नहीं है। अतः इस शब्द का प्रयोग उनके किसी वैज्ञानिक सिद्धान्त के रूप में न करके, क्वांटम युग में **चेतना, पर्यवेक्षक, वास्तविकता तथा Subject-Object संबंध से जुड़े दार्शनिक प्रश्नों** की चर्चा के संदर्भ में किया जा सकता है।

4. तुलनात्मक चर्चा और वर्तमान प्रासंगिकता

अद्वैत वेदान्त और श्रोडिंगर के चेतना-संबंधी चिंतन में कुछ महत्वपूर्ण समानताएँ दिखाई देती हैं। अद्वैत वेदान्त में चेतना किसी सीमित व्यक्तिसत्ता तक सीमित नहीं है; **आत्मा अथवा ब्रह्म को चैतन्यस्वरूप** माना जाता है। उपनिषदों में प्रतिपादित एकत्ववाद के आधार पर आत्मा और ब्रह्म की अभिन्नता की अनुभूति ही ज्ञान का परम लक्ष्य है। दूसरी ओर, श्रोडिंगर के दार्शनिक चिंतन में भी व्यक्तिगत चेतना की बहुलता तथा उसके अंतर्निहित एकत्व के संबंध में विचार मिलता है। चेतना की प्रकृति पर विचार करते हुए उन्होंने भारतीय अद्वैत चिंतन के साथ एक दार्शनिक साम्य का अनुभव किया था।

समानता के संदर्भ में विशेष रूप से तीन विषय उल्लेखनीय हैं–प्रथम, बहुलता के पीछे एकत्व की खोज; द्वितीय, Subject-Object अथवा ज्ञाता-ज्ञेय विभाजन की सीमाएँ; तथा तृतीय, चेतना की मौलिकता से संबंधित दार्शनिक प्रश्न। इस दृष्टि से श्रोडिंगर के चिंतन और अद्वैत वेदान्त के बीच एक अंतरविषयक संवाद की संभावना दिखाई देती है।

किन्तु **भिन्नताएँ भी स्पष्ट हैं**। अद्वैत वेदान्त एक सुव्यवस्थित दार्शनिक एवं आध्यात्मिक दर्शन है, जिसके केंद्र में ब्रह्म, आत्मा, अविद्या, माया, ब्रह्मज्ञान और मोक्ष जैसी अवधारणाएँ हैं। श्रोडिंगर मूलतः एक भौतिकशास्त्री थे; चेतना के संबंध में उनका चिंतन किसी स्वतंत्र वेदान्त-दर्शन अथवा वैज्ञानिक **"चेतना-सिद्धान्त"** के रूप में स्थापित नहीं हुआ। इसी प्रकार, क्वांटम सिद्धान्त में पर्यवेक्षण से संबंधित समस्याओं को अद्वैत वेदान्त के आत्मा-ब्रह्म सिद्धान्त का वैज्ञानिक प्रमाण भी नहीं माना जा सकता।

भारतीय दर्शन के साथ श्रोडिंगर के संबंध का **महत्त्व** इस बात में है कि इससे आधुनिक विज्ञान और प्राचीन भारतीय दर्शन के बीच एक संभावित बौद्धिक संवाद का क्षेत्र विकसित होता है। उनके चिंतन के माध्यम से चेतना, वास्तविकता, ज्ञाता-ज्ञेय संबंध तथा एकत्व जैसे प्रश्नों को विज्ञान और दर्शन–दोनों दृष्टिकोणों से विचार करने का अवसर मिलता है।

वर्तमान **क्वांटम युग** में यह चर्चा और भी प्रासंगिक हो जाती है, क्योंकि आधुनिक विज्ञान वास्तविकता, पर्यवेक्षण और ज्ञान की प्रकृति के संबंध में नए प्रश्न प्रस्तुत कर रहा है। तथापि, इस प्रासंगिकता को किसी वैज्ञानिक समीकरण अथवा प्रत्यक्ष प्रमाण के रूप में नहीं, बल्कि **विज्ञान, चेतना और भारतीय दर्शन के बीच एक अंतरविषयक दार्शनिक संवाद** के रूप में देखना अधिक उचित है।

उपसंहार

श्रोडिंगर के वैज्ञानिक योगदान और उनके दार्शनिक चिंतन का विश्लेषण करने पर यह स्पष्ट होता है कि आधुनिक क्वांटम भौतिकी ने उन्हें वास्तविकता, पर्यवेक्षक, ज्ञान और चेतना की प्रकृति के संबंध में गहन चिंतन करने का अवसर प्रदान किया। विशेषतः **Subject-Object संबंध, चेतना की एकता और वास्तविकता की प्रकृति** के संबंध में उनके विचारों में उपनिषद् तथा अद्वैत वेदान्त के साथ कुछ दार्शनिक समानताएँ दिखाई देती हैं। अद्वैत वेदान्त में आत्मा और ब्रह्म की एकता तथा चेतना की मौलिकता जिस प्रकार महत्त्वपूर्ण है, उसी प्रकार श्रोडिंगर के चिंतन में भी व्यक्तिगत चेतना की अंतर्निहित एकता के संबंध में दार्शनिक अन्वेषण दिखाई देता है। तथापि, इस समानता को प्रत्यक्ष वैज्ञानिक प्रमाण अथवा क्वांटम सिद्धान्त के परिणाम के रूप में स्वीकार नहीं किया जा सकता। क्योंकि अद्वैत वेदान्त एक स्वतंत्र दार्शनिक-आध्यात्मिक व्यवस्था है और चेतना के संबंध में श्रोडिंगर का चिंतन मुख्यतः उनके व्यापक विज्ञान-दर्शन का एक भाग है।

https://www.gapbhasha.org/

अतः श्रोडिंगर और वेदान्त के संबंध का मूल महत्त्व **विज्ञान और दर्शन के पारस्परिक संवाद** में निहित है। क्वांटम युग में चेतना, पर्यवेक्षक, वास्तविकता तथा ज्ञाता-ज्ञेय संबंध के संबंध में जो नए दार्शनिक प्रश्न उत्पन्न हो रहे हैं, भारतीय दर्शन उन प्रश्नों को एक गहन दार्शनिक परिप्रेक्ष्य प्रदान कर सकता है। इसी अंतरविषयक चर्चा के माध्यम से श्रोडिंगर के चिंतन की समकालीन प्रासंगिकता को समझना संभव है।

ग्रन्थसूची

Bhajanananda, Swami. (2016). *Understanding Advaita Vedanta*. Ramakrishna Mission Institute of Culture.

Capra, F. (1975). *The Tao of Physics: An Exploration of the Parallels Between Modern Physics and Eastern Mysticism*. Shambhala Publications.

Deutsch, E. (1973). *Advaita Vedanta: A Philosophical Reconstruction*. University of Hawaii Press.

Heisenberg, W. (1958). *Physics and Philosophy: The Revolution in Modern Science*. Harper & Row.

Mensky, M. B. (2010). *Consciousness and Quantum Mechanics: Life in Parallel Worlds: Miracles of Quantum Consciousness*. World Scientific.

Radhakrishnan, S. (1953). *The Principal Upanisads*. George Allen & Unwin.

Rao, K. R. (2002). *Consciousness Studies: Cross-Cultural Perspectives*. McFarland & Company.

Shankara (Adi Shankaracharya). (1977). *Brahma-Sutra-Bhasya of Sri Sankaracarya* (Swami Gambhirananda, Trans.). Advaita Ashrama.

Wheeler, J. A. (1983). Law Without Law. In J. A. Wheeler & W. H. Zurek (Eds.), *Quantum Theory and Measurement* (pp. 182-213). Princeton University Press.

Bitbol, M. (1999). Erwin Schrödinger's philosophical psychology. *Techné: Research in Philosophy and Technology*, 5(1), 1-19.

Capra, F. (1975). *The Tao of Physics: An Exploration of the Parallels Between Modern Physics and Eastern Mysticism*. Shambhala Publications.

D'Espagnat, B. (2005). *On Physics and Philosophy*. Princeton University Press.

Globus, G. G. (2007). *Quantum Closures and Spiritual Openings: A Mind-Brain Approach*. John Benjamins Publishing.

Halpern, P. (2015). *Einstein's Dice and Schrödinger's Cat: How Two Great Minds Battled Quantum Randomness to Create a Unified Theory of Physics*. Basic Books.

Herrmann, R. (2004). *Erwin Schrödinger and the Philosophy of Hinduism*. Vedanta Press.

Moore, W. J. (1989). *Schrödinger: Life and Thought*. Cambridge University Press.

Rao, K. R. (2002). *Consciousness Studies: Cross-Cultural Perspectives*. McFarland & Company.

Schrödinger, E. (1944). *What is Life? The Physical Aspect of the Living Cell*. Cambridge University Press.

Schrödinger, E. (1958). *Mind and Matter*. Cambridge University Press.

Schrödinger, E. (1964). *My View of the World*. Cambridge University Press.

Bhajanananda, Swami. (2016). *Understanding Advaita Vedanta*. Ramakrishna Mission Institute of Culture.

Datta, D. M. (1972). *The Six Ways of Knowing: A Critical Study of the Advaita Theory of Knowledge*. University of Calcutta.

Deutsch, E. (1973). *Advaita Vedanta: A Philosophical Reconstruction*. University of Hawaii Press.

https://www.gapbhasha.org/

Gambhirānanda, Swami. (Trans.). (1965). *Eight Upanisads: With the Commentary of Sankaracarya*. Advaita Ashrama.

Gupta, B. (2003). *CIT: Consciousness*. Oxford University Press.

Indich, W. M. (1995). *Consciousness in Advaita Vedanta*. Motilal Banarsidass.

Olivelle, P. (Trans.). (1998). *The Early Upanisads: Annotated Text and Translation*. Oxford University Press.

Radhakrishnan, S. (1953). *The Principal Upanisads*. George Allen & Unwin.

Rao, K. R. (2002). *Consciousness Studies: Cross-Cultural Perspectives*. McFarland & Company.

Shankara (Adi Shankaracharya). (1977). *Brahma-Sutra-Bhasya of Sri Sankaracarya* (Swami Gambhirananda, Trans.). Advaita Ashrama.

Shankara (Adi Shankaracharya). (1978). *The Brhadaranyaka Upanisad: With the Commentary of Sankaracarya* (Swami Madhavananda, Trans.). Advaita Ashrama.

Sharma, C. (1960). *A Critical Survey of Indian Philosophy*. Motilal Banarsidass.

Bitbol, M. (1999). Erwin Schrödinger's philosophical psychology. *Techné: Research in Philosophy and Technology*, 5(1), 1-19.

D'Espagnat, B. (2005). *On Physics and Philosophy*. Princeton University Press.

Deutsch, E. (1973). *Advaita Vedanta: A Philosophical Reconstruction*. University of Hawaii Press.

Globus, G. G. (2007). *Quantum Closures and Spiritual Openings: A Mind-Brain Approach*. John Benjamins Publishing.

Halpern, P. (2015). *Einstein's Dice and Schrödinger's Cat: How Two Great Minds Battled Quantum Randomness to Create a Unified Theory of Physics*. Basic Books.

Herrmann, R. (2004). *Erwin Schrödinger and the Philosophy of Hinduism*. Vedanta Press.

Moore, W. J. (1989). *Schrödinger: Life and Thought*. Cambridge University Press.

Rao, K. R. (2002). *Consciousness Studies: Cross-Cultural Perspectives*. McFarland & Company.

Schopenhauer, A. (1969). *The World as Will and Representation* (E. F. J. Payne, Trans.; Vol. 1). Dover Publications. (Original work published 1819).

Schrödinger, E. (1944). *What is Life? The Physical Aspect of the Living Cell*. Cambridge University Press.

Schrödinger, E. (1958). *Mind and Matter*. Cambridge University Press.

Schrödinger, E. (1964). *My View of the World*. Cambridge University Press.

Shankara (Adi Shankaracharya). (1977). *Brahma-Sutra-Bhasya of Sri Sankaracarya* (Swami Gambhirananda, Trans.). Advaita Ashrama.

Atmanspacher, H. (2020). Quantum approaches to consciousness. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University.

Bitbol, M. (1999). Erwin Schrödinger's philosophical psychology. *Techné: Research in Philosophy and Technology*, 5(1), 1-19.

Capra, F. (1975). *The Tao of Physics: An Exploration of the Parallels Between Modern Physics and Eastern Mysticism*. Shambhala Publications.

D'Espagnat, B. (2005). *On Physics and Philosophy*. Princeton University Press.

Halpern, P. (2015). *Einstein's Dice and Schrödinger's Cat: How Two Great Minds Battled Quantum Randomness to Create a Unified Theory of Physics*. Basic Books.

Heisenberg, W. (1958). *Physics and Philosophy: The Revolution in Modern Science*. Harper & Row.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

Herrmann, R. (2004). *Erwin Schrödinger and the Philosophy of Hinduism*. Vedanta Press.

Mensky, M. B. (2010). *Consciousness and Quantum Mechanics: Life in Parallel Worlds: Miracles of Quantum Consciousness*. World Scientific.

Moore, W. J. (1989). *Schrödinger: Life and Thought*. Cambridge University Press.

Radhakrishnan, S. (1953). *The Principal Upanisads*. George Allen & Unwin.

Schrödinger, E. (1935). Discussion of probability relations between separated systems. *Proceedings of the Cambridge Philosophical Society*, 31(4), 555-563.

Schrödinger, E. (1958). *Mind and Matter*. Cambridge University Press.

Schrödinger, E. (1964). *My View of the World*. Cambridge University Press.

Stapp, H. P. (2007). *Mindful Universe: Quantum Mechanics and the Participating Observer*. Springer.

Wheeler, J. A. (1983). Law Without Law. In J. A. Wheeler & W. H. Zurek (Eds.), *Quantum Theory and Measurement* (pp. 182-213). Princeton University Press.

Atmanspacher, H. (2020). Quantum approaches to consciousness. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University.

Bhajanananda, Swami. (2016). *Understanding Advaita Vedanta*. Ramakrishna Mission Institute of Culture.

Bitbol, M. (1999). Erwin Schrödinger's philosophical psychology. *Techné: Research in Philosophy and Technology*, 5(1), 1-19.

Capra, F. (1975). *The Tao of Physics: An Exploration of the Parallels Between Modern Physics and Eastern Mysticism*. Shambhala Publications.

D'Espagnat, B. (2005). *On Physics and Philosophy*. Princeton University Press.

Deutsch, E. (1973). *Advaita Vedanta: A Philosophical Reconstruction*. University of Hawaii Press.

Globus, G. G. (2007). *Quantum Closures and Spiritual Openings: A Mind-Brain Approach*. John Benjamins Publishing.

Halpern, P. (2015). *Einstein's Dice and Schrödinger's Cat: How Two Great Minds Battled Quantum Randomness to Create a Unified Theory of Physics*. Basic Books.

Herrmann, R. (2004). *Erwin Schrödinger and the Philosophy of Hinduism*. Vedanta Press.

Mensky, M. B. (2010). *Consciousness and Quantum Mechanics: Life in Parallel Worlds: Miracles of Quantum Consciousness*. World Scientific.

Moore, W. J. (1989). *Schrödinger: Life and Thought*. Cambridge University Press.

Radhakrishnan, S. (1953). *The Principal Upanisads*. George Allen & Unwin.

Rao, K. R. (2002). *Consciousness Studies: Cross-Cultural Perspectives*. McFarland & Company.

Shankara (Adi Shankaracharya). (1977). *Brahma-Sutra-Bhasya of Sri Sankaracarya* (Swami Gambhirananda, Trans.). Advaita Ashrama.

Sharma, C. (1960). *A Critical Survey of Indian Philosophy*. Motilal Banarsidass.

Wheeler, J. A. (1983). Law Without Law. In J. A. Wheeler & W. H. Zurek (Eds.), *Quantum Theory and Measurement* (pp. 182-213). Princeton University Press.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

"આયુર્વેદમાં રુદ્રાક્ષનું મહત્વ"

ડૉ. અલ્પા.જે.પટેલ.

સમર્પણ આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ.

કોલેજ, સેક્ટર - 28, ગાંધીનગર.

શાસ્ત્રોમાં પુરાણોમાં કે લોકભાવનામાં રુદ્રાક્ષની મહત્તા ઉપયોગીતા અને ગુણોને દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેને સાક્ષાત શિવનું . !સ્વરૂપ જ માનવામાં આવે છે

રુદ્રાક્ષની ઉત્પત્તિ:-

દેવી ભાગવત પુરાણ નામના આપણા ધાર્મિક ગ્રંથમાં રુદ્રાક્ષની ઉત્પત્તિ વિશે વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે રુદ્રાક્ષની ઉત્પત્તિ ભગવાન શિવના કમળનયન માંથી અમૂલ્ય અશ્રુબિંદુઓ પૃથ્વી પર પડવાથી થઈ હતી. જ્યારે ભગવાન શિવે ત્રિપુર નામના રાક્ષસને મારવા માટે અઘોર નામના મહાશસ્ત્રનું ચિંતન કરવા માટે દિવ્ય હજારો વર્ષ સુધી પોતાના નેત્રને બંધ રાખ્યા હતા. ત્યારબાદ નેત્ર ખોલતી વખતે તેમના નેત્રમાંથી પવિત્ર આંસુના ટીપા પૃથ્વી પર પડ્યા તે જ અશ્રુબિંદુઓથી ભગવાન શિવની આશાથી તમામ જીવોના કલ્યાણની કામનાથી રુદ્રાક્ષ નામની દિવ્ય વનસ્પતિનો ઉદભવ થયો.

શિવ મહાપુરાણ નામના પવિત્ર ગ્રંથમાં વર્ણન છે કે ભગવાન શિવે દેવી પાર્વતીને રુદ્રાક્ષની ઉત્પત્તિનું કારણ બતાવતા જણાવ્યું કે એકવાર દિવ્ય હજારો વર્ષ સુધી તપસ્યા કરતા અને મનની એકાગ્રતા સાધતાં સાધતાં મારું મન ક્ષુબ્ધ થઈ ગયું. ત્યારે મેં પૃથ્વી લોકના જીવોના કલ્યાણ માટે મારા નેત્ર બંધ કરી લીધા. ફરીથી જ્યારે મેં આંખો ખોલી ત્યારે મારા નેત્રમાંથી પાણીનાં થોડા બિંદુઓ પૃથ્વી પર પહોંચ્યા. જે આંસુ દ્વારા જ રુદ્રાક્ષનાં વૃક્ષ ઉત્પન્ન થયા.

શિવ મહાપુરાણ અનુસાર ગૈડદેશ તથા ભગવાન શિવના પ્રિય સ્થાન મથુરા,અયોધ્યા,લંકા, હિમાચલ,સહાદ્રીય પર્વત, કાશી તથા નેપાળ છે.જ્યાં રુદ્રાક્ષના વૃક્ષો થયા છે.

રુદ્રાક્ષનો અર્થ:- રુદ્ર + અક્ષ = રુદ્રાક્ષ

રુદ્ર શબ્દ રુત અને રુંજ શબ્દમાંથી બન્યો છે. તેનો અર્થ અનુક્રમે એ છે કે જે આત્મજ્ઞાન પ્રદાન કરીને મોહ અને પાપનો નાશ કરે છે એટલે રુત રુજનો અર્થ રોગ અર્થાત જે રોગનો નાશ કરે છે તે રુજ.

અક્ષ શબ્દ અક્ષ ધાતુના અર્થ ક્રીડા. વ્યાપવું પ્રત્યય લગાવવાથી નિષ્પન્ન પામેલો છે. તે સર્વ સુખ અને ભોગેના પ્રદાતા છે.

રુદ્રાક્ષની જાતિઓ:-

રંગભેદ પ્રમાણે રુદ્રાક્ષના ચાર પ્રકાર છે.

(1). શ્વેત વર્ણ. (2). રક્ત વર્ણ. (3). પીત વર્ણ. (4). કૃષ્ણ વર્ણ. બ્રાહ્મણ જાતિ માટે શ્વેત વર્ણ રુદ્રાક્ષ. ક્ષત્રિય જાતિ માટે રક્ત વર્ણ, વૈશ્ય જાતિ માટે પિત્ત વર્ણ અને ક્ષત્રિય જાતિ માટે કૃષ્ણ વર્ણના રુદ્રાક્ષ યોગ્ય મનાય છે.

https://www.gapbhasha.org/

શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યા અનુસાર શ્રેષ્ઠ રુદ્રાક્ષના લક્ષણો: -

આંબળાના ફળ જેવડા કદના રુદ્રાક્ષ શ્રેષ્ઠ છે. બદરી ફળ જેવડા કદના રુદ્રાક્ષ મધ્યમ ગણાય છે અને ચણાના દાણા જેવડા રુદ્રાક્ષ અધમ મનાય છે.

જે રુદ્રાક્ષમાં સ્વયં છીદ્ર નિર્માણ થયેલ હોય છે. તે રુદ્રાક્ષ શ્રેષ્ઠ છે. મનુષ્ય દ્વારા છિદ્ર પાડેલ રુદ્રાક્ષ મધ્યમ છે. સમ સ્નિગ્ધ,ગોળ, રુદ્રાક્ષને રેશમની દોરીમાં પરોવીને ધારણ કરવા જોઈએ. રુદ્રાક્ષને ઘસતા રેખા પડી જાય છે. તેવા ઉત્તમ રુદ્રાક્ષને શિવભક્તોએ અવશ્ય ધારણ કરવા જોઈએ. રુદ્રાક્ષ ગમે તેટલા મુખના હોય કે ગમે તે આકારના હોય પણ જો તે પૂર્ણ પાકેલા સાચા રુદ્રાક્ષ હશે તો તેને પાણીમાં નાખતા જ ડૂબી જશે તે રુદ્રાક્ષને ઉત્તમ માનવામાં આવે છે.

રુદ્રાક્ષનું વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ: -

આપણા પૂર્વજો એ જડ વસ્તુઓને અધિષ્ઠાત્રી દેવ માનીને તેમની પૂજા કરતા હતા. સ્વાસ્થ્ય યોગ્ય રહે તો ધર્મનું સારી રીતે આચરણ થઈ શકે છે. આથી જ સ્વાસ્થ્યવર્ધક વસ્તુઓનો સંબંધ ધર્મ સાથે જોડવો તે અનુચિત નથી. રુદ્રાક્ષમાં અનેક પ્રકારના ગુણો છે. તેથી જ તેને પૂજ્ય અને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે. તેની ઉપર વૈજ્ઞાનિક ચકાસણી કરવામાં આવી રહી છે .અમુક વર્ણન ચરક જેવા ગ્રંથોમાં પણ છે. રુદ્રાક્ષ તો ભગવાન શિવનો અંશ છે. પૂજાની ચીજ છે. રુદ્રાક્ષને પૂજા, યંત્ર, તંત્ર, માળા ધારણ, ઔષધી નિર્માણમાં સર્વોત્તમ માનવામાં આવ્યા છે.

રુદ્રાક્ષની આર્યુવેદ ખોજ તો પ્રાચીન છે અને તેના જ આધાર પર તમામ ચિકિત્સા પદ્ધતિ શોધવામાં આવી છે. તેની વધુ ચકાસણી માટે સૂક્ષ્મતર યંત્ર અને અન્ય સાધન ઉપલબ્ધ થવાની વધુ ઊંડાણમાં પહોંચીને માહિતી મેળવવાના પ્રયાસો થાય છે. રુદ્રાક્ષ પવિત્ર છે. રુદ્રાક્ષમાં વૈજ્ઞાનિક ગુણ પણ છે. રુદ્રાક્ષમાં વૈજ્ઞાનિક રીતે રોગ શમન અને દુષ્ટ બાધાઓ ના નિવારણની અદભુત શક્તિ છે. રુદ્રાક્ષની ઉપર બહારના વિદ્યુતની કોઈ અસર થતી નથી. શરીર પર તેનું ઘર્ષણ થવાથી તેમના સ્વયં વિદ્યુતશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. જે માનવ શરીરને શક્તિ પ્રદાન કરે છે. રુદ્રાક્ષના ચુંબકીય પ્રભાવ અને સ્પર્શ શક્તિને આધુનિક વિજ્ઞાનવેતાઓ પણ સ્વીકારતા થયા છે. રુદ્રાક્ષ લોહીના દબાણને કેવી રીતે નિયંત્રણમાં રાખે છે. તે વિશે શોધ ચાલી રહી છે.

આયુર્વેદની દ્રષ્ટિએ રુદ્રાક્ષ: -

આયુર્વેદના ગ્રંથોમાં રુદ્રાક્ષનું બહુ જૂનું વર્ણન જોવા મળે છે. મોટાભાગે રુદ્રાક્ષ પોતાના રસ, ગુણના આધાર પર ઓછો અને પોતાના પ્રભાવના આધાર પર વધુ કાર્ય કરે છે. રુદ્રાક્ષ ગુણમાં ભારે, સ્નિગ્ધ તેનો રસ મધુર સ્વભાવમાં શીત, મધુર વ્યાપક અને પ્રભાવમાં સર્વદોષહાર છે.

શાલીગ્રામ નિઘન્યુ અનુસાર રુદ્રાક્ષ અમલીય, ઉષ્ણ, વાયુનાશક અને કફ કાઢનાર છે. માથાના દુખાવામાં તેને ઘસીને લેખ કરવાથી લાભ થાય છે. તેમજ ભૂત બાધા અને ગ્રહ બાધા દૂર થાય છે.

અભિનવ નિઘન્યુ અનુસાર રુદ્રાક્ષની પ્રકૃતિ ગરમ છે. રુદ્રાક્ષ શરીરના સમસી અંગ પ્રત્યગને શક્તિ પ્રદાન કરે છે.

રુદ્રાક્ષ વાત, કફ અને પિત્તના તમામ વિકારો દૂર કરે છે.

ઉદરના કૃમિનો નાશ કરે છે.

નાના બાળકના રોગોમાં, ખાંસીમા તથા સ્ત્રીના રોગોમાં લાભદાયી છે.

જીવજંતુ અને સર્પના વિષનો નાશ કરે છે.

'નિઘટુ આદર્શના' અનુસાર રુદ્રાક્ષના ફળ સ્વાદમાં ખટ- મીઠા હોય છે. આથી ઘણા લોકો (નેપાળમાં) તેની વાનગી પણ બનાવે છે. તેના ફળને સંગ્રહણી અને અતિસારમાં ખવડાવવાથી લાભ થાય છે. રુદ્રાક્ષ ના લીલા ફળનો ગર્ભ ખાટો હોય છે. તે માનસિક વ્યાધિઓમાં ખૂબ જ લાભદાયી છે.

https://www.gapbhasha.org/

રાજ નિઘટુના અનુસાર રુદ્રાક્ષ અમલીય, ઉષ્ણ વાયુનાશક, માથાનો દુખાવો, ગ્રહ બાધા, વિષ રોગોને નાશ કરનાર છે. તે રુચીકર છે.

વનસ્પતિ ચંદ્રોધ્ય નામના આર્યુવેદના ગ્રંથમાં રુદ્રાક્ષના વિશેષ ઉપયોગ અને વિવિધ રોગોમાં તેના પ્રયોગો જોવા મળે છે!

રુદ્રાક્ષની માળાને રોચક, બોદરી અને અડબડા જેવા રોગોની મોસમા ધારણ કરવાથી આવા રોગો થવાનો ડર રહેતો નથી અને પ્રાણ ઘાતક નિવડતા નથી.

યોગી જનોના કથન અનુસાર રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવાથી પ્રાણ તત્વ નિયમિત રહે છે. જેથી કોઈપણ પ્રકારના શારીરિક કે માનસિક કષ્ટ જેવા કે ઉન્માદ વગેરે નષ્ટ થાય છે .

ઘણીવાર નાના બાળકની છાતીમાં કફ સુકાઈને ચોંટી જાય છે. જેનાથી બાળકને શ્વાસ લેવામાં કષ્ટ થઈને ધનુવાંત ઉત્પન્ન થાય છે. આવા સંજોગોમાં રુદ્રાક્ષના ચૂર્ણ ને મધ સાથે થોડું ચટાડવું અથવા તો રુદ્રાક્ષને પથ્થર સાથે ઘસીને તે ઘસારો મધ સાથે પાંચ - પાંચ મિનિટે ચટાડવાથી અને તેની ઉપર માતાનું દૂધ પિવડાવવાથી કફ છૂટો પડે છે. વમન દ્વારા કફ બહાર નીકળીને બાળકને આરામ થાય છે.

ઊંચા કે નીચે લોહીના દબાણ જેવા રોગોમાં રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવાથી સારો પ્રભાવ જોવા મળે છે.

હૃદયના અન્ય રોગો કે વિકારોમાં પણ રુદ્રાક્ષને ઘસીને મધ સાથે ચટાડવાથી લાભ થાય છે.

રુદ્રાક્ષનો ક્વાથ ચિત્રવિકાર અને લોહીની ઉલટીમાં અતિ લાભદાયી છે. રુદ્રાક્ષના ફળનો ઉપયોગ સંધિવાત. મોતીજ્વા અને મૃગીરોગમાં કરવામાં આવે છે.

હૃદય રોગોમાં પાંચ મુખી રુદ્રાક્ષને સાંજના સમયે માટીના પાત્રમાં સ્વચ્છ જળમાં ડુબાડી દો અને સવારે તે પાણીનું પાન કરો. આ પ્રમાણે ચાલીસ દિવસ પ્રયોગ કરવાથી હૃદય રોગમાં લાભ થાય છે. હૃદય રોગમાં રુદ્રાક્ષને લાલ દોરામાં પરોવીને હૃદયને સ્પર્શ કરે તે રીતે ગળામાં ધારણ કરવા જોઈએ.

રુદ્રાક્ષના ઉપયોગથી માનસિક પરિવર્તન આવે છે. માનસિક દોષો દૂર થાય છે. યકૃત પર પણ રુદ્રાક્ષ પિત્ત-વિરેચન તરીકે કાર્ય કરે છે. આમ, રુદ્રાક્ષ માનસિક વ્યાધિ, અનિદ્રા, શરીર રોગ, કમળો, યકૃત વિકાર વગેરે રોગોમાં ઉપયોગી છે. ઊંચા લોહીના દબાણમાં રુદ્રાક્ષના હિમકવાથ નો ઉપયોગ થાય છે. તેના ચૂર્ણને પાણી સાથે લેવામાં આવે છે.

અગિયારમુખી રુદ્રાક્ષને જીભની નીચે રાખીને સરસ્વતી મંત્રને એકવીસ વાર બોલીને જીભનું દોલન કરવાથી તોતડાપણાનો રોગ દૂર થાય છે.

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः। सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग्भवेत्॥

વસ્તુદીયા વસુ.....(યજુર્વેદ ૨૦/૮૪)

શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને ધીરજ રાખી અસલી અગિયાર મુખી રુદ્રાક્ષ લાવી તોતડાપણાથી પીડાતી વ્યક્તિ આ પ્રયોગ કરી શકે છે. તેમના માટે આ પ્રયોગ વરદાન સમાન છે.

બ્લડપ્રેશર:- ઊંચા લોહીના દબાણના રોગીઓ માટે રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવાથી લોહીના દબાણે નિયંત્રિત રાખે છે. આ માટે રુદ્રાક્ષને ગળામાં હૃદયને સ્પર્શ કરે તે રીતે ધારણ કરવા જોઈએ. રુદ્રાક્ષનો કેવળ એક જ દાણો હૃદયને સ્પર્શ કરે તે રીતે ધારણ કરવાથી માળા જેટલો પ્રભાવી નિવડે છે. તે રોગીના શરીરની ગરમીને ખેંચીને બહાર ફેંકે છે. રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવાથી મનને શાંતિ મળે છે. રુદ્રાક્ષની ભસ્મને સુવર્ણની ભસ્મ સાથે સમાન માત્રામાં એક- એક રતી સવાર-સાંજ દૂધ, દહીં કે મલાઈ સાથે લેવામાં આવે તો બ્લડ પ્રેશરમાં ચમત્કારિકતા નિવડે છે.

મસુરીકા રોગ:- આ રોગમાં ત્રણ દિવસ સુધી વાસી જળ સાથે રુદ્રાક્ષ ભસ્મ અને કાળા મરીનું ચૂર્ણ સમભાગે એક માસથી ત્રણ માસ જેટલું સેવન કરવાથી આ રોગ નષ્ટ થાય છે.

અપસ્માર રોગ:- રુદ્રાક્ષની ભસ્મનું સેવન અપસ્માર રોગમાં લાભદાયક છે.

જુની ખાંસી:- દસમુખી રુદ્રાક્ષને દૂધની સાથે ઘસીને રોગીને દિવસમાં ત્રણ વાર ચટાડવામાં આવે તો જુની ખાંસી જળમૂળથી નષ્ટ થાય છે.

સ્ત્રી રોગો:- હિસ્ટીરિયા, મૂર્છા, અને પ્રદર જેવા સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધિત રોગોમાં છ મુખી રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવાથી લાભદાયક નીવડે છે.

https://www.gapbhasha.org/

માનસિક રોગો:- ચર્તુમુખી રુદ્રાક્ષને દૂધમાં ઉકાળીને વીસ દિવસ સુધી પીવાથી તમામ માનસિક વિકારો નષ્ટ થાય છે. સ્મરણશક્તિ ક્ષીણ હોય ત્યારે પણ આ પ્રયોગ કરીને ઉત્તમ પરિણામ મેળવી શકાય છે.

સર્વરોગ નિવારક:- જે ગોળાકાર, સપાટ અને નકશી વગરના હોય છે. તેને આંબલાસાર રુદ્રાક્ષ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારના રુદ્રાક્ષ સુકાયેલ આંબળાના રંગના હોય છે. તે પ્રસિદ્ધ પણ નથી. આવા રુદ્રાક્ષ ઉત્તર કાશીના પ્રદેશમાં અને ઉત્તરી પશ્ચિમી પ્રદેશમાં મળે તો તે સર્વરોગ નિવારક છે. આંબલાસાર રુદ્રાક્ષ કેન્સર જેવા રોગોને દૂર કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. જો કે સામાન્ય રીતે તે રોગોમાં અને ચામડીના રોગોમાં વિશેષ ફળદાયક છે.

પુરાણો અને અનેક ધાર્મિક ગ્રંથોમાં રુદ્રાક્ષના વિષયમાં ખૂબ જ વર્ણન મળે છે. રુદ્રાક્ષ ભગવાન શિવનું વરદાન છે. તેને ઘરમાં રાખવાથી ઘર પર આવનાર અજ્ઞાત સંકટનો નાશ થાય છે. દૈવિક કૃપાની અનુભૂતિ થાય છે. યોગસાર પરિચ્છેદમાં રુદ્રાક્ષની મહત્તાનું વર્ણન કરતા કહ્યું છે કે જે મનુષ્ય રુદ્રાક્ષને શિખામાં, હાથમાં તથા કાનમાં ધારણ કરે છે. તે શિવલોકને પ્રાપ્ત કરે છે આમ રુદ્રાક્ષ શ્રેષ્ઠ ગુણોથી યુક્ત અને કીર્તિ આપનાર છે.

ધર્મનુંષ્ઠાન ઉપરાંત હવે લોકો શુદ્ધ સ્વાસ્થ્યની દ્રષ્ટિથી પણ રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવા લાગ્યા છે. શોભા અને સૌંદર્યની દ્રષ્ટિએ પણ લોકો રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો છે. આથી દરેક વ્યક્તિ માટે સામાજિક ચલણ, સ્વાસ્થ્ય અને ધર્મની દ્રષ્ટિએ બધાને જોતા રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવા એ આવશ્યક બની ગયું છે.

સંદર્ભ ગ્રંથો:-

રુદ્રાક્ષ સંહિતા - ડૉ.નલિતપંડ્યા.
શિવપુરાણ - ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર.
આયુર્વેદ પરિચય - સ્વામિ રાજર્ષિ મુનિ.
ચરક સંહિતા - ડૉ.ઓમપ્રકાશ સકસેના.
રોગ અને આયુર્વેદ - વૈદ્ય કાંતિભાઈ જાની.
આયુર્વેદિય અર્થશાસ્ત્ર - હરિશંકર શર્મા.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

ભારતીય કૃષિ અને સ્વદેશી કૃષિ પદ્ધતિઓ : સમકાલીન પ્રાસંગિકતા

INDIAN AGRICULTURE & INDIGENOUS PRACTICES : CONTEMPORARY RELEVANCE

Nidhi Rathod
Research Scholar
Dr. Mohanbhai Parmar
Guide & HOD
H.K. Arts College Economics Department Gujarat University, Ahmedabad

ABSTRACT

કૃષિમાં સ્વદેશી જ્ઞાન પ્રણાલીઓનો વિકાસ હજારો વર્ષોથી માનવ સમાજ અને કુદરતી પર્યાવરણ વચ્ચેની સતત ક્રિયાપ્રતિક્રિયાનું પરિણામ છે. બદલાતી સામાજિક- સાંસ્કૃતિક, આર્થિક અને પર્યાવરણીય પરિસ્થિતિઓના પ્રતીભાવરૂપે સ્વદેશી કૃષિ પદ્ધતિઓ સતત વિકસતી રહી છે. આ જ્ઞાનનું સંરક્ષણ અને સ્થાનાંતરણ મૌખિક પરંપરાઓ, ધાર્મિક વિધિઓ, લોકકથાઓ અને સમુદાય આધારિત સંસ્થાઓ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. ભારતીય કૃષિ માત્ર આર્થિક પ્રવૃતિ નથી, પરંતુ તે ભારતની સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને પર્યાવરણીય પરંપરાઓ સાથે ઊંડાણપૂર્વક જોડાયેલી છે. હજારો વર્ષોથી ભારતીય ખેડૂતો સ્થાનિક હવામાન, જમીન, પાણી, પાક અને જૈવવિવિધતાના અનુભવના આધારે વિવિધ સ્વદેશી Indigenous Technical Knowledge (ITK), Traditional Knowledge અથવા સ્થાનિક કૃષિ જ્ઞાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમાં પાક વૈવિધ્યતા, મિશ્ર ખેતી, પાણી સંરક્ષણ, કુદરતી જીવાત નિયંત્રણ, બીજ સંરક્ષણ અને સ્થાનિક સંસાધનોનો ઉપયોગ જેવી પદ્ધતિઓનો સમાવેશ થાય છે. આજના સમયમાં જમીનની ગુણવત્તામાં ઘટાડો, પાણીની અછત, કૃષિ ખર્ચમાં વધારો, જૈવવિવિધતાનો ઘટાડો અને આબોહવા પરિવર્તન જેવા પડકારો સામે સ્વદેશી જ્ઞાનની પ્રાસંગિકતા ફરીથી ચર્ચામાં આવી છે. સ્વદેશી ખેડૂતોએ પોતાની પરંપરાગત બુદ્ધિના આધારે જમીનની ફળદ્રુપતા જાળવવા, જળ સંરક્ષણ, છોડના રક્ષણ, બીજની પસંદગી અને અન્ય કૃષિ કાર્યો માટે નવીન પદ્ધતિઓ વિકસાવી છે અને આ જ્ઞાન પેઢી દર પેઢી આગળ વધાર્યું છે.

Keywords: ભારતીય કૃષિ, સ્વદેશી જ્ઞાન, પરંપરાગત જ્ઞાન, ટકાઉ કૃષિ, કુદરતી ખેતી, જૈવવિવિધતા, આબોહવા પરિવર્તન

1. INTRODUCTION

ભારત એ કૃષિ પ્રધાન દેશ છે .ભારતીય અર્થવ્યવસ્થામાં કૃષિનું આગવું મહત્વ છે .પરંપરાગત ભારતીય કૃષિ વ્યવસ્થામાં ખેડૂત માત્ર ઉત્પાદનકર્તા ન હતો, પરંતુ તે જમીન, પાણી, પશુ, વનસ્પતિ અને સ્થાનિક પર્યાવરણ વચ્ચેના સંબંધોને અનુભવના આધારે સમજતો હતો .પેઢી દર પેઢી પ્રાપ્ત થયેલું આ જ્ઞાન સ્થાનિક પરિસ્થિતી પ્રમાણે વિકસતું રહ્યું .આધુનિક કૃષિમાં વૈજ્ઞાનિક ટેક્નોલોજી, રસાયણિક ખાતરો, જંતુનાશકો અને ઉચ્ચ ઊપજ આપતી જાતોએ ઉત્પાદનક્ષમતા વધારવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી છે .પરંતુ તેની સાથે જમીનનું આરોગ્ય, પાણીનો ઉપયોગ,

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

ઉત્પાદન ખર્ચ અને પર્યાવરણ અંગે પણ ચર્ચા ઊભી થઈ છે .ભારતમાં કૃષિ ભૂમિમાં રસાયણિક ખાતરો, જંતુનાશક દવાઓ, એકનો એક પાક વારંવાર લેવાને કારણે ધીમે ધીમે તેની ઉત્પાદકતા ઘટવા લાગી છે તેમજ જમીનની ઉત્પાદકતા વધારવા માટે પર્યાપ્ત પ્રયત્નો થઈ શક્યા નથી .આ પરિસ્થિતિમાં પ્રશ્ન એ નથી કે પરંપરાગત કૃષિ કે આધુનિક કૃષિમાંથી કોઈ એકને પસંદ કરવું, પરંતુ વૈજ્ઞાનિક રીતે પ્રમાણિક પરંપરાગત જ્ઞાનને આધુનિક કૃષિ વિજ્ઞાન સાથે કેવી રીતે સંકલિત કરી શકાય તે છે .સ્વદેશી તકનીકી જ્ઞાન એટલે સ્વદેશી સમુદાયો દ્વારા અનેક પેઢીઓથી વિકાસવામાં આવેલું અને અમલમાં મૂકવામાં આવતું પરંપરાગત જ્ઞાન, મોટાભાગના ITK લોકોની સામૂહિક બુદ્ધિનું પરિમાણ છે, જે અનેક પેઢીઓ દરમિયાન દૈનિક જીવનના પ્રયોગો અને અવલોકનો દ્વારા વિકસ્યું છે .આપણો દેશ વિવિધ સંસ્કૃતિઓ અને સમૃદ્ધ કૃષિ વારસો ધરાવે છે, તેથી ભારતમાં સ્વદેશી કૃષિ જ્ઞાનના અભ્યાસ અને સંશોધન માટે વિશાળ તક ઉપલબ્ધ છે .

ભારત એ કૃષિ પ્રધાન દેશ છે જ્યાં ખેતી એક વ્યવસાય તરીકે જોવામાં ન આવતા જીવનના એક ભાગ તરીકે જોવામાં આવે છે .ભારતીય અર્થવ્યવસ્થામાં કૃષિનું આગવું મહત્વ છે .વર્ષ 2011 ની વસ્તી ગણતરીના આંકડા મુજબ દેશની લગભગ54 .6% જનસંખ્યા કૃષિ તથા તેને સંબંધિત પ્રવૃતિ સાથે સંકળાયેલ છે .જ્યારે આર્થિક સર્વેક્ષણ 2022- 23મુજબ47 % જનસંખ્યા કૃષિક્ષેત્રે રોજગારી પ્રાપ્ત કરે છે .

ભારતીય બજેટમાં કૃષિ અને ખેડૂત મંત્રાલય માટે ફાળવણી) Rs crore)

Table 1.1

	2023- 24Actuals	2024- 25RE	2025- 26BE	%Change RE 2024-25 to BE 2025-26
Agriculture & Farmers welfare	1,08,356	1,31,195	1,27,290	-3.0%
Agricultural Research & Education	9,791	10,156	10,466	3.1%
Total	1,18,147	1,41,352	1,37,757	-2.5%

સ્રોત: Expenditure Budget, Ministry of Agriculture & Farmers Welfare, Union Budget 2025-26: PRS

Chart 1.1

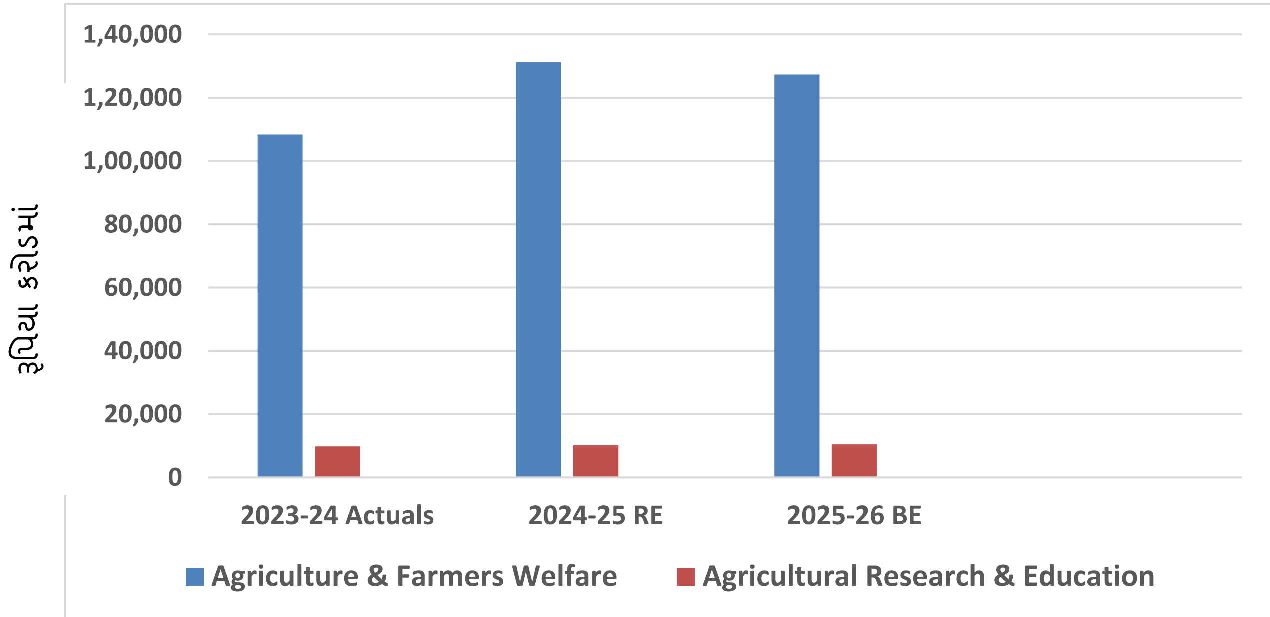

વર્ષ

https://www.gapbhasha.org/

કૃષિ એ ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ ક્ષેત્ર છે. 1950-51માં કુલ ઘરેલુ ઉત્પાદન (GDP) માં કૃષિક્ષેત્રનું યોગદાન 56.4% હતું. જ્યારે વર્ષ 2022-23 માં આંકડા અને કાર્યક્રમ અમલીકરણ મંત્રાલય (MoSPI) અનુસાર કુલ GVA માં કૃષિ અને સંલગ્ન ક્ષેત્રનો હિસ્સો 18.3% હતો. આ આંકડાઓ અર્થવ્યવસ્થામાં કૃષિ મહત્વને ઘટાડતું નથી. પરંતુ અર્થવ્યવસ્થામાં દ્વિતીયક અને તૃતીયક ક્ષેત્રોનો સાપેક્ષમાં તીવ્ર વૃદ્ધિ દર્શાવે છે.

ભારતમાં ક્ષેત્રવાર GDP/GVA માં હિસ્સો FY 2025-2026

Table 1.2

FY 2025-26	ક્ષેત્ર	GVA (%)
	પ્રાથમિક ક્ષેત્ર	17
	દ્વિતીયક ક્ષેત્ર	27
	તૃતીયક ક્ષેત્ર	56

સ્રોત: PIB Press Information Bureau

Chart 1.2

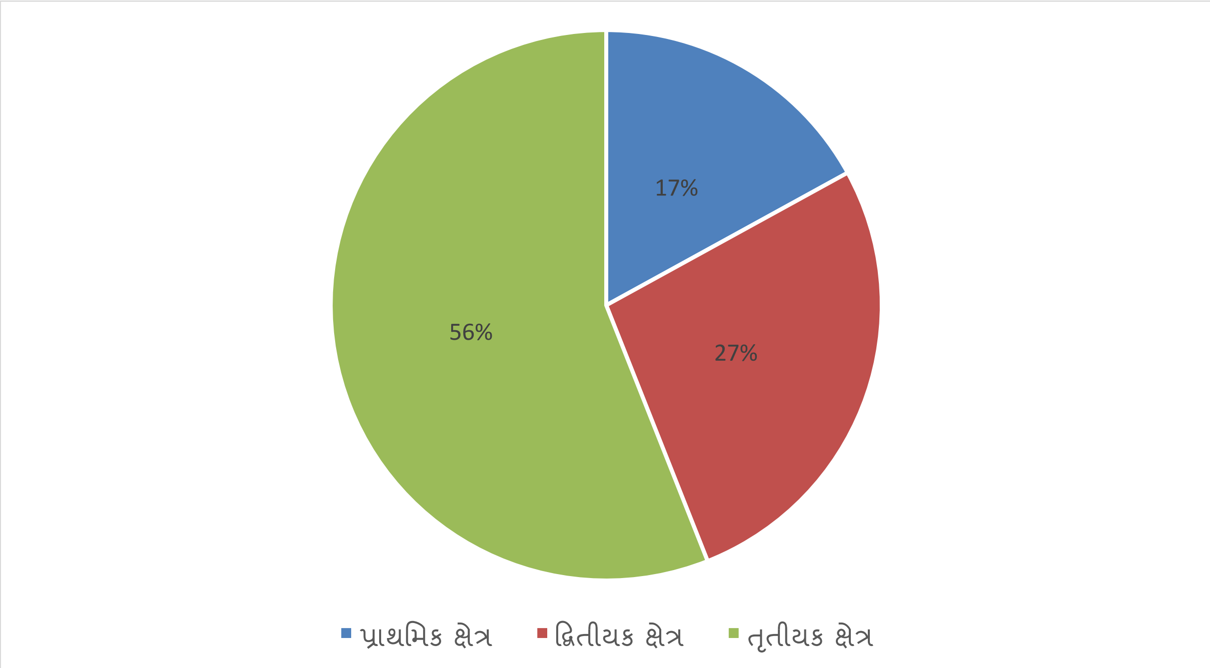

RESEARCH PROBLEM

ભારતીય સ્વદેશી કૃષિમાં જ્ઞાનના પરંપરાગત, સાંસ્કુતિક અને પર્યાવરણીય પાસાઓ પર નોંધપાત્ર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તેને આધુનિક કૃષિની આર્થિક, વૈજ્ઞાનિક, ટેક્નોલોજિકલ અને આબોહવા પરિવર્તન સંબંધિત જરૂરિયાતો સાથે સંકલિત કરીને સમગ્ર દૃષ્ટિકોણથી અભ્યાસ કરવાની જરૂરિયાત હજુ પણ છે. તેથી વર્તમાન સંશોધન સ્વદેશી કૃષિ પદ્ધતિઓની સમકાલીન ઉપયોગિતા, ખેડૂતોની સ્વીકૃતિ, આર્થિક અસર, પર્યાવરણીય પ્રાસંગિકતા અને આધુનિક કૃષિ સાથેના સંકલનનું વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયાસ કરાશે. ભારતીય કૃષિમાં પરંપરાગત જ્ઞાનનો ઉપયોગ હોવા છતાં આધુનિક કૃષિ, વધતાં કૃષિ ખર્ચ, પર્યાવરણના પ્રશ્નો અને આબોહવા પરિવર્તનના સંદર્ભમાં તેની વાસ્તવિક ઉપયોગિતા અને અસરકારકતાનો પૂરતો અભ્યાસ થયો નથી.

Research Objectives

ભારતીય કૃષિમાં સ્વદેશી કૃષિ પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ કરવો.
પરંપરાગત કૃષિ પદ્ધતિઓની સમકાલીન પ્રાસંગિકતાનું વિશ્લેષણ કરવું.
ટકાઉ કૃષિમાં સ્વદેશી જ્ઞાનની ભૂમિકાનો અભ્યાસ કરવો.
આબોહવા પરિવર્તનના સંદર્ભમાં સ્વદેશી પદ્ધતિઓની ઉપયોગિતા તપસવી.
સ્વદેશી અને આધુનિક કૃષિ પદ્ધતિઓના સંકલનની શક્યતાઓનું વિશ્લેષણ કરવું.

Research Methodology

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં "ભારતીય કૃષિ અને સ્વદેશી કૃષિ પદ્ધતિઓ: સમકાલીન પ્રાસંગિકતા" વિષયનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ સંશોધન માટે વર્ણનાત્મક અને વિશ્લેષનાત્મક સંશોધન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. સ્વદેશી કૃષિ પદ્ધતિઓ અંગે વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલી માહિતી, જાગૃતિ અને અભિપ્રાય જાણવા માટે પ્રશ્નાવલિ તૈયાર કરવામાં આવી હતી.

માહિતીનું સંકલન

આ સંશોધન માટે પ્રાથમિક માહિતી પ્રશ્નાવલિ દ્વારા એકત્રિત કરવામાં આવી હતી. પ્રશ્નાવલી B. Com અને M. Com ના વિદ્યાર્થીઓને સ્વદેશી કૃષિ પદ્ધતિઓ, સ્થાનિક બીજનું સંરક્ષણ, કૃષિ જૈવવિવિધતા, બાહ્ય કૃષિ ઇનપુટ્સમાં ઘટાડો અને આધુનિક કૃષિ સાથે સ્વદેશી પદ્ધતિઓના સંકલન જેવા મુદ્દાઓ અંગે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા હતા.

પ્રશ્નાવલીનું સ્વરૂપ

આ પ્રશ્નાવલીમાં બે પ્રકારના પ્રશ્નોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. 1. બંધ પ્રકારના પ્રશ્નો 2. ખુલ્લા પ્રકારના પ્રશ્નો પુછવામાં આવ્યા હતા. નમૂના પસંદગી

નમૂના પસંદગી

સંશોધન માટે B.com અને M.com ના વિદ્યાર્થીઓને પ્રતિભાવદાતા તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. વિદ્યાર્થીઓની પસંદગીનો મુખ્ય હેતુ યુવા પેઢીમાં સ્વદેશી કૃષિ જ્ઞાન અને તેની સમકાલીન પ્રાસંગિકતા અંગેની જાગૃતિ તથા અભિપ્રાય જાણવા કરવાનો હતો.

સંશોધનનો વ્યાપ

આ સંશોધન મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વદેશી કૃષિ પદ્ધતિઓ અંગેની જાગૃતિ અને તેમના સમકાલીન મહત્વ અંગેના અભિપ્રાય સુધી મર્યાદિત છે. તેથી પ્રાપ્ત તારણો વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિભાવ પર આધારિત છે અને સમગ્ર ખેડૂત સમુદાયના અભિપ્રાય તરીકે રજૂ કરવામાં આવતા નથી.

સ્વદેશી કૃષિ પદ્ધતિઓ

ભારતીય કૃષિ પરંપરા હજારો વર્ષોથી સ્થાનિક પર્યાવરણ, જમીન, પાણી, આબોહવા, પાક અને પશુસંપદા સાથેના પરસ્પર સંબંધ પર આધારિત રહી છે. ખેડૂતો તેમના દૈનિક અનુભવ, અવલોકન, પ્રયોગ અને પેઢી દર પેઢી મળતા જ્ઞાનના આધારે વિવિધ કૃષિ પદ્ધતિઓ વિકસાવતા આવ્યા છે. આ પદ્ધતિઓને સ્વદેશી કૃષિ પદ્ધતિઓ અથવા સ્વદેશી તકનીકી જ્ઞાન (ITK) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સ્વદેશી કૃષિ પદ્ધતિઓ માત્ર પરંપરાગત રીતો નથી, પરંતુ સ્થાનિક પરિસ્થિતિને અનુરૂપ વિકસેલું અનુભવ આધારિત જ્ઞાન છે. તેમાં જમીનની ફળદ્રુપતા જાળવવી, બીજાનું સંરક્ષણ, પાણીનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ, જીવાત નિયંત્રણ, પાક વૈવિધ્ય, પશુપાલન અને કુદરતી સંસાધનોના સંરક્ષણ જેવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

Mixed Cropping

મિશ્ર ખેતીમાં એક જ ખેતરમાં એક કરતાં વધુ પાકોનું એકસાથે વાવેતર કરવામાં આવે છે. બાજરી સાથે તુવેર, મકાઈ સાથે કઠોળ અથવા અનાજ સાથે તેલીબિયાં પાકો ઉગાડવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિનો મુખ્ય લાભ પાક વૈવિધ્ય છે. જો કોઈ એક પાક પર જીવાત, રોગ અથવા હવામાનની પ્રતિકૂળ અસર થાય તો અન્ય પાક ઉત્પાદન જાળવી શકે છે. આ રીતે ખેડૂતનું કૃષિ જોખમ વિભાજિત થાય છે.

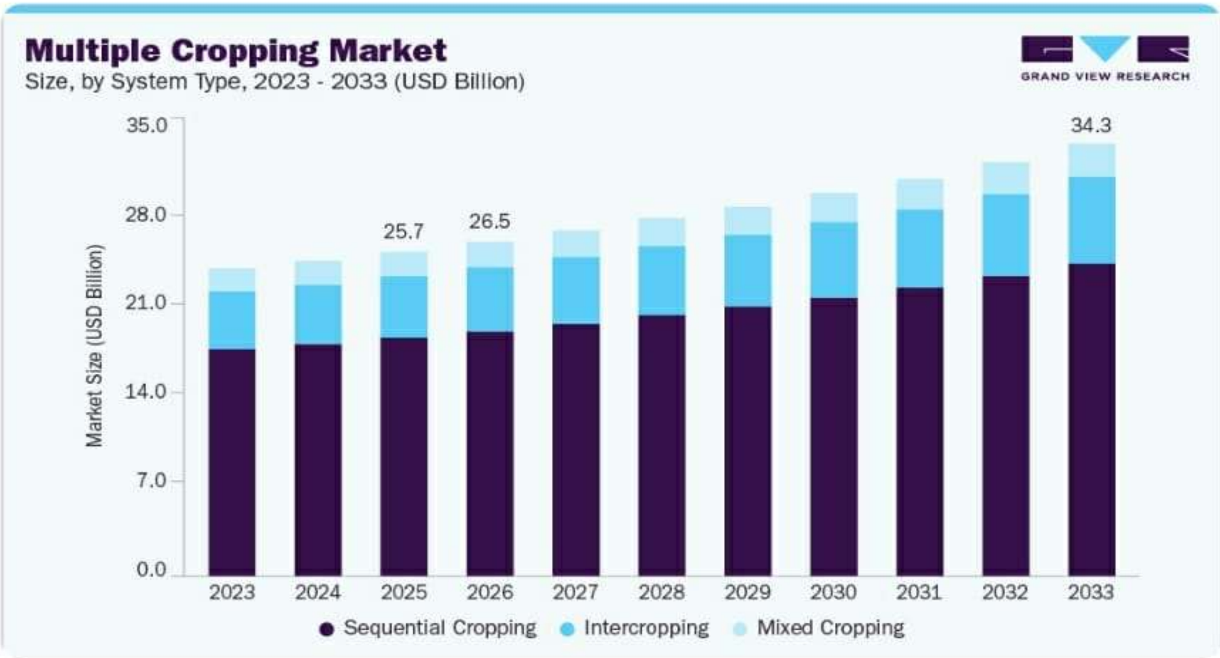

સ્રોત: Grand View Research www.Grandviewresearch.com 2026-2033 Report

CROP ROTATION

એક જ જમીનમાં સતત એક જ પાક લેવાને બદલે જુદા- જુદા પકોને ક્રમશઃ ઉગાડવાની પદ્ધતિને પાક ફેરબદલી કહેવામા આવે છે. કઠોળ પાકો જમીનની નાઇટ્રોજન વ્યવસ્થામાં યોગદાણાપી શકે છે. તેથી પાક ફેરબદલી જમીનની ઉત્પાદકતા અને પોષક તત્વોના સંતુલન માટે મહત્વપૂર્ણ બની શકે છે.

ORGANIC MANURE

ભારતીય પરંપરાગત ખેતીમાં ગોબર, પાંદડા, પાકના અવશેષો અને અન્ય જૈવિક પદાર્થોથી ખાતર બનાવવાની પરંપરા રહી છે. Farmyard manure, Compost, Vermicompost, Green manure, Crop residue recycling આના ઉદાહરણો છે.

SEED PRESERVATION

પરંપરાગત રીતે ખેડૂતો સ્થાનિક જાતોના બીજ પસંદ કરીને આગામી ઋતુ માટે સાચવતા હતા. આ પદ્ધતિનું મહત્વ સ્થાનિક જાતોનું સંરક્ષણ, જૈવવિવિધતા, સ્થાનિક હવામાન સાથે અનુકૂલન અને બાહ્ય બીજ પર નિર્ભરતા ઘટાડવાની શક્યતા છે.

TRADITIONAL PEST MANAGEMENT

https://www.gapbhasha.org/

ભારતીય ખેડૂતો પરંપરાગત રીતે વિવિધ છોડ અને કુદરતી પદાર્થોનો ઉપયોગ જીવાત વ્યવસ્થાપન કરતાં આવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે લીમડો, મચ્ચાં, garlic, Ash અને Botanical extracts છે. ICARના એક અભ્યાસમાં ખેડૂતો દ્વારા leem leaves, Compost, Biogas slurry અને Ash જેવી કેટલીક ITK પદ્ધતિઓને ઉપયોગી માનવમાં આવી હોવાનું નોંધાયું છે.

WATER CONSERVATION

ભારતમાં વિવિધ પ્રદેશોમાં વરસાદની માત્રા અને સમયગાળામાં નોંધપાત્ર તફાવત છે. તેથી પરંપરાગત કૃષિમાં સ્થાનિક જળસંચય અને પાણીના ઉપયોગની વિવિધ પદ્ધતિઓ વિકસાવવામાં આવી હતી. જેમાં તળાવો, કૂવા, ખેત તળાવો, નાના બંધ, સ્થાનિક સિંચાઈ વ્યવસ્થા અને વરસાદી પાણીનો સંગ્રહનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

CONTEMPORARY RELEVANCE OF INDIGENOUS PRACTICES

Sustainable Agriculture

સ્વદેશી સ્થાનિક પરંપરાગત તકનીકી જ્ઞાન ટકાઉ કૃષિ પદ્ધતિઓને પ્રોત્સાહન આપવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. તે સ્થાનિક સંસાધનોનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ, પર્યાવરણીય નુકસાનમાં ઘટાડો અને જૈવવિવિધતાના સંરક્ષણ દ્વારા ટકાઉ કૃષિને પ્રોત્સાહન આપે છે. FAO ન એક અભ્યાસમાં ભારતની Sustainable agriculture practices માં Agroforestry, Crop rotation, Rainwater harvesting, Organic farming અને Natural farming જેવી પદ્ધતિઓનો સમાવેશ થાય છે.

SOIL HEALTH

અતિશય રસાયણિક ખાતરો, કેમિકલયુક્ત પદાર્થોના ઉપયોગના સંદર્ભમાં Soil Health મહત્વનો મુદ્દો બન્યો છે. Compost, Manure Crop Residue recycling અને Mulching જેવી પદ્ધતિઓ જમીનના ઓર્ગનિક મેટર જાળવવામાં મદદરૂપ થઈ શકે છે.

CLIMATE CHANGE ADAPTATION

ITK માં સૂચવવામાં આવતી પરંપરાગત ખેતી પદ્ધતિઓ ઘણીવાર આબોહવાની અનિશ્ચિતતા અને અતિશય હવામાનની ઘટનાઓનો સામનો કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ, પગથિયાંવાળી ખેતી (Terracing) અને સમુદાય આધારિત જળ વ્યવસ્થાપન જેવી પદ્ધતિઓ ખેડૂતોને દુષ્કાળ, પૂર અને અનિયમિત ચોમાસાની પરિસ્થિતિનો સામનો કરવામાં મદદ કરે છે. આથી આબોહવા સંબંધિત જોખમો પ્રત્યેની નબળાઈમાં ઘટાડો થાય છે.

BIODIVERSITY CONSERVATION

સ્વદેશી કૃષિ પદ્ધતિઓમાં સામાન્ય રીતે જૈવવિવિધતાનું ઊંચું પ્રમાણ જોવા મળે છે. તેમાં ખેડૂતો વિવિધ પ્રકારના પાકો, પશુધન અને કૃષિ વન પ્રજાતિઓનું સંવર્ધન કરે છે. પરંપરાગત પાકની જાતો અને સ્વદેશી પશુ જાતિઓનું સંરક્ષણ કરીને ITK આનુવંશિક વિવિધતાના સંરક્ષણમાં ફાળો આપે છે. આ ઉપરાંત, તે કૃષિ પ્રણાલીને જીવાતો, રોગો અને આબોહવા પરિવર્તન સામે વધુ સ્થિતિસ્થાપક બનાવવામાં મદદ કરે છે.

REDUCTION IN EXTERNAL INPUTS

સ્વદેશી કૃષિ પદ્ધતિઓમાં સ્થાનિક સ્તરે ઉપલબ્ધ સંસાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ખેડૂતો પરંપરાગત રીતે . ગોબર, કંપોસ્ટ, પાકના અવશેષો, લીલું ખાતર, સ્થાનિક બીજ અને વનસ્પતિ આધારિત જીવાત નિયંત્રણ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરતા આવ્યા છેઆથી રસાયણિક ખાતર ., જંતુનાશક દવાઓ અને બહારથી ખરીદવાના અન્ય કૃષિ ઇનપુટ્સ પરની નિર્ભરતા કેટલાક સંજોગોમાં ઘટાડી શકાય છે આજના સમયમાં કૃષિમાં ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટાડવો અને સંસાધનોનો .

https://www.gapbhasha.org/

પ્રમાણે અલગ હોઈ શકે છેતેથી તેના વૈજ્ઞાનિક અને ક્ષેત્ :રીય મૂલ્યાંકનની જરૂરિયાત રહે છે.

CHALLENGES

પરંપરાગત જ્ઞાનનું Documentation ઓછું થાય છે.
નવી પેઢીમાં પરંપરાગત જ્ઞાનનું ઘટતું હસ્તાંતરણ
કેટલાક પરંપરાગત દાવાઓ માટે પૂરતા empirical evidence નો અભાવ
આધુનિક બજારની જરૂરિયાત
મોટા પાયે ઉત્પાદનની મર્યાદા
Climate change ને કારણે સ્થાનિક પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર

Key Findings

અભ્યાસ પરથી જણાયું કે મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓ સ્વદેશી કૃષિ પદ્ધતિઓથી કોઈક અંશે પરિચિત છે અને તેઓ તેને ભારતીય કૃષિ પરંપરાનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ માને છે.

વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિભાવોમાં જૈવવિવિધતા સંરક્ષણ અને સ્થાનિક પાકોની જાળવણીને સ્વદેશી કૃષિનું મહત્વપૂર્ણ પાસું માનવામાં આવ્યું.

Open-ended પ્રશ્નોનાં જવાબોમા વિદ્યાર્થીઓએ નવી પેઢી સુધી સ્વદેશી કૃષિ જ્ઞાન પહોંચાડવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂક્યો છે.

Government Initiatives

ભારતમાં Traditional અને Natural farming ને પ્રોત્સાહન આપવા માટે વિવિધ પહેલો જોવા મળે છે. Bharatiya Prakritik Krishi Paddhati (BPKP) પરંપરાગત Indigenous Practices, Biomass recycling અને સ્થાનિક Inputs પર ભાર મૂકતી હતી. ત્યારબાદ National Mission On Natural Farming (NMNF) ને મંજૂરી આપવામાં આવી. તેની કુલ outlay Rs 2481 કરોડ છે અને તેનો હેતુ sustainability, climate રેસિલીંકે, soil health અને ecosystem restoration સાથે natural farming ને આગળ વધારવાનો છે. આ ઉપરાંત ICAR દ્વારા સપ્ટેમ્બર 2026,આ grassroots innovation, traditional knowledge અને sustainable agriculture ને પ્રોત્સાહન આપવા માટે GIAN અને Arpan Seva Sansthan સાથે MoUs પણ કર્યા હતા.

Suggestions

Indigenous Agricultural Knowledge નું Systematic Documentation કરવું જોઈએ.
સ્થાનિક ખેડૂતોના અનુભવોનું Scientific Validation કરવું જોઈએ.
મહિલા ખેડૂતો અને Tribal Communities ના પરંપરાગત જ્ઞાનનું Documentation કરવું જોઈએ.
Natural Farming અંગે Evidence-Based Training આપવી જોઈએ.
સ્થાનિક સ્તરે Farmers Field Trials કરવા જોઈએ.

Conclusion

ભારતીય કૃષિમાં સ્વદેશી જ્ઞાન ભારતની લાંબી કૃષિ પરંપરાનું મહત્વપૂર્ણ અંગ છે. આ જ્ઞાન માત્ર ભૂતકાળની પરંપરા તરીકે જોવાનું નથી:

https://www.gapbhasha.org/

તેમાં આજના સમયમાં Sustainable agriculture, Biodiversity conservation, Natural resource management અને Climate resilience માટે ઉપયોગી તત્વો હોઈ શકે છે. પરંતુ દરેક પરંપરાગત પદ્ધતિને વૈજ્ઞાનિક રીતે સાચી અથવા સર્વત્ર લાગુ પડે તેવી માન્યતા આપવી યોગ્ય નથી. તેની અસર પ્રદેશ, પાક, જમીન, હવામાન અને સામાજિક- આર્થિક પરિસ્થિતિ પ્રમાણે બદલાઈ શકે છે. તેથી Documentation, Scientific validation, Field testing, Farmer Training, Appropriate adoption એવો અભિગમ વધુ ઉપયોગી બની શકે છે. આ રીતે ભારતીય કૃષિમાં "પરંપરાગત જ્ઞાન અને આધુનિક વિજ્ઞાનનુ સંકલન" ભવિષ્યની ટકાઉ અને પર્યાવરણમૈત્રી કૃષિ માટે મહત્વપૂર્ણ સંશોધન દિશા બની શકે છે.

References

Gupta, R.K. (2026) Reviving the roots: The role of Indian Indigenous Agricultural Practices in Ensuring Sustainable Food Security and Nutritional resilience. International Journal of modern science and Research technology, 4(8), 2584-2706

Sharma, D.D. (2024) Relevance of Indigenous Technical Knowledge in Agriculture: Challenges and opportunities. International Journal of Research publication and Reviews, 5(3), 2582-7421

Grand view Research www.grandviewresearch.com 2026-2033 Report

Research Gate www.researchgate.net

TNAU Agritech https://gritech.tnau.ac.in

Academia.edu https://academia.edu

www.drushtiias.in

Indian Council of Agricultural Research (ICAR) 2026

Food and agriculture Organization (FAO) 2025-26

Government of India. Agricultural Statistics. Ministry of Agriculture & Farmers Welfare.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

વિદ્યાર્થીઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની પ્રેરણા અને શૈક્ષણિક આકાંક્ષાઓ (સાબરકાંઠા જિલ્લાના વિજયનગર તાલુકાના આદિવાસી વિધાર્થીઓના સંદર્ભમાં)

ડૉ. નિતિનકુમાર કે. જાદવ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર

સરકારી વિનય કોલેજ, અમીરગઢ, બનાસકાંઠા

ABSTRACT

માનવીય આકાંક્ષાઓ પ્રેરણા સાથે સંબંધિત છે. જ્યારે માનવીમાં પ્રેરણા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે આકાંક્ષાઓ આપમેળે આકાર લે છે. માનવ સમાજમાં, દરેક વ્યક્તિમાં ઉચ્ચ ધ્યેયો અને ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠાની આકાંક્ષાઓ હોય છે. આ અભ્યાસ ઉત્તરદાતાઓની શૈક્ષણિક આકાંક્ષાઓનું ચિત્રણ કરે છે. કોઈ વ્યક્તિ સામાન્ય રીતે કોઈ પ્રકારનું ઔપચારિક શિક્ષણ મેળવવાની ઇચ્છા સાથે જે વર્તન કરે છે તેને શૈક્ષણિક આકાંક્ષાઓ કહી શકાય. અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ ઉત્તરદાતાઓની પ્રેરણા અને શૈક્ષણિક આકાંક્ષાઓનું વિગતવાર વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. આ અભ્યાસમાં ઉત્તરદાતાઓના ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવા માટે પ્રેરણાના સ્રોત, શિક્ષણ માટે પરિવાર તરફથી સમર્થન અને માર્ગદર્શન, ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવા પાછળનો હેતુ, કોલેજમાં જવા માટેની સુવિધાઓ, અભ્યાસ સાથે અન્ય સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ વિશે માર્ગદર્શન, અભ્યાસ સિવાયના અભ્યાસની વિગતો, કોલેજની ભૌતિક સુવિધાઓનો ઉપયોગ, ઉત્તરદાતાઓનું દૈનિક વાંચન અને શિક્ષણ, ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યા પછીની આકાંક્ષાઓ, નોકરીની પસંદગી અને ભવિષ્યમાં તેઓ ક્યાં સ્થાયી થવા માંગે છે વગેરે જેવી ઘણી બાબતો પર સંબંધિત માહિતી મેળવવામાં આવી છે. આ અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ દરેક ઉત્તરદાતાની પેટાજાતિ આદિવાસી ડુંગરગરાસિયા છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં, 83.12 ટકા ઉત્તરદાતાઓ 18 થી 20 વર્ષની વય જૂથના છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસના 56.87 ટકા ઉત્તરદાતાઓએ તેમના પરિવારના સભ્યો પાસેથી ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પ્રેરણા મેળવી છે. જ્યારે 5.5 ટકા ઉત્તરદાતાઓએ તેમના શિક્ષકો પાસેથી ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પ્રેરણા મેળવી છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસના 81.25 ટકા ઉત્તરદાતાઓ અનુસાર, તેમને અન્ય સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ માટે માર્ગદર્શન મળે છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસના 60.00 ટકા ઉત્તરદાતાઓ ભવિષ્યમાં શહેરી વિસ્તારોમાં સ્થાયી થવા માંગે છે.

Keywords: શિક્ષણ, ઉચ્ચ શિક્ષણ, આકાંક્ષાઓ, આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓ

પ્રસ્તાવના

વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે સંશોધન કાર્યએ પાયાની જરૂરિયાત છે. પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન હોય કે સામાજિક વિજ્ઞાન તેના વિકાસ માટે સંશોધન એક જરૂરી બાબત બની રહે છે.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

કોઈપણ વિજ્ઞાનના વિકાસનો આધાર તેના વિષયવસ્તુમાં થયેલાં સંશોધન અને સિદ્ધાંતો ઉપર આધારિત છે. આમ વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માનવજીવનને પ્રગતિતરફ લઈ જવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી રહ્યું છે. માનવજીવનની પ્રગતિમાં સંશોધનના મૂળ રહેલાં છે. માનવ જેમ જેમ પ્રગતિ કરતો ગયો તેમ તેમ તેની આસપાસની સૃષ્ટિને જાણવાની પ્રવૃત્તિ કરતો ગયો. આદિમાનવના જીવનથી આધુનિક માનવનું સર્જનએ સંશોધનને આભારી છે. પ્રાચીન સમયમાં વહેમ અને કેટલીક પરંપરાગત માન્યતાઓ, રૂઢિઓ જ્ઞાનમાં ખપાવવામાં આવી હતી. ક્રમશઃ માનવ સંશોધન દ્વારા તે માંથી બહાર આવતો ગયો અને વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન તરફ વળતો ગયો. આમ વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનએ સંશોધનનું મૂળ છે. કોઈપણ સંશોધક જ્યારે સંશોધન કાર્ય હાથધરવાનું વિચારે છે ત્યારે સૌ પ્રથમ સંશોધન પ્રશ્નની પસંદગી વૈજ્ઞાનિક અથવા બુદ્ધિગમ્ય રદ્દો થાય તે મહત્ત્વનું છે. જે વિષયનું સંશોધન કે તપાસ કરવાની તે તમામ હેઠળની ઘટનાનું સ્વરૂપ કેવું છે? એની સાથે ક્યાંક્યાં પરિબળો સંકળાયેલાં છે અને તે ઘટનાના કારણો તે પરિબળો કેટલાં અંશે ભાગ ભજવે છે. સંશોધનમાં આવા અનેક પ્રશ્નોના જવાબો મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને આવા જવાબો મેળવવા માટેની પુનઃતપાસ એટલે સંશોધન.

અભ્યાસના હેતુઓ

ઉત્તરદાતાઓની પ્રાથમિક માહિતી મેળવવી.
આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓની ઉચ્ચશિક્ષણના પ્રેરણાસ્રોત તપાસવા,
ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતાં આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓની આકાંક્ષાઓ તપાસવી.

સંશોધન અભ્યાસનું કાર્યક્ષેત્ર

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસનું કાર્યક્ષેત્ર હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સાબરકાંઠા જિલ્લાના વિજય નગર તાલુકાની ઉચ્ચ શિક્ષણ આપતી 4 શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની પસંદગી કરવામાં આવેલ છે.

અભ્યાસ પદ્ધતિઓ અને પ્રયુક્તિઓ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સમાજશાસ્ત્ર તેમજ સામાજિક વિજ્ઞાનમાં પ્રચલિત થયેલી સંખ્યાત્મક તેમજ ગુણાત્મક માહિતી મેળવવામાં અભ્યાસ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જે નીચે મુજબ છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં માહિતી મેળવવા પ્રશ્નાવલી પ્રયુક્તિ દ્વારા માહિતી એકત્રીત કરવામાં આવેલી છે. અભ્યાસના તમામ એકમો શિક્ષિત હોવાથી પ્રશ્નાવલી પ્રયુક્તિ દ્વારા માહિતી એકત્રીત કરવામાં આવેલ છે. તે ઉપરાંત નિરીક્ષણ, મૂલાકાત જેવી પ્રયુક્તિઓની જરૂર જણાય ત્યાં મદદ લેવામાં આવી છે.

નિદર્શ પસંદગી

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તરગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં સાબરકાંઠા જિલ્લાના વિજયનગર તાલુકાની કુલ કોલેજોમાંથી 4 કૉલેજો જેમાં આર્ટ્સ કૉલેજ વિજયનગર, આર્ટ્સ કોલેજ અંદ્રોખા, દલીબા નર્સિંગ સ્કૂલ અંદ્રોખા અને સાયન્સ કૉલેજ, એમ વિવિધ વિદ્યાશાખાઓમાં અભ્યાસ કરતા કુલ 160 આદિવાસી સમુદાયના વિદ્યાર્થીઓને બિનયદચ્છ નિદર્શન દ્વારા નિદર્શની પસંદગી કરવામાં આવેલ છે.

અભ્યાસનું મહત્વ

શિક્ષણએ આજીવન અને સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે .વર્તમાન સમયમાં શિક્ષણએ માનવીના જીવનનો અતિ મહત્ત્વનો ભાગ બની ગયું છે અને તેના પરિણામે માનવીના જીવનમાં અનેકવિધ પરિવર્તનો આવે છે .પ્રસ્તુત સંશોધનનું મહત્વ બે રદ્દી જોઈ શકાય .વ્યવહારિક મહત્ત્વ અને સૈદ્ધાંતિક મહત્ત્વ .પ્રસ્તુત અભ્યાસ આદિવાસી ઉત્કર્ષ માટેની વિવિધ યોજનાઓ બનાવવા સરકારશ્રી તથા બિનસરકારી સંગઠનોને મદદરૂપ થશે .તેમજ અભ્યાસીઓ ગ્રામીણ સમાજના

https://www.gapbhasha.org/

અભ્યાસીઓ, આદિવાસી સમાજના અભ્યાસો, વિદ્યાર્થીઓ, સામાજિક સુધારકો, શિક્ષણસંસ્થામાં સમૂહ માધ્યમો વગેરેક્ષેત્રે આ અભ્યાસ મદદરૂપ બની રહેશે.

અભ્યાસની મર્યાદાઓ

કોઈપણ સંશોધન હંમેશા પૂર્ણ હોતુ નથી. દરેક સંશોધનની અમુક મર્યાદાઓ હોય છે. કોઈપણ સંશોધન સર્વાંગપૂર્ણ બની શકે નહીં. પ્રસ્તુત અભ્યાસ ઉચ્ચશિક્ષણ લેતા આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની પ્રેરણાસ્ત્રોત અને શૈક્ષણિક આકાંક્ષાઓ સંદર્ભમાં છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસની કેટલીક મર્યાદાઓ રહી છે. જે નીચે મુજબ છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં શ્રમ અને નાણાની સીમાની મર્યાદાને ધ્યાનમાં રાખીને અભ્યાસના નિદર્શકદનો વ્યાપસિમિત રાખવો પડયો છે. તે હકીકતને ધ્યાનમાં રાખીને કહી શકાય કે હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તરગુજરાત યુનિવર્સિટીની વિજયનગર તાલુકાની કુલ કૉલેજોમાંથી માત્ર 4 કૉલેજોનો જ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ સમય મર્યાદામાં પૂર્ણકરવાનો હોવાથી બધી જ જ્ઞાતિઓના વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસમાં સમાવેશ કરી શકાયો નથી. માત્ર આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓનો જ અભ્યાસમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અભ્યાસ માટે પસંદ કરેલી કૉલેજો ગ્રામીણક્ષેત્રની છે. તેમજ વિજયનગર તાલુકા પૂરતી જ સીમિત છે. તેથી તેના તારણો વિસ્તારની અન્ય કૉલેજોમાં લાગુ પાડી શકાય નહીં.

આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની પ્રેરણા અને શૈક્ષણિક આકાંક્ષાઓની વિગતો દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગતો	ટકા
1	નમૂનાનો માપ અને લિંગ:	
	કુલ ઉત્તરદાતાઓ :160	100%
	સ્ત્રી : (112)	70%
	પુરુષ :(48)	30%
2	ધર્મ વિતરણ:	
	હિન્દુ :	98.12%
	ખ્રિસ્તી :	0.62%
	આદિવાસી :	1.25%
3	જાતિ અને વય જૂથ:	
	તમામે આદિવાસી ડુંગરી ગરાસિયા જાતિ	
	18-20 વર્ષ :	83.12%
	21-23 વર્ષ :	13.75%
4	શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને વિદ્યાશાખાઓ:	
	વિનયન) Arts):	50%
	વિજ્ઞાન) Science):	31.25%
	પ્રોફેશનલ) G.N.M.):	18.75%
5	સેમેસ્ટર મુજબ વિતરણ:	
	સેમેસ્ટર-2:	43.62%

https://www.gapbhasha.org/

	સેમેસ્ટર-4:	21.87%
	સેમેસ્ટર-8:	32.5%
6	અભ્યાસ માધ્યમ:	
	ગુજરાતી :	81.25%
	અંગ્રેજી :	18.75%
7	લગ્ન સ્થિતિ:	
	અપરીણિત :	96.87%
	સગાઈ :	0.62%
	પરીણિત :	2.5%
8	કુટુંબ પ્રકાર:	
	સંયુક્ત :	56.87%
	વિભક્ત :	43.12%
9	કુટુંબના સભ્યોની સંખ્યા:	
	3-5 સભ્યો :	39.87%
	6-8 સભ્યો :	50.00%
	9-11 સભ્યો :	11.25%
	12+ સભ્યો :	1.87%
12	આધુનિક સુવિધાઓ: ***	
	સ્માર્ટફોન ઉપલબ્ધિ :	68.12%
	પાણી અને વીજળી :	96.25%
13	પરંપરાગત વ્યવસાય:	
	ખેતી :	88.75%
	વર્તમાનમાં ખેતી ચાલુ :	55.00%
14	ભાષાનો ઉપયોગ:	
	પ્રાદેશિક બોલી :	75.00%
	ગુજરાતી ભાષા :	25.00%
15	ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પ્રેરણા:	
	કુટુંબીજનો :	56.87%
	શિક્ષકો :	22.5%
16	શિક્ષણમાં સહકાર આપનાર:***	
	પિતા :	82.5%
	માતા :	62.05%

https://www.gapbhasha.org/

	અન્ય) ભાઈ-બહેન, દાદા-દાદી :(ઓછો પ્રમાણ	
17	શિક્ષણ પાછળનો હેતુ:***	
	નોકરી :	58.12%
	કારકિર્દી :	42.05%
	જ્ઞાન :	28.75%
18	કૉલેજ આવજાવ સાધન: ***	
	સરકારી બસ :	72.5%
	ચાલીને :	19.87%
	અન્ય	7.63%
19	સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા માર્ગદર્શન:***	
	કુલ માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત કરે છે:	81.25%
	અધ્યાપકો પાસેથી :	53.75%
	ઇન્ટરનેટ :	20.62%
20	ભવિષ્યની દિશા: ***	
	નોકરી કરવા ઈચ્છે છે :	83.75%
	વધુ અભ્યાસ :	12.05%
	ધંધો :	4.37%
	હજી નક્કી નથી :	3.12%

એક કરતાં વધુ જવાબો મળેલ છે .

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની પ્રેરણાસ્ત્રોત અને શૈક્ષણિક આકાંક્ષાઓ જેમાં કુલ 160 ઉત્તરદાતાઓ પસંદ કરેલ છે .ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી મળતી માહિતી મુજબ ઉત્તરદાતાઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાની પ્રેરણા સ્રોતોમાં59 . 87ટકા ઉત્તરદાતાઓના મતે કુટુંબીજનો છે .કુટુંબમાં શિક્ષણ માટે સહકાર અને માર્ગદર્શન તપાસતા15 . 62ટકા ઉત્તરદાતાઓ સ્વયં82 . 5ટકા ઉત્તરદાતાઓના મતે પિતા જયારે62 . 5ટકા ઉત્તરદાતાઓના મતે માતા શિક્ષણ માટે સહકાર અને માર્ગદર્શન પૂરા પાડે છે .મળતી માહિતીના આધારે ઉત્તરદાતાઓનો ઉચ્ચશિક્ષણ લેવા પાછળનો હેતુ અંગે તપાસતા58 . 12ટકા ઉત્તરદાતાઓનો કરી માટે, 42. 5ટકા ઉત્તરદાતાઓ ઉચ્ચ કારકિર્દી માટે, 28. 75ટકા ઉત્તરદાતાઓ જ્ઞાન માટે ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવે છે .સ્પર્ધાત્મક પરિક્ષાઓ અંગેનું માર્ગદર્શન મળી રહે છે તો કોના દ્વારા તે અંગેની વિગતે માહિતી તપાસતા, તેમાં5 3.75 ટકા ઉત્તરદાતાઓને અધ્યાપકશ્રી પાસેથી, 20.62 ટકા ઉત્તરદાતા ઓને ઈન્ટરનેટની મદદથી અભ્યાસ સિવાય રૂફ્લેશ અભ્યાસોમાં જોડાયેલા છે તે ઉત્તરદાતાઓ અભ્યાસ સિવાય અન્ય કેવા પ્રકારના અભ્યાસો કરે છે તે માહિતી મુજબ6 . 25ટકા ઉત્તરદાતાઓ કમ્પ્યૂટર ક્લાસમાં જાય છે .3.75 ટકા ઉત્તરદાતાઓ વિવિધ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ માટેના ક્લાસમાં જાય છે .83, 75ટકા ઉત્તરદાત્તાઓ ઉચ્ચશિક્ષણ મેળવ્યા પછી નોકરી કરવા માંગે છે .જયારે12 . 5ટકા ઉત્તરદાતાઓ આગળ વધુ અભ્યાસ કરવા માંગે છે .4.3 7ટકા ઉત્તરદાતાઓ સ્વતંત્ર ધંધો કરવા માંગે છે .પ્રસ્તુત અભ્યાસના6 0.00 ટકા ઉત્તરદાતાઓ ભવિષ્યમાં શહેરી વિસ્તારોમાં સ્થાયી થવા માંગે છે.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

અભ્યાસના તારણો

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં કુલ16 0 ઉત્તરદાતાઓ પસંદ કરેલ છે .જેમાંથી7 0 ટકા સ્ત્રી ઉત્તરદાતાઓ છે .જ્યારે 30 ટકા પુરુષ ઉત્તરદાતાઓ છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં98 . 12ટકા ઉત્તરદાતાઓ હિન્દુ ધર્મના છે .0.62 ટકા ઉત્તરદાતાઓ ખ્રિસ્તી ધર્મના છે .જયારે1 . 25 ટકા ઉત્તરદાતાઓ આદિવાસી ધર્મના છે તેવું જણાવે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સમાવેશ કરેલ પ્રત્યેક ઉત્તરદાતાઓની પેટાજ્ઞાતિ આદિવાસી ડુંગરી ગરાસિયા છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં8 3.12 ટકા ઉત્તરદાતાઓ 18 થી2 0 વર્ષની વયજૂથના છે .જયારે1 3.75 ટકા ઉત્તરદાતાઓ 21 થી2 3 વર્ષની વયજૂથના છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં 31. 25ટકા ઉત્તરદાતાઓ આર્ટ્સ કૉલેજ વિજયનગરના છે .18.75 ટકા ઉત્તરદાતાઓ સાયન્સ કૉલેજ અંદ્રોખાના છે .31. 25ટકા ઉત્તરદાતાઓ સાયન્સ કૉલેજ અંદ્રોખાના છે .18.75 ટકા ઉત્તરદાતાઓ દલિબા નર્સિંગ કૉલેજના છે .આમ પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં5 0 ટકા ઉત્તરદાતાઓ વિનયન વિદ્યાશાખાના છે .31. 25ટકા ઉત્તરદાતાઓ વિજ્ઞાન વિદ્યાશાખાના છે .જ્યારે18 . 75ટકા ઉત્તરદાતાઓ પ્રોફેશનલ) G.N.M.) નાવિદ્યાર્થીઓ છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં4 3.62 ટકા ઉત્તરદાતાઓ સેમેસ્ટર-2માં અભ્યાસ કરે છે .21.87 ટકા ઉત્તરદાતાઓ સેમેસ્ટર-4માં અભ્યાસ કરે છે .32. 5ટકા ઉત્તરદાતાઓ સેમેસ્ટર-8માં અભ્યાસ કરે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના કુલ81 . 25ટકા ઉત્તરદાતાઓ ગુજરાતી મધ્યમમાં અભ્યાસકરે છે .18.75 ટકા ઉત્તરદાતાઓ અંગ્રેજી માધ્યમમાં અભ્યાસ કરે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના99 . 87ટકા ઉત્તરદાતાઓ અપરીણિત છે .0.62 ટકા ઉત્તરદાતાઓ સગાઈ કરેલ છે .2.5 ટકા ઉત્તરદાતાઓ પરીણિત છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં56 . 87ટકા ઉત્તરદાતાઓ સંયુક્ત કુટુંબના છે .જ્યારે4 3.12 ટકા ઉત્તરદાતાઓ વિભક્ત કુટુંબના છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં કુલ16 0 કુટુંબોમાંના કુલ સભ્યો અંગેની વિગતો તપાસતા 39. 87ટકા ઉત્તરદાતાઓના કુટુંબમાં 3 થી 5 કુલ સભ્યો છે .50.00 ટકા ઉત્તરદાતાઓના કુટુંબમાં 6 થી 8 કુલ સભ્યો છે .11.25 ટકા ઉત્તરદાતાઓના કુટુંબમાં 9 થી 11 સભ્યો છે .જ્યારે1 . 87ટકા ઉત્તરદાતાઓના કુટુંબમાં 12 થી વધુ સભ્યો છે.

કુટુંબમાં કમાનાર કુલ સભ્યો અંગેની વિગતો જોતા68 . 12ટકા કુટુંબમાં માત્ર એક જ વ્યક્તિ કમાનાર છે .ઉત્તરદાતાઓના કુટુંબમાં કમાનાર કુલ સ્ત્રી સભ્યો અંગે વિગતો જોતા2 3.12 ટકા કુટુંબોમાં એક સ્ત્રી સભ્ય કમાનાર જોવા મળે છે . માત્ર1 . 25ટકા કુટુંબોમાં જ ચાર કે તેથી વધુ સ્ત્રી સભ્યો કમાનાર જોવા મળે છે .કુટુંબમાં કમાનાર કુલ પુરુષ સભ્યો અંગેની વિગતો જોતા45 .00 ટકા કુટુંબમાં માત્ર એક પુરુષ સભ્ય કમાનાર છે .4.3 7ટકા કુટુંબમાં ચાર કે તેથી વધુ કમાનાર પુરુષ સભ્યો જોવા મળે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના26 . 25ટકા ઉત્તરદાતાઓના કુટુંબની માસિક આવક1 ,000 થી5 ,000 સુધીની છે .જયારે7 . 5ટકા ઉત્તરદાતાઓની કુટુંબની માસિક આવક1 ,000 થી ઓછી જોવા મળે છે .તેમજ68 , 12ટકા ઉત્તરદાતાઓના ઘરે સ્માર્ટફોનની સવલત જોવા મળે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના96 . 25ટકા ઉત્તરદાતાઓના ઘરમાં પાણી, વીજળીની સુવિધા છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ ઉત્તરદાતાઓના પરંપરાગત વ્યવસાય અંગેની વિગતો મુજબ88 . 75ટકા ઉત્તરદાતાઓ ખેતીને પોતાનો પરંપરાગત વ્યવસાય ગણાવે છે .55 ટકા ઉત્તરદાતાઓ વર્તમાન સમયે પણ પોતાના પરંપરાગત વ્યવસાયનો સ્વીકાર કરે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના 75 ટકા ઉત્તરદાતાઓ રોજિંદા જીવન વ્યવહારમાં પ્રાદેશિક બોલીનો ઉપયોગ કરે છે .જ્યારે 25 ટકા ઉત્તરદાતાઓ ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના56 . 87ટકા ઉત્તરદાતાઓને ઉચ્ચશિક્ષણની પ્રેરણા કુટુંબીજનો પાસેથી મળી છે .જ્યારે52 . 5ટકા ઉત્તરદાતાઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ અંગેની પ્રેરણા શિક્ષકો પાસેથી મળી છે.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના82 . 5ટકાઉત્તરદાતા ઓના મતે પિતા દ્વારા શિક્ષણ માટે સહકાર અને માર્ગદર્શન મળી રહે છે .62.5 ટકા ઉત્તરદાતાઓના મતે માતા દ્વારા શિક્ષણ માટે સહકાર અને માર્ગદર્શન મળી રહે છે .ત્યારબાદ અનુક્રમે ભાઈ-બહેન, દાદા-દાદી, પાસેથી પણ સહકાર અને માર્ગદર્શન મળી રહે છે તેવું જણાવે

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં58 . 12ટકા ઉત્તરદાતાઓનો શિક્ષણ લેવા પાછળનો હેતુ નોકરી માટેનો છે .જ્યારે42 , 5ટકા ઉત્તરદાતાઓ ઉચ્ચ કારકિર્દી ઘડતર માટે ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવે છે .જ્યારે28 . 75ટકા ઉત્તરદાતાઓ જ્ઞાન મેળવવા માટે શિક્ષણ મેળવે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના72 . 5ટકા ઉત્તરદાતાઓ કૉલેજ આવવા જવા માટે સરકારી બસનો ઉપયોગ કરે છે .જ્યારે19 . 87 ટકા ઉત્તરદાતાઓ ચાલતા કૉલેજ આવે અને જાય છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના81 . 25ટકા ઉત્તરદાતાઓના મતે તેઓને અન્ય સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ અંગેનું માર્ગદર્શન મળી રહે છે .તેમાં5 3.75 ટકા ઉત્તરદાતાઓને અધ્યાપકશ્રી પાસેથી માર્ગદર્શન મળી રહે છે .જ્યારે2 0.62 ટકા ઉત્તરદાતાઓને ઈન્ટરનેટ દ્વારા માહિતી પ્રાપ્ત કરે છે તેવું જણાવે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના માત્ર 15 ટકા જ ઉત્તરદાતાઓ અભ્યાસ સાથે અન્ય કોઈ અભ્યાસ કાર્ય સાથે સંકળાયેલા છે, જેમાં 6. 25ટકા ઉત્તરદાતાઓ કમ્પ્યુટર ક્લાસીસ, 3.75 ટકા ઉત્તરદાતાઓ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓના ક્લાસીસ, 3.12 ટકા ઉત્તરદાતાઓ સ્પોકન ઈંગ્લીશ તેમજ1 . 87ટકા ઉત્તરદાતાઓ આઈ.ટી.આઈ .સૈનિક ટ્રેનિંગ વગેરે જેવા કલાસો કરે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના7 3.12 ટકા ઉત્તરદાતાઓ કૉલેજની લાઈબ્રેરીનો ઉપયોગ કરે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના69 .3 7ટકા ઉત્તરદાતાઓ 2 થી 3 કલાક દરરોજનું વાંચન કરે છે .જ્યારે17 . 5ટકા ઉત્તરદાતાઓ 1કલાકથી પણ ઓછું વાંચન કરે છે .

પ્રસ્તુત અભ્યાસના8 3.75 ટકા ઉત્તરદાતાઓ ઉચ્ચશિક્ષણ મેળવ્યા પછીનો કરી કરવા માંગે છે .જ્યારે12 . 5ટકા ઉત્તરદાતાઓ આગળ વધુ અભ્યાસ કરવા માંગે છે .4.3 7ટકા ઉત્તરદાતાઓ પોતાનો સ્વતંત્ર ધંધો કરવા માંગે છે . જ્યારે 3.12 ટકા ઉત્તરદાતાઓ હજી કંઈ નક્કી નથી એમ જણાવે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના6 0.00 ટકા ઉત્તરદાતાઓ ભવિષ્યમાં શહેરી વિસ્તારોમાં સ્થાયી થવા માંગે છે.

સારાંશ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં બહુમતી વિદ્યાર્થીઓ યુવાવયના) 18–20 વર્ષ (અને સ્ત્રી લિંગના છે .લગભગ તમામ વિદ્યાર્થીઓ હિન્દુ ધર્મ અને ડુંગરી ગરાસિયા જાતિના છે .વિદ્યાર્થીઓ મુખ્યત્વે ગુજરાતી માધ્યમમાં અભ્યાસ કરતા અને આરટ્સ તથા સાયન્સ શાખામાં છે .તેમના ઘરમાં મોટાભાગે એક જ કમાવતી વ્યક્તિ છે અને આવક ઓછી છે . મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓ સંયુક્ત કુટુંબમાં રહે છે અને અપરીણિત છે .વિદ્યાર્થીઓ પાસે સ્માર્ટફોન છે અને વિજળી-પાણી જેવી જરૂરિયાતોની સુવિધા ધરાવે છે .શિક્ષણ માટેની પ્રેરણા તેમને મુખ્યત્વે શિક્ષકો અને કુટુંબજનોથી મળે છે .તેમના શિક્ષણ પાછળનો હેતુ મુખ્યત્વે નોકરી મેળવવાનો છે .વિદ્યાર્થીઓ સરકારી બસ દ્વારા કોલેજ આવે છે.તેઓ ભવિષ્યમાં નોકરી કરવા માંગે છે અને શહેરી વિસ્તારમાં વસવાટ કરવા ઇચ્છે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

Chitnis, Suma (1974) “The Educational Problem’s of Schedule Caste and Tribe College Students in Maharsh Tratiss Bombay”
Dube, S. M. (1974), “Study of Scheduled Caste and Scheduled Tribe College Student in Assam”, Bibrugarh University.
Kumari Ranjana Radhakrishnans (1989), “Higher Education and Schedule Tribe Youth”, Chhatisgadh.
Lal, S. K. and Nahar U. R. (1976), “Higher Education Scheduled Castes and Scheduled Tribes” Jodhpur.
Pravathamna, C. (1974), “The Study of Scheduled Caste and Scheduled Tribe College Students in Karnataka”, Mysore University.
Sachidanada (1914), “Evaluated the Education Among the Scheduled Castes and Schedules Tribes College Students in Bihar”, A.N.S. Institute of Social Studies, Patna.

https://www.gapbhasha.org/

Rajam V. & M. S. Malarvizh (Nov. 2011), "A Study of Educational Status of Tribal Children in The Nilgris Dis. Trict. Zenith International Journal of Bussiness Economies & Management Research" Vol.-1, Issue-2.
Rani Sandhya G. Rajani N. Dr. Neeraja P. (2011), "An Analysis of Tribal Women's Education In India International Conference and Social Sciences & Humanity" Ipedr Vol.-5, Singapore
Shah Vimal, Patel Tara (1976), "Who Goes To College", Indian Council of Social Research, New Delhi.
Cencus Report 2011
Goverment of India, Ministry of Tribal Affairs, Annual Report, 2017-18.
sodhgandainflibnet.in
www.tribal.gov.in
ખમાર, બીના સી) .2005-06), "ઉચ્ચ શિક્ષણમાં કન્યા કેળવણીનું સ્થાન અને મહત્મા ગાંધી વિચારના સંદર્ભમાં" ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
ગામીત, હીના જી) .2007-08), "ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવતી આદિવાસી યુવતીઓનો અભ્યાસ', ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
ગોહિલ, વખતસિંહ એચ) .2012), "આદિવાસીઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સામાજિક પરિવર્તન -એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ", સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, આણંદ.
દરજી, નિરૂબાળા જે) .1984(, "પછાત વિસ્તારની શાળાઓમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની સામાજિક આર્થિક પાશ્વાદ્ભૂમિકા અને રુચિઓ અને આકાંક્ષાઓ", ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
પટેલ, ભાવના ડી) .1998(, "કૉલેજમાં શિક્ષણ લેતી ગામીત આદિવાસી યુવતીઓ બદલાતા મૂલ્યો, વલણો અને આકાંક્ષાઓ એક અભ્યાસ."
પટેલ, ભારતી એન) .1974(, "ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રે કેટલાંક અગત્યના પ્રશ્નો અંગે વિનયન વાણિજય અને વિજ્ઞાન વિદ્યાશાખાના મતદાર વિદ્યાર્થીઓનો અભિપ્રાય", ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
યાદવ, પૂરણમલ અને મનુકર નટવરલાલ) 2008), "આદિવાસી સમાજ અને આધુનિકરણ" આવિષ્કાર પબ્લિશર્સ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ, જયપુર
વરમોરા જી .ટી) .2006), "ગરાસિયા જાતિનો સમાજ : માનવશાસ્ત્રીય અભ્યાસ", અમદાવાદ : ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, પીએચ.ડી .શોધનિબંધ
ગામેતી અજીત લા) 2012), "આદિવાસી ડુંગરી ગરાસિયા ઉદ્ભવ, વિકાસ અને ભાવિ", ડિવાઈન પબ્લિકેશન, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.
જોષી વિદ્યુત) 1998 ("પારિભાષિક શબ્દકોષ", સમાજશાસ્ત્ર, ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

भारतीय शिक्षा और गुरुकुल परंपरा : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

डॉ. तृप्ति ठाकर

Assistant Professor, S. S. Patel College of Education

ABSTRACT

भारतीय ज्ञान परंपरा विश्व की प्राचीन और समृद्ध ज्ञान परंपराओं में से एक है। इस परंपरा के विकास, संरक्षण और पीढ़ी-दर-पीढ़ी हस्तांतरण में संस्कृत भाषा तथा संस्कृत में रचित ज्ञान-ग्रंथों की महत्वपूर्ण भूमिका रही है। वेद, उपनिषद, रामायण, महाभारत, भगवद्गीता, धर्मशास्त्र, पुराण, वेदांग, दर्शनशास्त्र, आयुर्वेद, योग, गणित, ज्योतिष और व्याकरण जैसे ग्रंथों में ज्ञान को केवल सूचना के रूप में नहीं, बल्कि जीवन को समझने और व्यवस्थित करने के साधन के रूप में प्रस्तुत किया गया है। भारतीय शिक्षा की प्राचीन व्यवस्था में शिक्षा का उद्देश्य केवल रोजगार या बौद्धिक विकास तक सीमित नहीं था, बल्कि व्यक्ति के शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, नैतिक, सामाजिक और आध्यात्मिक विकास को संतुलित रूप से आगे बढ़ाना था।

गुरुकुल परंपरा इस व्यापक दृष्टिकोण की एक महत्वपूर्ण शैक्षिक अभिव्यक्ति थी। गुरु और शिष्य का संबंध केवल शिक्षक और विद्यार्थी का औपचारिक संबंध नहीं था, बल्कि यह जीवन-मूल्यों, अनुशासन, सेवा, आत्मसंयम और ज्ञान के अनुभव पर आधारित संबंध था। उपनिषदों में गुरु-शिष्य संवाद, प्रश्नोत्तर और चिंतन की परंपरा इसके महत्वपूर्ण उदाहरण प्रस्तुत करती है। आधुनिक भारतीय शिक्षा में भारतीय ज्ञान परंपरा को पुनः समझने और संदर्भानुकूल उपयोग करने की आवश्यकता अनुभव की जा रही है। यह शोध-पत्र संस्कृत और पारंपरिक ज्ञान-ग्रंथों के संदर्भ में भारतीय शिक्षा की विशेषताओं तथा गुरुकुल परंपरा का विश्लेषण करता है और यह समझने का प्रयास करता है कि इस परंपरा के उपयोगी शैक्षिक तत्व आधुनिक शिक्षा में किस प्रकार प्रासंगिक हो सकते हैं।

Keywords: संस्कृत, भारतीय ज्ञान परंपरा, गुरुकुल, गुरु-शिष्य परंपरा, वेद, उपनिषद, शिक्षा, पारंपरिक ज्ञान, मूल्य शिक्षा, समग्र विकास।

१. प्रस्तावना

भारत की सांस्कृतिक पहचान केवल उसकी भौगोलिक सीमाओं या ऐतिहासिक घटनाओं से निर्धारित नहीं होती, बल्कि उसके ज्ञान, चिंतन, साहित्य, कला, विज्ञान और जीवन-दर्शन से भी निर्मित होती है। भारतीय ज्ञान परंपरा में ज्ञान को जीवन से अलग करके नहीं देखा गया। शिक्षा का उद्देश्य व्यक्ति को केवल किसी विषय का जानकार बनाना नहीं, बल्कि उसे जीवन के प्रति जागरूक, जिम्मेदार और संतुलित बनाना था।

इस परंपरा में संस्कृत भाषा का विशेष स्थान रहा है। संस्कृत में रचित अनेक ग्रंथों ने दर्शन, भाषा-विज्ञान, चिकित्सा, गणित, खगोलशास्त्र, राजनीति, नीतिशास्त्र, साहित्य और आध्यात्मिक चिंतन जैसे विभिन्न क्षेत्रों में ज्ञान को संरक्षित किया। संस्कृत साहित्य का इतिहास अत्यंत विस्तृत है और इसमें वैदिक साहित्य से लेकर काव्य, दर्शन, व्याकरण तथा विविध शास्त्रीय परंपराओं का विकास दिखाई देता है।

भारतीय शिक्षा परंपरा में वेद और उपनिषद केवल धार्मिक ग्रंथ नहीं थे; उन्होंने जीवन, आत्मा, प्रकृति, समाज, कर्तव्य और ज्ञान के स्वरूप से संबंधित प्रश्नों पर विचार की परंपरा विकसित की। विशेष रूप से उपनिषदों में गुरु और शिष्य के बीच संवादात्मक शिक्षा का स्वरूप दिखाई देता है। इसी व्यापक ज्ञान-दृष्टि के साथ गुरुकुल व्यवस्था का विकास हुआ। गुरुकुल में शिक्षा जीवन के अनुभवों से जुड़ी थी। विद्यार्थी गुरु के आश्रम में रहकर अध्ययन के साथ-साथ दैनिक जीवन के कार्यों में भी भाग लेते थे।

२. अध्ययन के उद्देश्य

https://www.gapbhasha.org/

1. संस्कृत और पारंपरिक ज्ञान-ग्रंथों की भारतीय शिक्षा में भूमिका को समझना।
2. प्राचीन भारतीय शिक्षा व्यवस्था की प्रमुख विशेषताओं का अध्ययन करना।
3. गुरुकुल परंपरा में गुरु-शिष्य संबंध की प्रकृति का विश्लेषण करना।
4. वैदिक और उपनिषदिक साहित्य में निहित शैक्षिक विचारों को समझना।
5. भारतीय पारंपरिक ज्ञान के विभिन्न क्षेत्रों में संस्कृत ग्रंथों के योगदान का अध्ययन करना।
6. आधुनिक शिक्षा के संदर्भ में गुरुकुल परंपरा के उपयोगी तत्वों की प्रासंगिकता पर विचार करना।
7. भारतीय ज्ञान परंपरा और आधुनिक शिक्षा के बीच संभावित समन्वय की दिशा प्रस्तुत करना।

३. शोध-पद्धति

यह अध्ययन मुख्यतः वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक पद्धति पर आधारित है। इसमें संस्कृत के पारंपरिक ज्ञान-ग्रंथों, उपनिषदों, भारतीय शिक्षा पर उपलब्ध शैक्षिक साहित्य तथा सरकारी और शैक्षणिक संस्थानों द्वारा उपलब्ध कराई गई सामग्री का अध्ययन किया गया है।

अध्ययन में वेद, उपनिषद, भगवद्गीता, धर्मशास्त्र, वेदांग, दर्शनशास्त्र तथा आयुर्वेद एवं योग से संबंधित परंपराओं को भारतीय ज्ञान के व्यापक संदर्भ में देखा गया है। साथ ही IGNOU की शैक्षिक सामग्री तथा भारत सरकार के शिक्षा मंत्रालय और संस्कृत संबंधी संस्थागत स्रोतों को संदर्भ के रूप में उपयोग किया गया है।

४. संस्कृत और भारतीय ज्ञान परंपरा

संस्कृत को भारतीय ज्ञान परंपरा की प्रमुख वाहक भाषाओं में से एक माना जा सकता है। संस्कृत के माध्यम से ज्ञान की अनेक शाखाओं का व्यवस्थित विकास हुआ। व्याकरण के क्षेत्र में पाणिनि की परंपरा, दर्शन में सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा और वेदांत, चिकित्सा में चरक और सुश्रुत की परंपरा, गणित एवं खगोलशास्त्र में आर्यभट और वराहमिहिर जैसे विद्वानों की परंपरा भारतीय बौद्धिक इतिहास का महत्वपूर्ण हिस्सा है।

संस्कृत ज्ञान-ग्रंथों की विशेषता यह है कि इनमें ज्ञान की विभिन्न शाखाओं को एक-दूसरे से पूरी तरह अलग नहीं किया गया। उदाहरण के लिए, योग केवल शारीरिक अभ्यास नहीं है; वह मन, अनुशासन, एकाग्रता और आत्म-अनुशासन से भी जुड़ा है। आयुर्वेद केवल रोग-उपचार की पद्धति नहीं, बल्कि स्वास्थ्य और जीवन-शैली की समग्र दृष्टि प्रस्तुत करता है। इसी प्रकार दर्शन केवल दार्शनिक तर्क नहीं, बल्कि जीवन और अस्तित्व को समझने का प्रयास है।

इसलिए भारतीय पारंपरिक ज्ञान को केवल अतीत की सामग्री के रूप में देखना पर्याप्त नहीं है। उसमें निहित विचारों को उनके ऐतिहासिक संदर्भ में समझते हुए वर्तमान परिस्थितियों के लिए उनकी उपयोगिता का विवेकपूर्ण परीक्षण आवश्यक है।

५. पारंपरिक ज्ञान-ग्रंथ और शिक्षा

भारतीय परंपरा में शिक्षा से संबंधित विचार अनेक ग्रंथों में मिलते हैं। वेदों में ज्ञान, प्रार्थना, प्रकृति और जीवन से जुड़े विचार मिलते हैं। उपनिषदों में आत्मज्ञान, ब्रह्मविद्या, गुरु-शिष्य संवाद और प्रश्न करने की परंपरा दिखाई देती है। भगवद्गीता में कर्तव्य, आत्मसंयम, कर्म, ज्ञान और जीवन के नैतिक प्रश्नों पर विचार किया गया है।

शिक्षा के संदर्भ में श्रवण, मनन और निदिध्यासन की प्रक्रिया विशेष रूप से महत्वपूर्ण मानी जाती है। इसका सामान्य अर्थ है—पहले ज्ञान को ध्यानपूर्वक ग्रहण करना, फिर उस पर चिंतन करना और अंततः उसे अपने अनुभव एवं आचरण में उतारना। यह प्रक्रिया आधुनिक शिक्षा में भी गहन अधिगम, आलोचनात्मक चिंतन और अनुभवात्मक शिक्षा से जोड़ी जा सकती है।

इस दृष्टि से शिक्षा केवल 'जानने' की प्रक्रिया नहीं है। ज्ञान का वास्तविक उद्देश्य व्यक्ति के विचार और व्यवहार में सकारात्मक परिवर्तन लाना है। यही कारण है कि भारतीय शिक्षा में आचार, अनुशासन, सत्य, आत्मसंयम और कर्तव्य जैसे मूल्यों को महत्व दिया गया।

६. गुरुकुल परंपरा का स्वरूप

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

गुरुकुल भारतीय शिक्षा परंपरा की सबसे चर्चित संस्थागत व्यवस्थाओं में से एक है। सामान्यतः गुरुकुल में विद्यार्थी गुरु के आश्रम में रहकर शिक्षा प्राप्त करता था। इस व्यवस्था की एक महत्वपूर्ण विशेषता आवासीय स्वरूप था। शिक्षक और विद्यार्थी का संपर्क केवल कक्षा के समय तक सीमित नहीं रहता था।

गुरुकुल में अध्ययन के साथ-साथ दैनिक जीवन के कार्यों में भाग लेना भी शिक्षा का हिस्सा माना जाता था। विद्यार्थी गुरु के साथ रहते हुए अध्ययन करता, अनुशासन सीखता, श्रम का महत्व समझता, प्रकृति के साथ संबंध स्थापित करता, आत्मनिर्भरता का अभ्यास करता और सामाजिक जिम्मेदारियों को समझता था। इस प्रकार शिक्षा और जीवन के बीच स्पष्ट दूरी नहीं थी।

हालाँकि, गुरुकुल व्यवस्था को एक समान और पूर्णतः आदर्श व्यवस्था मानना ऐतिहासिक रूप से उचित नहीं होगा। विभिन्न कालखंडों और क्षेत्रों में शिक्षा के अवसर अलग-अलग रहे तथा सामाजिक संरचना का प्रभाव शिक्षा पर पड़ा। इसलिए आज गुरुकुल परंपरा का अध्ययन करते समय उसके सकारात्मक शैक्षिक तत्वों के साथ-साथ उसकी ऐतिहासिक सीमाओं को भी समझना आवश्यक है।

७. गुरु-शिष्य संबंध

गुरुकुल व्यवस्था की सबसे महत्वपूर्ण विशेषताओं में से एक गुरु-शिष्य संबंध था। गुरु केवल विषय पढ़ाने वाला व्यक्ति नहीं था, बल्कि वह विद्यार्थी के जीवन-निर्माण में मार्गदर्शक की भूमिका निभाता था।

उपनिषदों में अनेक ज्ञान-संवाद गुरु और शिष्य के बीच प्रश्नोत्तर के रूप में मिलते हैं। इससे यह संकेत मिलता है कि भारतीय ज्ञान परंपरा में प्रश्न पूछने, तर्क करने और चिंतन करने का स्थान था।

गुरु-शिष्य संबंध के प्रमुख तत्व थे—श्रद्धा, जिज्ञासा, अनुशासन, सेवा, संवाद और आचरण। आज के शिक्षक-शिक्षा कार्यक्रमों में इन तत्वों का आधुनिक रूप में उपयोग किया जा सकता है। शिक्षक को केवल सूचना देने वाले व्यक्ति के रूप में नहीं, बल्कि mentor, facilitator और guide के रूप में विकसित किया जा सकता है।

8. संस्कृत ग्रंथों में मूल्य-आधारित शिक्षा

भारतीय ज्ञान परंपरा में शिक्षा का एक प्रमुख उद्देश्य चरित्र और मूल्य निर्माण था। सत्य, अहिंसा, आत्मसंयम, करुणा, कर्तव्य, अनुशासन, सेवा, सह-अस्तित्व और प्रकृति के प्रति सम्मान जैसे मूल्य विभिन्न ग्रंथों में अलग-अलग रूपों में दिखाई देते हैं।

तैत्तिरीय उपनिषद के शिक्षावल्ली भाग में गुरु द्वारा विद्यार्थी को जीवन में सत्य, धर्म, स्वाध्याय और कर्तव्य के प्रति सजग रहने की प्रेरणा दी जाती है। यह शिक्षा केवल परीक्षा में सफल होने के लिए नहीं है, बल्कि विद्यार्थी को जिम्मेदार जीवन के लिए तैयार करती है।

इसी प्रकार भगवद्गीता में कर्म, ज्ञान, आत्मसंयम और कर्तव्य की चर्चा मिलती है। यदि इन विचारों को आधुनिक शिक्षा के संदर्भ में देखा जाए तो वे जिम्मेदारी, आत्म-प्रबंधन, नैतिक निर्णय और जीवन-कौशल से संबंधित शैक्षिक उद्देश्यों के साथ जोड़े जा सकते हैं।

९. शिक्षा और प्रकृति का संबंध

गुरुकुल शिक्षा का एक महत्वपूर्ण पक्ष प्रकृति के निकट रहना था। आश्रम-आधारित जीवन में विद्यार्थी प्राकृतिक वातावरण में रहते हुए सीखते थे। इससे प्रकृति के प्रति संवेदनशीलता और जीवन की सरलता का अनुभव होता था।

आज जब पर्यावरणीय संकट, जलवायु परिवर्तन, प्राकृतिक संसाधनों का अत्यधिक उपयोग और प्रदूषण जैसी समस्याएँ सामने हैं, तब शिक्षा में प्रकृति से संबंध स्थापित करना महत्वपूर्ण हो गया है। भारतीय ज्ञान परंपरा में प्रकृति को केवल संसाधन के रूप में देखने की अपेक्षा उसके साथ सह-अस्तित्व का भाव दिखाई देता है। इस दृष्टिकोण को आधुनिक पर्यावरण शिक्षा, सतत विकास और जीवन-शैली शिक्षा से जोड़ा जा सकता है।

१०. गुरुकुल और अनुभवात्मक शिक्षा

आधुनिक शिक्षा में Experiential Learning अर्थात अनुभवात्मक अधिगम को विशेष महत्व दिया जाता है। विद्यार्थी केवल पढ़कर नहीं, बल्कि करके और अनुभव करके अधिक प्रभावी ढंग से सीख सकता है।

गुरुकुल परंपरा में दैनिक जीवन के कार्य, आश्रम की गतिविधियाँ, प्रकृति के साथ संपर्क, शारीरिक श्रम और सामाजिक व्यवहार शिक्षा का हिस्सा थे। आधुनिक विद्यालयों में इसके आधार पर विद्यालय बगीचा, स्थानीय पर्यावरण अध्ययन,

https://www.gapbhasha.org/

योग एवं ध्यान, हस्तकला, सामुदायिक सेवा, स्थानीय ज्ञान का दस्तावेजीकरण, पारंपरिक कला एवं संगीत और स्थानीय इतिहास जैसी गतिविधियाँ विकसित की जा सकती हैं।

११. संस्कृत और बहुविषयक ज्ञान

संस्कृत के पारंपरिक ग्रंथों की एक विशेषता उनका बहुविषयक स्वरूप है। भाषा और व्याकरण से लेकर दर्शन, चिकित्सा, गणित, खगोल, राजनीति, साहित्य और कला तक अनेक क्षेत्रों में संस्कृत साहित्य उपलब्ध है।

पाणिनि की व्याकरण परंपरा भाषा की संरचना और विश्लेषण का विकसित उदाहरण प्रस्तुत करती है। आयुर्वेदिक ग्रंथ स्वास्थ्य और चिकित्सा के विभिन्न पहलुओं पर विचार करते हैं। भारतीय गणित और ज्योतिष परंपरा में गणना, समय, ग्रह-नक्षत्र और खगोलीय घटनाओं के अध्ययन की परंपरा विकसित हुई।

इसलिए संस्कृत को केवल 'भाषा-विषय' तक सीमित करके देखने के बजाय उसे ज्ञान के विभिन्न क्षेत्रों तक पहुँचने के माध्यम के रूप में भी देखा जा सकता है।

१२. आधुनिक शिक्षा में गुरुकुल परंपरा की प्रासंगिकता

आज की शिक्षा व्यवस्था अनेक नई चुनौतियों का सामना कर रही है। विद्यार्थियों में तनाव, डिजिटल निर्भरता, सामाजिक दूरी, मूल्य-संकट, पर्यावरणीय समस्याएँ और रोजगार की बदलती आवश्यकताएँ शिक्षा के सामने नए प्रश्न खड़े करती हैं।

ऐसी स्थिति में गुरुकुल परंपरा से कुछ शैक्षिक तत्व उपयोगी हो सकते हैं। व्यक्तिगत मार्गदर्शन को आधुनिक mentoring system से जोड़ा जा सकता है। मूल्य शिक्षा के माध्यम से सत्यनिष्ठा, जिम्मेदारी और सामाजिक संवेदनशीलता विकसित की जा सकती है। गतिविधि और प्रयोग आधारित शिक्षा अनुभवात्मक अधिगम को बढ़ावा दे सकती है। योग, ध्यान और श्वास-अभ्यास जैसे भारतीय अभ्यासों को उपयुक्त शैक्षिक संदर्भ में विद्यार्थियों के स्वास्थ्य और एकाग्रता से जोड़ा जा सकता है। विद्यालय परिसर और स्थानीय पर्यावरण को सीखने की प्रयोगशाला बनाया जा सकता है। स्थानीय कारीगरों, लोक कलाकारों, किसानों, पारंपरिक ज्ञान और स्थानीय इतिहास को विद्यार्थियों के अध्ययन से जोड़ा जा सकता है।

13. आधुनिक संदर्भ में सावधानियाँ

भारतीय ज्ञान परंपरा का पुनर्पाठ करते समय दो अतियों से बचना आवश्यक है। पहली अति यह है कि प्राचीन परंपरा की प्रत्येक बात को बिना ऐतिहासिक परीक्षण के आधुनिक विज्ञान के समान मान लिया जाए। दूसरी अति यह है कि पारंपरिक ज्ञान को पूरी तरह अप्रासंगिक मानकर छोड़ दिया जाए।

उचित दृष्टिकोण यह होगा कि प्रत्येक ज्ञान-दावे का उसके स्रोत, ऐतिहासिक संदर्भ, प्रमाण और वर्तमान उपयोगिता के आधार पर अध्ययन किया जाए।

इसी प्रकार गुरुकुल व्यवस्था को आधुनिक विद्यालय का सीधा विकल्प मानना भी आवश्यक नहीं है। आधुनिक शिक्षा में समान अवसर, समावेशन, वैज्ञानिक दृष्टिकोण, बाल अधिकार, लैंगिक समानता और संवैधानिक मूल्यों को भी ध्यान में रखना आवश्यक है। इसलिए आधुनिक भारतीय शिक्षा के लिए अधिक उपयोगी मार्ग 'परंपरा और आधुनिकता का विवेकपूर्ण समन्वय' हो सकता है।

14. वर्तमान भारतीय शिक्षा और भारतीय ज्ञान प्रणाली

भारत में वर्तमान समय में भारतीय ज्ञान प्रणाली और संस्कृत अध्ययन को लेकर संस्थागत प्रयास किए जा रहे हैं। भारतीय ज्ञान प्रणाली प्रभाग अंतर्विषयी शोध, संस्थागत केंद्रों, शिक्षक प्रशिक्षण, दस्तावेजीकरण और भारतीय भाषाओं में ज्ञान के प्रसार जैसी गतिविधियों को प्रोत्साहित करता है।

इसी प्रकार संस्कृत से संबंधित सरकारी संस्थाएँ पारंपरिक संस्कृत पाठशालाओं, संस्कृत महाविद्यालयों तथा गुरु-शिष्य परंपरा से जुड़े शिक्षकों के लिए सहायता योजनाएँ संचालित करती हैं। श्री लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय जैसे संस्थानों का उद्देश्य शास्त्रीय परंपराओं का संरक्षण, शास्त्रों का अध्ययन तथा आधुनिक संदर्भ में उनकी प्रासंगिकता पर विचार करना भी है।

https://www.gapbhasha.org/

इससे स्पष्ट होता है कि संस्कृत और पारंपरिक ज्ञान को केवल अतीत की विरासत के रूप में नहीं, बल्कि शोध और आधुनिक संदर्भ में पुनर्पाठ के विषय के रूप में भी देखा जा रहा है।

१५. शिक्षक शिक्षा में इसकी उपयोगिता

शिक्षक शिक्षा के क्षेत्र में भारतीय ज्ञान परंपरा को विशेष रूप से उपयोगी ढंग से जोड़ा जा सकता है। भावी शिक्षकों को भारतीय शिक्षा के इतिहास, संस्कृत ग्रंथों में शिक्षा-दर्शन, गुरु-शिष्य परंपरा, योग, मूल्य शिक्षा, पर्यावरण दृष्टि और भारतीय मनोवैज्ञानिक चिंतन से परिचित कराया जा सकता है।

B.Ed. के विद्यार्थी निम्न प्रकार की गतिविधियाँ कर सकते हैं—किसी उपनिषद के शैक्षिक विचारों का अध्ययन; गुरु-शिष्य संवाद पर आधारित शिक्षण गतिविधि; संस्कृत के किसी ज्ञान-ग्रंथ का सरल हिंदी में विश्लेषण; स्थानीय पारंपरिक ज्ञान का सर्वेक्षण; भारतीय शिक्षा परंपरा और आधुनिक शिक्षा की तुलनात्मक परियोजना; योग और ध्यान आधारित एकाग्रता गतिविधि; भारतीय गणित या विज्ञान परंपरा पर परियोजना; तथा स्थानीय लोकज्ञान और लोककला का दस्तावेजीकरण।

इस प्रकार भारतीय ज्ञान प्रणाली को केवल सैद्धांतिक विषय न बनाकर शिक्षक-प्रशिक्षण की व्यावहारिक प्रक्रिया का हिस्सा बनाया जा सकता है।

16. निष्कर्ष

संस्कृत और पारंपरिक ज्ञान-ग्रंथ भारतीय शिक्षा के इतिहास और दर्शन को समझने के लिए महत्वपूर्ण स्रोत हैं। वेद, उपनिषद, भगवद्गीता, धर्मशास्त्र, दर्शन, आयुर्वेद, योग, व्याकरण तथा अन्य शास्त्रीय ग्रंथों में शिक्षा को व्यापक जीवन-दृष्टि से जोड़ा गया है। भारतीय शिक्षा परंपरा में ज्ञान, आचरण, अनुशासन, आत्मसंयम, सामाजिक जिम्मेदारी और आत्मविकास को एक-दूसरे से अलग नहीं माना गया।

गुरुकुल परंपरा इसी दृष्टिकोण की एक महत्वपूर्ण अभिव्यक्ति थी। गुरु और शिष्य के बीच निकट संबंध, अनुभवात्मक अधिगम, प्रकृति के साथ संपर्क, श्रम, अनुशासन और जीवन-कौशल इसके उल्लेखनीय तत्व थे। साथ ही, इसके ऐतिहासिक स्वरूप में सामाजिक सीमाएँ और असमानताएँ भी रही हैं; इसलिए इसका अध्ययन संतुलित और आलोचनात्मक दृष्टि से किया जाना चाहिए।

आज आवश्यकता इस बात की नहीं है कि प्राचीन गुरुकुल व्यवस्था को उसी रूप में पुनः स्थापित कर दिया जाए। बल्कि आवश्यकता यह समझने की है कि उस परंपरा में कौन-से शैक्षिक सिद्धांत आज भी सार्थक हो सकते हैं। व्यक्तिगत मार्गदर्शन, मूल्य शिक्षा, अनुभवात्मक अधिगम, प्रकृति से जुड़ाव, आत्म-अनुशासन, योग, स्थानीय ज्ञान और शिक्षक-विद्यार्थी के मानवीय संबंध जैसे तत्व आधुनिक शिक्षा को समृद्ध कर सकते हैं।

भारतीय ज्ञान परंपरा का आधुनिक शिक्षा में समावेश तभी प्रभावी होगा जब वह प्रमाण, शोध, समावेशन और आधुनिक वैज्ञानिक दृष्टिकोण के साथ आगे बढ़े। संस्कृत ग्रंथों का अध्ययन केवल अतीत को जानने का माध्यम नहीं, बल्कि भारतीय बौद्धिक विरासत को समझने और उसके उपयोगी तत्वों को वर्तमान संदर्भ में पुनर्विचार करने का अवसर भी प्रदान करता है।

संदर्भ-साहित्य

1. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय (IGNOU). Education: Some Significant Historical Developments. नई दिल्ली: IGNOU.
2. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय. Concept and Nature of Education. नई दिल्ली: IGNOU.
3. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय. भारतीय संस्कृति और विरासत: ऐतिहासिक संदर्भ. नई दिल्ली: IGNOU.
4. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय. शिक्षा ग्रन्थों का स्वरूप, प्रयोजन एवं प्रतिपाद्य. नई दिल्ली: IGNOU.
5. शिक्षा मंत्रालय, भारत सरकार. Annual Report 2023-24. नई दिल्ली: Ministry of Education.
6. Ministry of Education, Government of India. Indian Knowledge Systems Division - About Us.
7. संस्कृत शिक्षा निदेशालय, भारत सरकार. About Sanskrit.

https://www.gapbhasha.org/

8. संस्कृत शिक्षा निदेशालय, भारत सरकार. Sanskrit Teaching Scheme.
9. तैत्तिरीय उपनिषद्. शिक्षावल्ली.
10. भगवद्गीता.
11. वाल्मीकि रामायण.
12. महाभारत.
13. पाणिनि. अष्टाध्यायी.
14. चरक. चरकसंहिता.
15. सुश्रुत. सुश्रुतसंहिता.

https://www.gapbhasha.org/

आज के युगमेंपुराणों का सांस्कृतिक महत्त्व

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

डॉ. ठाकोरभाई के. नायक

असिस्टेंट प्रोफेसर (संस्कृत विभाग)
समर्पण आर्ट्स एवं कॉमर्स कॉलेज, सेक्टर-□८, गांधीनगर

१. 'पुराण' का अर्थ.

'पुराण' शब्द प्राचीन धार्मिक साहित्य के अर्थ में वैदिक युग से हि प्रचलित है | धर्म का अङ्ग बनाकर प्राचीन कथाओं,वंशावलियों,इतिहास-भूगोल के तथ्यों एवं सामान्य: ज्ञान-विज्ञान के सभी विषयों को पुराणों मे काल-क्रम से समाविष्ट कर दिया गया | महाभारत के समान ' पुराण ' भी विकासशील साहित्य रहा है जिसका अन्तिम सम्पादन व्यास ने ही किया था |अथर्ववेद के अनुसार पुराण का आविर्भाव ऋक,साम,छन्द और यजुस् के साथ ही हुआ था (ऋचः सामानि छन्दांसि पुराणं यजुसा सह ११/७/२४) | शतपथ-ब्राह्मण (१४/३//३/१३) में ' पुराण ' को वेद कहा गया है | संभवतः वैदिक युग के प्राचीन आख्यानों का संकलन उसी समय आरम्भ हुआ जब विच्छिन्न वैदिक मन्त्रों का संहिता-करण होने लगा हो | उपर्युक्त तथ्य इस मान्यता का समर्थन करते हैं |

इतिहास तथा पुराण को प्राचीन साहित्य में समान स्तर पर रखा गया है | वैदिक साहित्य के अतिरिक्त महाभारत में भी कहा गया है -इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपब्रुंहयेत् | अर्थात वेद के अर्थ का पल्ल्वन इतिहास और पुराण के द्वारा करना चाहिए | वस्तुतः वेदों के क्लिष्टः कर्मकाण्ड को रोचक बनाने के लिए चार प्रकार के साहित्य आविर्भूत हुए-इतिहास,पुराण,गाथा और नाराशंसि | कालक्रम से संक्षेप की दृष्टि से केवल प्रथम दो अवशिष्ट रहे | वैदिक युग में ' इतिहास ' का प्रयोग प्राचीन तथा शाश्वत व्यवस्था के अर्थ में था जैसे अथर्ववेद के विराट ब्रह्म,जयेष्ट ब्रह्म,इन्द्र आदि के अर्थ में |' पुराण ' का प्रयोग पुरावृत्त तथा पुरातत्व से सम्बद्ध सृष्टि,प्रलय,भूगोल,आकाश-मण्डल आदि के विवरण के लिए किया जाता था | आधुनिक युग में प्राप्त पुराण परवर्ति है,वैदिकयुगीन नहीं |

पुराणों ने प्रायः दो सहस्त्र वर्षोमे भारतीय जन -जीवन को बहुत प्रभावित किया है,औपचारिक शिक्षा से वञ्चित जनता में पारस्परिक ज्ञान का वितरण किया है,उसे नैतिक दृष्टि से आदर्शोन्मुख बनाकर भारतीय राष्ट्र के लिए समर्पण -भावना में निरत बनाया है तथा आस्तिकवाद की व्यवस्था में रखकर संपूर्ण भारत को एक सूत्र में बांध रखा है | पुराणो का धार्मिक.ऐतिहासिक, शैक्षणिक नैतिक आदि दुष्टियों से इतना महत्व है जितना किसी साहित्य- प्रकार का नहि हो सकता यहाँ कुछ महत्वपूर्ण बिन्दुओं पर विचार किया जाता है-

१.धार्मिक महत्व-

पुराणों की सर्वोपरि महत्ता आस्तिकवाद के समर्थन के कारण है | उनमें अनेक देवताओं का वर्णन है | सभी देवताओं की समानता की घोषणा करने पर भी एक देवता की महत्ता दिखाना सभी पुराणों का लक्ष्य रहा है | विशेष रूप से ब्रह्मा,विष्णु,शिव,गणेश तथा सूर्य की उपासना- पद्धतियों का प्रामाणिक बोध पुराणों से होता है | इन्हीं के आधार पर परवर्ति कर्मकाण्ड-ग्रन्थो का विकास हुआ है | विन्टरनित्स का कथन है की धर्म के इतिहास की दृष्टि से वे अमूल्य है और केवल इसी दृष्टि से उनका अध्ययन होना चाहिए जो आज तक नहीं हो सका है |

२.ऐतिहासिक महत्त्व

पुराणों में महाभारत-युद्ध के पूर्व के राजाओंकी वंशावली तो श्रुति-परम्परा के आधार पर दी गयी है,इसके बाद के राजाओं में परिक्षित से लेकर पद्मनन्द का इतिहास भी ज्ञात अभिलेखों के आधार पर प्रस्तुत किया गया है | यह कालखन्ड भारतीय के लिए अभी तक अज्ञात है | तथाकथित ऐतिहासिक काल के भी कुछ राजवन्शों का विवरण पुराणों में प्रस्तुत है | मौर्य वंश के लिए विष्णुपुराण,आन्ध्रवंश के लिए मत्स्यपुराण तथा गुप्त-वंश के लिए वायुपुराण अत्यधिक प्रामाणिक सिद्ध् हुए है,ऐसा पार्जिटर तथा स्मिथ जैसे अंग्रेज इतिहासकारों ने भी स्वीकार किया है | इनके अन्त में पुराणों ने भारत की दुर्दशा करने वाले कुछ विदेशी और बर्बर जातियों के राजवंशों का भी उल्लेख किया है जैसे -आभीर,गर्दभ,शक,यवन,तुषार,हुण आदि |इस लिए कुछ कालों के इतिहास के अनावरण के लिए एकमात्र स्रोत के रूप में पुराणों का महत्व है |

३. शैक्षणिक महत्त्व-

https://www.gapbhasha.org/

भारतवर्ष की जनता प्राचीन काल में अधिकांशतः औपचारिक शिक्षा से वञ्चित रहति थी | वेदों की शिक्षा तो अत्यधिक सीमित थी | फ़िर् भी हमारे देश की जनता को सर्वथा मूर्ख,अविवेकी या असंस्कारी नहीं कहा जा शकता क्योंकि पुराणों के उपदेश उसे सुलभ थे | पुराणों की कथाओं का आयोजन मुख्य-मुख्य क्षेत्रो में होता था जिन्हें सारी जनता भेद-भाव छोडकर सुनती थी | इन कथाओं में अनौपचारिक शिक्षण की व्यवस्था थी | यही कारणहै की कतिपय पुराणों में नीति,दर्शन,धर्मशस्त्र,काव्यशास्त्र,वास्तुविधा,आयुर्वेद,व्याकरण,ज्योतिष,शरीर-विज्ञान आदि शास्त्रीय और वैज्ञानिक विषयों का प्रतिपादन किया गया |

४. नैतिक महत्त्व-

पुराणों ने मनुष्य की क्रियाओं को धार्मिक रूप प्रदान करके उन्हें पाप और पुण्य के रूप में विभाजित किया था | यधपि वैदिक युग से ही यह कार्यक्रम आरम्भ हो गया था | धर्मसुत्रो में इसकी व्यापक व्यवस्था मिलति है किन्तु इस व्यवस्था में विश्वास उत्पन्न करने का कार्य पुराणों ने हि किया था | इसके लिए अनेक रोचक आख्यान बने जिनमें पापकर्म के लिए दण्ड और पुण्यकर्म के लिए पुरस्कार के विवरण दिये गये | इसी प्रसङ्ग में स्वर्ग और नरक का विस्तृत वर्णन कई पुराणों में किया गया | इसका परिणाम हुआ की भारतीय जनता,आज की जदवादि संस्कृति के आगमन के पूर्व तक पुराण- श्रवण के कारण आदर्श जीवन यापन करती थी जिसकी प्रशंसा चिनी तथा पश्चिमी यात्रीयों ने मुक्तकण्ठ से की है | नरक की यातना के भय से अनैतिक तथा पापकर्मो से दूर रहना एवं स्वर्गादि फ़लों से आकृष्ट होकर व्रत-उपवास,दया-दान आदि कर्मो में रुचि होना सामान्य भारतीय जीवन-दर्शन था | इसी द्रुष्टिकोण का साक्षात्कार हमें इस प्रसिद्ध श्लोक में होता है-

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् |
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ||

५. भौगोलिक महत्व

अनेक पुराणों में ' भुवनकोश'प्रकरण देकर समस्त भुमण्डल का यथासाध्य ज्ञान देने का प्रयास किया गया है | विदेशों के वर्णन में भले ही कल्पना या गतानुगतिक सूचनाओं का आश्रय लिया गया हो किन्तु भारत के भूगोल का निरुपण करने में पौराणिक सुचनाए प्रायः प्रामाणिक हैं | इनमें न केवल भारत के विभिन्न भूभागों का अपितु उसकी नदियों,पर्वतो,वनों,मरुस्थलों,नगरों,प्रदेशों,एवं जातियों का भी अपेक्षाकृत अधिक यथार्थ विवरण प्रस्तुत है | वायु,मत्स्य और मार्कण्डेय पुराणों में भौगोलिक विवरण बडे हैं जबकि विष्णुपुराण में यह संक्षिप्त है | पुराणों की सूचनाओं के आधार पर भारत के विभिन्न क्षेत्रो के भूगोल का अध्ययन आज लोकप्रिय शोधकार्य है जो इनके भौगोलिक महत्व का परिचायक है |

राष्ट्रीय एकता का निरुपण-पुराणों में सम्पूर्ण भारत की एकता का सफ़ल प्रयास किया गया है | विष्णुपुराण,भागवतपुराण आदि में भारतवर्ष की महिमा का गान किया गया है जहा जन्म लेने के लिए देवता भी उत्सुक रहते हैं-

गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ते भारतभूमिगे |
स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात || (विष्णुपुराण २/३/२४)
अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदतु स्वयं हरिः |
यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि नः || (भागवतपुराण ५/ १९/२१)

इस प्रकार भारत में जन्म लेने का महत्व दिखाकर पुराणों ने राष्ट्रीय गौरव तथा अस्मिता का निरुपण किया है | सभी प्रदेशों में रहने वाले भारतीयों को एक सांस्कृतिक सूत्र में पुराणों ने युगों से बाध रखा है | राजनीति की द्रुष्टि से एक शासन में निबद्ध न रहने वाला भारत सांस्कृतिक और धार्मिक एकबद्धता में अवस्थित है,यह पुराणों का बहुत बडा योगदान है-

तीर्थयात्रा पर पुराणों ने बहुत बल दिया है| ये तीर्थ भारतवर्ष के विभिन्न भागों से अवस्थित है | कुछ तीर्थ तो भारत की वर्तमान सिमा के बाहर हैं जैसे-कैलाश पर्वत,मानसरोवर इत्यादि | सुदूर दक्षिण के निवासी हिमालय एवं कशमीर जैसे उत्तरवर्ति क्षेत्रों के तीर्थों की यात्रा अपने जीवन का लक्ष्य मानते हैं तो उत्तर के निवासी कुमारी-क्षेत्र (कन्या कुमारी),रामेश्वरम् आदि दाक्षिणात्य तीर्थो की यात्रा करना चाहते हैं |भारत की पवित्र नदियों,सरोवरों और पर्वतों की स्थिति पुरे देश में व्याप्त है जहा स्नान-दर्शन-यात्रा की महिमा पुराणों मे वर्णित है | इनके प्रति श्रद्धाभाव उत्पन्न करके पुराणों ने संपूर्ण भारत के लिए उदार द्रुष्टिकोण निर्मित करने में पुरी शक्ति लगा दी है | ये पुराण क्षेत्रीयता को राष्ट्रीयता में और संकीर्णता को उदारतामें परिणत करते हैं |

६. सामाजिक महत्व-

पुराणों में भारतीय समाज की व्यवस्था का न केवल चित्रण है,अपितु आदर्श समाज बनाने की व्यापक विधियां वर्णित हैं | वर्णाश्रम के गुण-कर्म,विविध संस्कार,पारिवारिक संबन्ध,राजधर्म,स्त्रीधर्म,गुरु-शिष्य के बीच सम्बन्ध इत्यादि के विवरण हैं |

https://www.gapbhasha.org/

संक्षेप में कह सकते हैं कि पुरे समाज के लिए पुराण आचार-संहिता प्रदान करते हैं|

७. दार्शनिक महत्व

कुछ पुराणों में अदभूत दार्शनिक सामग्री मिलति है| सृष्टि के क्रम का रोचक वर्णन करते हुए प्रायः सभी पुराण जगत् की उत्पत्ति का दार्शनिक विवेचन करते हैं| सामान्य रूप से सांख्य-दर्शन के सृष्टिक्रम को मूल सृष्टि की व्याख्या करने के लिए स्वीकार किया गया है,किन्तु यत्र-तत्र वेदान्त के मायावाद ,सर्वेश्वरवरवाद इत्यादि की भी युगपत् चर्चा है| विष्णुपुराण में विष्णु को हि प्रधान व्यक्त और काल भी कहा गया है| शैवपुराणों में परमात्मा को 'शिव' कहकर ये सारी बातें उन्हीं पर आरोपित हैं| पृथ्वी जब जीवों के निवास के योग्य हो गयी तब ब्रह्मा के मानस-पुत्रों का समन्वय करके भक्ति -दर्शन का सर्वाङ्गपूर्ण विवेचन करता है जिससे 'विधावतां भागवते परिक्षा' की उक्ति प्रचलित है| पुराणों के दार्शनिक स्थलों के विवेचन के लिए पर्याप्त शोधकार्य का अवकाश है |

८. साहित्यिक महत्व

पुराणों में यधपि सरल,परिमार्जित तथा स्वाभाविक संस्कृत भाषा का प्रयोग है जो अनेक युगों की जन-प्रचलित वाग्धाराओं का प्रतिनिधित्व करती है किन्तु कुछ पुराणों में काव्यमयि अभिव्यक्ति मिलति है| गध-पध दोनों का मिश्रित रूप साहित्यिक दृष्टि से महत्वपूर्ण है| भागवत पुराण के साहित्यिक सौन्दर्य के अनुशीलन का प्रयास इधर के कुछ ग्रन्थों में हुआ है जिससे पुराणों के साहित्यिक मूल्य पर प्रकाश पडता है| कुल मिलाकर पुराण साहित्य भारतवर्ष की सम्पति है जिसका मूल्याङ्कन करना आज अत्यन्त आवशयक है|

संदर्भ ग्रन्थो-

1.संस्कृत साहित्य का इतिहास-डो.उमाशंकर शर्मा-प्रकाशक-चौखम्भा भारती अकादमी
' गोकुल भवन ' के.३७/१०९,गोपाल मंदिर लेन.वाराणसी.
२.पुराण-विमर्श-उपाध्याय आचर्य बलदेव-प्रकाशक-चौखम्भ विधाभवन राष्ट्रभाषा ग्रन्थमाल
वाराणसी-२०१५

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

પ્રાકૃતિક કૃષિ અને પશુપાલન: પ્રાકૃતિક કૃષિમાં પશુપાલનની અનિવાર્ય ભૂમિકા

ઠાકોર નીતા વી.

રિસર્ચ સ્કૉલર

અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. કેશરભાઈ એસ. ચૌધરી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ

શ્રી એમ. બી. પટેલ રાષ્ટ્રભાષા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કૉલેજ, અમદાવાદ

ABSTRACT

કૃષિ અને પશુપાલન એ માનવ સમાજના અસ્તિત્વ માટેનું પાયાનું ક્ષેત્ર છે. દેશમાં 1960માં થયેલ કૃષિ પરિવર્તનોએ હરિયાળી ક્રાંતિને જન્મ આપ્યો. તે સમયની અનાજની અછતને પોહચી વળવા માટે ટૂંકાગાળામાં ઉત્પાદનમાં વધારો કરી આપનાર રાસાયણિક ખેત પદ્ધતિ લાંબાગાળા માટે નુકશાન કારક સાબિત થઈ. ખેડૂતોની ઉત્પાદન વધુ મેળવવાની લાલચમાં રાસાયણિક ખાતર, સુધારેલ બિયારણ અને જંતુનાશક દવાઓનો બેફામ ઉપયોગ થવાથી જમીનની ફળદ્રુપતા અને પર્યાવરણ પર ખરાબ અસરો થઈ. કેન્સર જેવા ગંભીર રોગો થવા લાગી. આ સમસ્યાઓ વૈશ્વિક સમસ્યાઓ બની. આજના સમયમાં પોષણક્ષમ ખોરાક મેળવવો એ ખૂબ મોટી જરૂરિયાત છે, જે માત્ર પ્રકૃતિ જ આપી શકે તેમ છે. જેનો એકમાત્ર વિકલ્પ પ્રાકૃતિક કૃષિ છે. પ્રાકૃતિક કૃષિ જમીનની ફળદ્રુપતા વધારે છે. આ ખેત પદ્ધતિમાં રસાયણનો ઉપયોગ બિલકુલ કરવામાં આવતો નથી તેથી તે ઝેર મુક્ત ખેત પદ્ધતિ પણ કહેવાય છે. રાસાયણિક ખેતીથી ખેડૂતને ખેતી ખર્ચ વધુ થતો હતો જેની સામે પ્રાકૃતિક ખેતી શૂન્ય ખર્ચ આધારિત ખેતી છે. પરિણામે ખેડૂત દેવા અને આત્મહત્યા જેવી સમસ્યાઓનો ભોગ બનતો નથી. વળી, પ્રાકૃતિક ખેતીમાં જમીનના ઉપયોગની સાથે તેનું સંવર્ધન પણ થાય છે. આથી જમીનની સુરક્ષા અને પર્યાવરણની જાળવણી માટે પ્રાકૃતિક ખેતી જ એકમાત્ર માર્ગ છે. પ્રાકૃતિક કૃષિના સફળ સંચાલનમાં પશુપાલન (ગાય આધારિત પ્રાકૃતિક કૃષિ)ની અનિવાર્ય અને પૂરક ભૂમિકા છે. આ પદ્ધતિ ખેતીના ખર્ચમાં ઘટાડો અને જમીનની ફળદ્રુપતામાં વધારો તથા પશુધન દ્વારા મળતા ઘટકો કેવી રીતે કૃષિ ઉત્પાદકતા અને જમીનની જીવંતતા વધારે છે તેનો અભ્યાસ એ આ સંશોધનનું કેન્દ્રબિંદુ છે.

Keywords: પ્રાકૃતિક કૃષિ, રાસાયણિક ખેતી, હરિયાળી ક્રાંતિ , પશુપાલન

૧. પ્રસ્તાવના

પરંપરાગત ભારતીય ખેતી હંમેશા પ્રકૃતિ અને પશુધન પર નિર્ભર રહી છે. પરંતુ, દેશમાં 1960માં કૃષિ ક્ષેત્રે આવેલ ટેકનિકલ પરિવર્તનોને કારણે ઘણા સારા અને ખરાબ પરિણામો જોવા મળ્યા છે. દેશમાં એક સમય એવો આવ્યો હતો કે અનાજની અછત ઊભી થઈ, જેના પરિણામ સ્વરૂપ હરિયાળી ક્રાંતિનો જન્મ થયો. રાસાયણિક ખાતરો, સુધારેલા બિયારણો, અને જંતુનાશક દવાઓનો ઉપયોગ થવાથી રાસાયણિક ખેતી અસ્તિત્વમાં આવી, જેને તત્કાલીક અનાજની અછતને દૂર કરી અને ટૂંકા ગાળામાં સારા પરિણામ આપ્યા. પણ કહેવાય છે ને કે ટૂંકો રસ્તો ઘણીવાર સમસ્યા લઈને આવે છે.

https://www.gapbhasha.org/

રાસાયણિક ખેતીથી એવું જ બન્યું. આ ખેત પદ્ધતિથી લાંબાગાળે બહુ મોટી અને વિકટ સમસ્યાઓ ઊભી થઈ. રાસાયણિક ખેતીમાં ઉપયોગમાં લેવાતા ખાતર, બિયારણ અને જંતુનાશક દવાઓથી ઉત્પાદનમાં વધારો થવા લાગ્યો. જેની લાલચમાં ખેડૂતો આ વસ્તુઓનો વધુ પડતો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. પરિણામે જમીનની ફળદ્રુપતા ઘટવા લાગી. જંતુનાશક દવાઓ પાકની સાથે સાથે શરીરમાં પણ પ્રવેશી અને કેન્સર, ડાયાબિટિસ અને હૃદય રોગ જેવી ગંભીર બીમારીઓ વધવા લાગી. મનુષ્યની સાથે પશુ, પક્ષી અને સમગ્ર સજીવ સૃષ્ટિ પર ગંભીર ખરાબ અસરો થઈ. જેના લીધે પર્યાવરણ અસંતુલિત થયું. આ સમસ્યાઓ વૈશ્વિક સ્તરે પરિણમી. જેના નિવારણ માટે ઘણા સંશોધનો હાથ ધરવામાં આવ્યા. માનવ અને પર્યાવરણને બચાવવા માટે જમીનને સ્વસ્થ બનાવી એ જ માત્ર ઉપાય રહ્યો. જેના ફળ સ્વરૂપ પ્રાકૃતિક કૃષિનું મહત્વ વધ્યું.

આધુનિક ખેતીમાં ઊંચો ખેતી ખર્ચ, ઉત્પાદકતા અને બજાર તથા હવામાનની પ્રતિકૂળતા અને જોખમો વધુ રહેલા હોવાથી ભારતમાં ખેડૂતો ખેતી છોડવા મજબૂર બન્યા છે. આવા સંજોગોમાં ગૌ-આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી એક મજબૂત વિકલ્પ બને છે. જેમાં પ્રકૃતિના ઉપયોગની સાથે સાથે તેના સંરક્ષણ પર પણ ભાર મૂકે છે, અને ખેતી ખર્ચ નહિવત બનાવીને ગુણવત્તા સભર ઉત્પાદન મેળવવાનો અભિગમ દર્શાવે છે. પ્રાકૃતિક ખેતી એ કોઈ બજારુ પ્રક્રિયા નથી, પરંતુ તે જમીનની સક્રિયતા વધારવાનું વિજ્ઞાન છે. જેમાં પશુપાલન વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે.

પ્રાકૃતિક કૃષિ:

પ્રાકૃતિક ખેતી એ રસાયણ મુક્ત અને પરંપરાગત ખેત પદ્ધતિ છે તેને એગ્રોઇકોલોજી આધારિત વૈવિધ્યસભર ખેત પદ્ધતિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, જે પાક વૃક્ષો અને પશુધનને કાર્યાત્મક જૈવ વિવિધતા સાથે સંકલિત કરે છે.

પ્રાકૃતિક કૃષિ પાણી, જમીન અને પર્યાવરણનું જતન કરે છે. તેનાથી દેશી ગાયનું જતન- સંવર્ધન થાય છે. પાણીનો ઓછો વપરાશ થાય છે. લોકોને આરોગ્યપ્રદ અનાજ મળે છે અને કૃષિ ખર્ચ નહિવત થાય છે. પ્રાકૃતિક કૃષિ પેદાશોના સારા ભાવ મળે છે, જેનાથી ખેડૂતોની આવકમાં વધારો થાય છે.

પ્રાકૃતિક કૃષિનો પ્રથમ સિદ્ધાંત એ છે કે જમીનના આરોગ્યને મજબૂત બનાવવું. જમીન સ્વસ્થ હશે, તો છોડ પોતે તંદુરસ્ત થઈ જાય છે. જો જમીનની તંદુરસ્તી મજબૂત હોય તો હવામાન અને વાતાવરણની વિવિધતા સાથે લડવામાં છોડ સક્ષમ બની જાય છે. આથી જો આપણે ભારતીય કૃષિને ભવિષ્યની પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓથી બચાવવા માંગતા હોઈએ તો આપણે પ્રાકૃતિક કૃષિ અપનાવવી પડશે. પ્રાકૃતિક કૃષિ પદ્મશ્રી થી સન્માનિત ડૉ. સુભાષ પાલેકર દ્વારા આપવામાં આવેલી એક કૃષિ પદ્ધતિ છે જેમાં ખેડૂતને રોકડ નાણાંની જરૂર પડતી નથી. આ એક દેશી ગાય આધારિત કૃષિ પદ્ધતિ છે, જેમાં એક દેશી ગાયથી 30 એકર જમીનની ખેતી કરી શકાય છે.

પ્રાકૃતિક કૃષિના સિદ્ધાંતો :

દેશી ગાય: આ કૃષિ મુખ્યત્વે દેશી ગાય પર આધારિત છે. દેશી ગાયના 1 ગ્રામ છાણમાં 300-500 કરોડ સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ હોય છે. જ્યારે વિદેશી ગાયના 1 ગ્રામ છાણમાં ફક્ત 78 લાખ સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ મળે છે. દેશી ગાયના છાણ અને મૂત્રની સુગંધથી દેશી અળસિયા જમીનના ઉપરના સ્તરમાં આવી જાય છે. અને જમીનને ઉત્પાદક બનાવે છે. દેશી ગાયના છાણમાં મુખ્ય 16 પોષક તત્વો હોય છે.

પિયત વ્યવસ્થા : પ્રાકૃતિક કૃષિમાં પાણીનો ઉપયોગ માત્ર 10% કરવામાં આવે છે. પિયત છોડથી થોડે દૂર આપવામાં આવે છે, જેથી છોડના મૂળની લંબાઈ અને થડની જાડાઈ વધી જાય છે. પરિણામે ઉત્પાદન પણ વધે છે.

ખેડ: પ્રાકૃતિક ખેતીમાં ખેડ ઊંડી કરવામાં આવતી નથી, કારણ કે તે જમીનની ફળદ્રુપતા ઘટાડે છે.

છોડની દિશા : પ્રાકૃતિક કૃષિમાં છોડની દિશા ઉત્તર- દક્ષિણની હોય છે જેથી છોડને સુર્ય પ્રકાશ વધુ સમય મળે છે.

પ્રાકૃતિક ખેતીના મુખ્ય આધાર સ્તંભ :

જીવામૃત :

દેશી ગાયનું તાજું છાણ 10 કિલો., ગૌમૂત્ર 10 લિટર, કોઈપણ કઠોળનો લોટ 1 કિલો, દેશી ગોળ અને વડ નીચેની માટી

https://www.gapbhasha.org/

500 ગ્રામ લઈને 200 લિટર પાણીમાં નાખી દિવસમાં સવાર-સાંજ ઘડિયાળના કાંટાની દિશામાં 3-3 મિનિટે હલાવવું. આ મિશ્રણને છાંયડામાં રાખવામાં આવે છે. 4-6 દિવસમાં જીવામૃત તૈયાર થાય છે. જીવો માટે અમૃત સમાન છે. 15 દિવસે છંટકાવ કરવામાં આવે છે.

ઘન જીવામૃત:

ઘન જીવામૃત બનાવવા માટે 100 કિલો દેશી ગાયનું છાણ, 1 કિલો ગોળ, 2 કિલો કઠોળનો લોટ અને થોડુંક ગૌમૂત્ર લઈને બધા પદાર્થો સારી રીતે ભેળવી ગૂંદી લેવા જેથી તે શીરો કે લાડુ જેટલું ઘાટું બની જાય. તેને 2 દિવસ સુધી કોથળાથી ઢાંકીને રાખી અને થોડું પાણી છાંટી તેના લાડુ બનાવવા. આ ઘન જીવામૃત બિયારણ સાથે જમીન ઉપર રાખી એના ઉપર ઘાસ નાખવું. કોઈપણ પાકની વાવણી વખતે પ્રતિ એકર 100 કિલો ચારેલ છાણિયું ખાતર અને 100 કિલો ઘન જીવામૃત ભેળવીને બીજ વાવવાથી બહુ સારા પરિણામો મળે છે.

બીજામૃત :

દેશી ગાયનું તાજું છાણ 5 કિલો, દેશી ગાયનું ગૌમૂત્ર 5 લિટર, ચૂનો 50 ગ્રામ અને વડ નીચેની માટી 1 મૂઠી લઈને 20 લિટર પાણીમાં બધુ ભેળવી કોથળાથી ઢાંકી રાતભર રાખવું. ત્યારબાદ બીજને પટ આપવું અને છાયામાં સુકકવા. આનાથી બીજનો ફુગાવો સારો મળે છે, રોગ પ્રતિકારક શક્તિ વધે અને ફૂગ નાશક છે.

આચ્છાદન :

પાક હોય તેમાં વચ્ચેની ખુલ્લી જમીનને ઢાંકવું : ઘઉંનું કુંવર, બાજરીનું વધારાનું ભૂસું, સૂક્ષ્મ કચરો, જમીન ઢાંકે તેવું પરાળ જેનાથી જમીનનો ભેજ જળવાય રહે અને ઓછા પિયતની જરૂર પડે. જેનાથી જમીનમાં હ્યુમસનું પ્રમાણ વધે છે. જમીનના હજારો સૂક્ષ્મ બેક્ટેરિયા, જીવાણુ, અળસિયાને ખોરાક મળે જેથી છોડનો સારો વિકાસ થાય.

મિશ્ર પાક :

જમીનમાં એક જ પાક વાવવાની બદલે જુદા જુદા પાકોનું મિશ્રણ વાવેતર કરવામાં આવે તો કોઈ એક પાકનું નુકશાન થાય તો બીજા પાકનું વળતર મળી રહે અને એકાદ પાકના ભાવમાં ફેરફાર રહે તો પણ સમતુલા જળવાઈ રહે. આ પદ્ધતિમાં મુખ્યત્વે એકદળ (બાજરો-જુવાર) સાથે દ્વિદળ (મગ, તુવેર) નું વાવેતર કરવાથી એકદળ વાળા છોડને નાઇટ્રોજન દ્વિદળ વાળ પાકના મૂળમાંથી મળી રહે છે. આ પદ્ધતિથી આર્થિક ફાયદો થાય છે.

વાપસા :

માટીના બે કણ વચ્ચેની જગ્યામાં 50 ટકા હવા તથા 50 ટકા પાણીની વરાળ, વાપસા એટલે એક પ્રકારનો ભેજ. પાકને પાણીની નહિ પણ ભેજની જરૂર હોય છે. ભૂમિની અંદર બે માટીના કણ સમુદાયની વચ્ચે જે ખાલી જગ્યા છે, તે ખાલી જગ્યામાં પાણીનું અસ્તિત્વ નથી જોઈતું, પરંતુ આ ખાલી જગ્યામાં 50 ટકા પાણીની બાષ્પ અને 50 ટકા હવાનું સંમિશ્રણ જોઈએ. આ વિશિષ્ટ સ્થિતિને "વાપસા" કહે છે.

પ્રાકૃતિક કૃષિમાં પશુધનની વૈજ્ઞાનિક ભૂમિકા :

ગૌમૂત્ર અને છાણનું જૈવિક બંધારણ :

કૃષિ વિજ્ઞાનના અહેવાલ મુજબ, રાસાયણિક ખાતરો જમીનને માત્ર ચોક્કસ પોષક તત્વો આપે છે, જ્યારે દેશી ગાયના છાણ અને મૂત્રનું મિશ્રણ જમીનને અસંખ્ય મિત્ર બેક્ટેરિયા પૂરા પાડે છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો સાબિત કરે છે કે ખૂંધવારી સ્થાનિક ગાયના 1 ગ્રામ છાણમાં અંદાજે 300 કરોડથી વધુ સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ હોય છે, જે વિદેશી ગાયોની સરખામણીમાં વધારે પ્રમાણ છે.

પશુ આધારિત સંયોજનોની જમીન પર અસર :

પ્રાકૃતિક ખેતીના ચાર સ્તંભો – બીજામૃત, જીવામૃત, આચ્છાદન અને વાપસા સીધા પશુપાલન પેદાશો સાથે જોડાયેલ છે. **જીવામૃતનો પ્રભાવ** : ICAR ના તાજેતરના એક સંશોધન મુજબ, જીવામૃતના ઉપયોગથી જમીનમાં રહેલા ઉત્સેચકો જેવા કે ડિહાઇડ્રોજનમાં 26.5 ટકા અને આલ્કલાઇન ફોસ્ફેટમાં 18.8 ટકા સુધીનો વધારો થયો છે. જે જમીનમાં સુષુપ્ત પડેલા પોષકતત્વોને છોડ સુધી પહોંચાડે છે.

https://www.gapbhasha.org/

ઓર્ગેનિક કાર્બન : રાસાયણિક ખાતરના લીધે નાશ પામેલા ઓર્ગેનિક કાર્બનમાં પ્રાકૃતિક કૃષિ પદ્ધતિ દ્વારા 5 થી 18 ટકા સુધીનો ક્રમશઃ વધારો નોંધાયો છે, જેનાથી જમીનની જળ સંગ્રહ ક્ષમતા મજબૂત બને છે.

આર્થિક પક્ષ અને સરકારી પ્રોત્સાહન :

ખેતી ખર્ચમાં ઘટાડો:

ગૌણ માહિતીના કેસ સ્ટડીઝ દર્શાવે છે કે, બજારમાંથી મોંઘા ખાતર અને જંતુ નાશકો ખરીદવાના બંધ થતાં, ખેડૂતોનો પાક ઉત્પાન ખર્ચ પ્રતિ એકર નોંધપત્ર રીતે ઘટી જય છે. 1 દેશી ગાયના સહારે 30 એકર જમીનમાં સરળતાથી પ્રાકૃતિક ખેતી થાય છે.

ગુજરાત સરકારની પ્રોત્સાહક યોજનાઓ :

ગુજરાત સરકાર પ્રાકૃતિક કૃષિ ક્ષેત્રે દેશમાં અગ્રેસર છે. સરકારે પશુપાલન અને કૃષિના આ સમન્વયને ટકાવી રાખવા માટે નીચે મુજબની આર્થિક સહાય વ્યવસ્થા જાહેર કરેલ છે.

ગુજરાત ગાય પાલક સહાય યોજના :

સંપૂર્ણ પ્રાકૃતિક ખેતી કરતાં ખેડૂતોને દેશી ગાયના નિભાવ ખર્ચ પેટે પ્રતિ માસ 900 રૂ. (વાર્ષિક 10,800 રૂ.)ની સહાય સીધી I-KHEDUT PORTALના માધ્યમથી બેંક ખાતામાં ચૂકવવામાં આવે છે.

બજેટરી જોગવાઈ :

આ મિશન અંતર્ગત રાજ્ય સરકારે કરોડો રૂપિયાની ફાળવણી કરી છે. અને સમગ્ર રાજ્યમાં 4,890 થી વધુ ક્લસ્ટરો અને હજારો મોડેલ ફાર્મસ કાર્યરત કર્યા છે.

પ્રાકૃતિક કૃષિના ફાયદા :

પ્રાકૃતિક કૃષિમાં ખેતી ખર્ચ નહિવત હોય છે.

પ્રાકૃતિક ખેતી જમીનને તંદુરસ્ત બનાવે છે, જેથી પાક આપોઆપ તંદુરસ્ત બને છે.

પ્રાકૃતિક ખેતીમાં સિંચાઇ માટે પાણીની જરૂરિયાત અલ્પ પ્રમાણમાં હોય છે. માત્ર 10 ટકા પાણીની જરૂર. પાણીની બચત

પ્રાકૃતિક ખેતીમાં જમીનના સ્વાસ્થ્યને મજબૂત બનાવવામાં આવે છે, જે બદલાતા વાતાવરણ સામે ટકી રહેવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.

પ્રાકૃતિક કૃષિમાં માત્ર 10 ટકા વીજળીની જરૂર, 90 ટકા વીજળીની બચત.

પ્રાકૃતિક ખેતીથી પ્રકૃતિનું સંરક્ષણ થાય છે.

ગૌમૂત્ર અને ગાયના છાણના વપરાશથી ગાયની ઉપયોગિતા વધે છે.

ખેડૂતની આવક અને રોજગારીમાં વૃદ્ધિ થાય છે.

મુખ્ય તારણો :

પશુપાલન વગરની પ્રાકૃતિક ખેતી એ એન્જિન વગરની ટ્રેન સમાન છે. ખેતી અને પશુધન વચ્ચેનું સહજીવન કુદરતી ચક્રને જીવંત રાખે છે.

ગૌમૂત્ર અને છાણ માત્ર ખાતર નથી, પરંતુ માટીના જીવાણુઓ માટે ઉદ્દીપકનું કાર્ય કરે છે.

પાક નિષ્ફળ જાય તેવા સંજોગોમાં પશુપાલન (દૂધ, ઘી, અને અન્ય પેદાશ) ખેડૂતોને વૈકલ્પિક અને દૈનિક આવક પૂરી પાડીને દેવા અને આત્મહત્યા જેવી સ્થિતિમાંથી ઉગારે છે.

નિષ્કર્ષ:

આ શોધપત્ર પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ટકાઉ કૃષિ વિકાસ અને જમીનની ફળદ્રુપતાના પુનઃ સંગ્રહ માટે પશુપાલન એ અનિવાર્ય માધ્યમ છે. પશુધન એ માત્ર ડેરી ઉદ્યોગ પૂરતું મર્યાદિત નથી, પણ તે કૃષિ નિવસનતંત્રની આત્મા છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

https://www.gapbhasha.org/

પાલેકર, એસ. (2019), "શૂન્ય આધારિત પ્રાકૃતિક ખેતી" વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી પ્રકાશન.

ડૉ. એ. આર પાઠક (2020) અનુવાદ :આચાર્ય દેવવ્રત. (2020), "સુભાષ પાલેકર પ્રાકૃતિક ખેતી"

ડૉ. જી. એન. થોરાત અને અન્ય, (2023), "પ્રાકૃતિક કૃષિના મુખ્ય આધાર સ્થંભ એક નજરે" રાજ્ય કક્ષાનો પરિસંવાદ

હેમાલી જી. પટેલ, (2019), કૃષિ પરિચય ઉદ્ભવ અને વિકાસ

નીતિ આયોગ અહેવાલ (2022),"ભારતમાં ભારતીય પ્રાકૃતિક કૃષિ પદ્ધતિનું મૂલ્યાંકન.

National Misson on Natural Farming (NMNF) (2024), Standalone centrally sponsored Scheme Guidelines, Department of Agriculture, Gov. Of India.

https://www.gapbhasha.org/

GRAND ACADEMIC PORTAL
RESEARCH JOURNALS

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

षोडश संस्कारों का व्यक्ति के सर्वांगीण विकास एवं चरित्र निर्माण में भूमिका।।

वैध ब्रिंदा आशिष दवे

सुश्रुता मेडिकल कोलेज एंड हॉस्पिटल, बेंगलुरु

सार

भारतीय संस्कृति में मनुष्य को जैविक प्राणी से सांस्कृतिक और नैतिक प्राणी बनाने की प्रक्रिया को 'संस्कार' कहा गया है। 'संस्कार' शब्द का अर्थ है - शुद्धि, परिष्कार और उत्तम बनाना। हिंदू धर्मशास्त्रों में मानव जीवन को पवित्र और व्यवस्थित बनाने के लिए□□ संस्कारों (षोडश संस्कार) की व्यवस्था की गई है, जो गर्भाधान से लेकर अंत्येष्टि तक व्यक्ति के शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, सामाजिक और आध्यात्मिक विकास को दिशा देते हैं। यह शोध पत्र षोडश संस्कारों का ऐतिहासिक, मनोवैज्ञानिक और सामाजिक विश्लेषण कर यह स्थापित करता है कि ये केवल धार्मिक कर्मकांड नहीं, बल्कि चरित्र निर्माण की एक वैज्ञानिक पद्धति हैं।

Keywords: *षोडश संस्कार, सर्वांगीण विकास, चरित्र निर्माण, भारतीय परंपरा, मनुस्मृति, गृह्यसूत्र*

प्रस्तावना

मनु स्मृति में कहा गया है:जन्मना जायते शूद्रः संस्कारात् द्विज उच्यते।
अर्थात जन्म से सभी शूद्र (अपरिष्कृत) होते हैं, संस्कारों से ही द्विज (परिष्कृत) बनते हैं।
प्राचीन ऋषियों ने अनुभव किया कि मानव जीवन केवल भोजन और प्रजनन नहीं है, व्यक्तित्व में शुचिता, संयम, नैतिकता लाने के लिए जीवन के प्रत्येक महत्वपूर्ण पड़ाव पर एक संस्कार की आवश्यकता है। गौतम धर्मसूत्र और पारस्कर गृह्यसूत्र में ४० संस्कारों का उल्लेख है, पर महर्षि व्यास ने १६ संस्कारों को प्रमुख माना, जिन्हें आज षोडश संस्कार कहा जाता है।

शोध के उद्देश्य

१. षोडश संस्कारों का शास्त्रीय स्वरूप समझना।
२. प्रत्येक संस्कार का मनोवैज्ञानिक और चरित्र-निर्माण से संबंध स्थापित करना।
३. आधुनिक युग में इनकी प्रासंगिकता का मूल्यांकन करना।
४. षोडश संस्कार - विस्तृत विवेचन एवं चरित्र पर प्रभाव

<u>संस्कारों को तीन भागों में विभाजित किया जा सकता है:</u>

अ) जन्म से पूर्व के संस्कार (Prenatal - **शारीरिक व मानसिक शुद्धि**)

१. गर्भाधान संस्कार: उत्तम संतान की कामना से किया जाता है। यह माता-पिता को मानसिक रूप से तैयार करता है कि संतानोत्पत्ति वासना नहीं, बल्कि एक पवित्र दायित्व है।
चरित्र महत्व: जिम्मेदारी का बोध।

https://www.gapbhasha.org/

२. पुंसवन संस्कार: गर्भ के दूसरे-तीसरे माह में गर्भस्थ शिशु के स्वस्थ मानसिक विकास के लिए। इसमें मंत्र और औषधियों द्वारा माता को सकारात्मक ऊर्जा दी जाती है।

आधुनिक उदाहरण: आज की Prenatal counselling और Garbh Sanskar music therapy इसी का रूप है।

३. सीमन्तोन्नयन संस्कार:६ से ८वें माह में।इसका उद्देश्य गर्भवती की प्रसन्नता और उसके मन से भय निकालना है। पति द्वारा पत्नी के केश संवारना।

चरित्र महत्व: पारिवारिक सहयोग और नारी सम्मान।

ब) बाल्यावस्था के संस्कार (Childhood - व्यक्तित्व निर्माण)

४. जातकर्म: जन्म के तुरंत बाद पिता शिशु को सोने की सलाई से शहद और घी चटाता है।

वैज्ञानिक महत्व: शहद इम्युनिटी बढ़ाता है, और पिता का पहला स्पर्श सुरक्षा का भाव देता है।

५. नामकरण:११-वें दिन। नाम केवल पहचान नहीं, व्यक्तित्व का पहला परिचय है। शास्त्रों में सार्थक, गौरवशाली नाम रखने का विधान है। _उदाहरण: 'आर्य', 'धैर्य', 'तेजस्वी' जैसे नाम बच्चे में सकारात्मक self-image बनाते हैं।_

६. निष्क्रमण:४थे माह में शिशु को पहली बार घर से बाहर सूर्य दर्शन कराना।

चरित्र महत्व: प्रकृति और समाज से परिचय, जिज्ञासा का विकास।

७. अन्नप्राशन:६-ठे माह में पहली बार अन्न ग्रहण।

सामाजिक महत्व: अब शिशु केवल माँ पर निर्भर नहीं, समाज के अन्न पर जीना सीखेगा।

८. चूड़ाकर्म (मुंडन):१ - ३ वर्ष में। सिर के बाल उतारना शारीरिक स्वच्छता और बुद्धि विकास से जोड़ा गया है।

९. कर्णवेध: कान छेदना। सुश्रुत संहिता के अनुसार यह एक्यूप्रेशर बिंदु है जो बुद्धि और रोग प्रतिरोधक क्षमता बढ़ाता है।

क) शैक्षिक एवं सामाजिक संस्कार (Educational & Social - नैतिक और आध्यात्मिक विकास)

१०. विद्यारंभ (अक्षरारंभ):५-वें वर्ष में पट्टी पर 'ॐ'या 'अ'लिखवाना। यह शिक्षा को पवित्र कार्य बनाता है।

उदाहरण: दक्षिण भारत में आज भी विजयादशमी को बच्चों का पहला अक्षर लिखवाया जाता है।

११. उपनयन (जनेऊ): सबसे महत्वपूर्ण चरित्र-निर्माण संस्कार। ८ - १२ वर्ष में बालक को गुरुकुल भेजा जाता था। जनेऊ के तीन धागे - ऋषि ऋण, पितृ ऋण, देव ऋण के प्रतीक हैं।

चरित्र महत्व: इस दिन से बालक को ब्रह्मचर्य, संयम, भिक्षा मांग कर अहंकार त्यागने और नियम पालन की दीक्षा दी जाती थी। यह Second Birth माना जाता है।

१२. वेदारंभ: वेदों और जीवनोपयोगी शास्त्रों का अध्ययन प्रारंभ करना।

१३. केशांत / गोदान: ब्रह्मचर्य आश्रम की समाप्ति।

१४. समावर्तन (दीक्षांत): गुरुकुल से गृहस्थ आश्रम में लौटना। गुरु द्वारा अंतिम उपदेश "सत्यं वद, धर्मं चर, स्वाध्यायान्मा प्रमदः"।यह आज के Convocation Ceremony का प्राचीन रूप है।

१५. विवाह:१६ - संस्कारों में सर्वाधिक महत्वपूर्ण। यह केवल दो व्यक्तियों का नहीं, दो परिवारों, संस्कृतियों का मिलन है। इसमें 'धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष' की सामूहिक साधना का संकल्प है।

चरित्र महत्व: त्याग, समर्पण, सह-अस्तित्व।

१६. अंत्येष्टि: जीवन का अंतिम संस्कार, जो मृत्यु को भी पवित्रता से देखने की दृष्टि देता है और वैराग्य का बोध कराता है।

शास्त्रोक्त आधार अनुसार संस्कार समय का महत्व

- भारतीय शास्त्रों में संस्कार के लिए दो बातें अनिवार्य मानी गई हैं - देश और काल। सही समय पर न किया गया संस्कार 'अकाल संस्कार' या 'विपरीत संस्कार' कहलाता है, जिसका परिणाम शास्त्रों में हानिकारक बताया गया है।

अतिक्रान्ते तु सावित्र्यां कालं ब्रह्मणम्... व्रात्यः भवति।

- मनुस्मृति २.३९

अर्थात - उपनयन का निर्धारित समय निकल जाने पर बालक 'व्रात्य' (संस्कार-भ्रष्ट, समाज से बहिष्कृत) हो जाता है, उसे फिर प्रायश्चित करना पड़ता है।

गौतम धर्मसूत्र कहता है, यथा समयं संस्कारा हीनः पुरुषः निन्द्यः भवति। अर्थात समय पर संस्कार न होने से व्यक्ति निंदनीय होता है।

https://www.gapbhasha.org/

संस्कार चुक के विपरीत परिणामो का शास्त्र में उदाहरण

अ) गर्भाधान और पुंसवन की चूक: महाभारतमें धृतराष्ट्र, पांडु और विदुर का जन्म - यह सबसे बड़ा ऐतिहासिक प्रमाण है। विचित्रवीर्य की मृत्यु के बाद, सत्यवती ने नियोग के लिए महर्षि वेदव्यास को बुलाया।

- अंबिका ने व्यास के तेजस्वी रूप से डर कर आँखें बंद कर लीं - मन की एकाग्रता की चूक के परिणाम स्वरूप नेत्रहीन धृतराष्ट्र का जन्म हुआ।
- अंबालिका ने भय से पीली पड़ गई परिणाम स्वरूप रोगी और पीलिया ग्रस्त पांडु का जन्म हुआ।

शास्त्र में कहां गया हैं की गर्भाधान के समय माता-पिता का मन, भय, क्रोध, चिंता सीधे संतान के सर्वांगीण विकास पर प्रभाव डालती है, यह पुंसवन और गर्भाधान संस्कार की मानसिक तैयारी की चूक का परिणाम था।

ब) जातकर्म, नामकरण और विद्यारंभ की चूक: अजामिल की कथा (श्रीमद् भागवत), अजामिल ने अपने सबसे छोटे पुत्र का नाम 'नारायण'रखा था। नामकरण संस्कार का प्रभाव इतना था कि मृत्यु के समय केवल नाम पुकारने से ही उसकी बुद्धि भगवान की ओर गई और उसका उद्धार हुआ। इस से विपरीत वर्तमान में अर्थहीन, विदेशी या अपशब्द जैसे नाम रखने से बालक में हीन भावना आती है। शास्त्र में 'कुनाम'को अशुभ माना गया है।

इसी प्रकार विद्यारंभ की चूक का प्रत्यक्ष उदहारण हमें भक्त ध्रुव ने अल्पायु में ही विद्यारंभ न करके सीधे वन में तप किया, तो उसे ज्ञान के लिए वर्षों भटकना पड़ा, ओर दूसरी तरफ प्रह्लाद का समय पर विद्यारंभ होने से वह बाल्यावस्था में ही नीतिज्ञ बन गया।

क) उपनयन (जनेऊ) की चूक - व्रात्य दोष: यह सबसे गंभीर चूक मानी गई है, व्रात्य समाज का निर्माण

इतिहास में जब यवन आक्रमण बढ़े, तो कई क्षत्रिय परिवारों का उपनयन समय पर नहीं हो पाया। वे 'व्रात्य क्षत्रिय'कहलाए, शास्त्र के अनुसार इन व्रात्य क्षत्रियों से ही आगे चलकर म्लेच्छ कुल बने। कई इतिहासकार मानते हैं कि समय पर उपनयन न होने से ही वैदिक संस्कृति से विमुख कई जातियाँ हुई है इसका प्रमाण शास्त्र एवम् इतिहास में प्राप्त है। महाकाव्य महाभारत में कर्ण का उपनयन संस्कार क्षत्रिय विधि से नहीं हुआ, सूत-पुत्र के रूप में हुआ। इसलिए उसे जीवन भर 'सूतपुत्र'के ताने सुनने पड़े, परशुराम ने उसे क्षत्रिय न मानकर श्राप दिया। एक संस्कार की चूक ने उसके पूरे चरित्र और जीवन की दिशा बदल दी।

ख) विवाह संस्कार की चूक: राजा ययाति और देवयानी-शर्मिष्ठा, ययाति ने समय और धर्म के विरुद्ध, देवयानी के होते हुए शर्मिष्ठा से गुप्त विवाह (गंधर्व विवाह की मर्यादा तोड़ कर) किया, परिणाम - देवयानी के पिता शुक्राचार्य ने उसे अकाल वृद्धावस्था का श्राप दिया। विवाह संस्कार की विधि और समय की चूक का यह प्रत्यक्ष फल था।महाभारत में बाल-विवाह और अति-विलंबित विवाह के उदाहरण स्वरूप भीष्म ने आजीवन ब्रह्मचर्य का प्रण लेकर विवाह संस्कार का ही त्याग कर दिया, परिणाम - कुरुवंश को उत्तराधिकारी के लिए संकट झेलना पड़ा और नियोग जैसी आपात व्यवस्था करनी पड़ी।दूसरी तरफ, वयस्क दशरथ राजा ने अधिक आयु में विवाह किया, तो उन्हें संतान के लिए पुत्रेष्टि यज्ञ करना पड़ा।

आयुर्वेद और ज्योतिष में शरत-चूक के परिणाम

१. अन्नप्राशन में चूक: ६ माह से पहले अन्न देने पर शिशु को अतिसार और पाचन रोग एवम् १ वर्ष तक न देने पर कुपोषण होने की सम्पूर्ण संभावना का उल्लेख सुश्रुत संहिता में किया गया है।

२. चूड़ाकर्म में चूक: समय पर मुंडन न करने से शिशु को चर्म रोग और उष्णता संबंधी रोग होते हैं इसका उल्लेख चरक संहिता और सुश्रुत संहिता में मिलता है।

३. अंत्येष्टि में चूक: गरुड़ पुराण के अनुसार समय पर अंत्येष्टि न होने से मृतक की आत्मा को 'प्रेत योनि'में भटकना पड़ता है, और परिवार में अशुभ माना जाता है। ऐतिहासिक रूप से, युद्ध में जिन सैनिकों का दाह-संस्कार नहीं हो पाता था, उनके परिवारों को 'सूतक'और मानसिक अशांति का सामना करना पड़ता था।

- शास्त्रों में कहा गया है - संस्कारो हि गुणान्तराधानम् - संस्कार गुणों को विशेष रूप से स्थापित करना है। जहाँ संस्कार की चूक से हानि हुई, वहीं विधिवत पालन से इतिहास में दिव्य विभूतियों की उत्पत्ति हुई है।

१. गर्भाधान, पुंसवन और सीमन्तोन्नयन के पालन का परिणामराजा दशरथ ने पुत्रेष्टि यज्ञ से पूर्व ऋषि वशिष्ठ के निर्देशन में पूर्ण विधि से गर्भाधान संस्कार करवाया, रानियों ने पुंसवन और सीमन्तोन्नयन के नियमों का पालन करते हुए सात्विक आहार, वेद पाठ श्रवण, सकारात्मक चिंतन किया परिणाम स्वरुप चारों भाई मर्यादा पुरुषोत्तम राम, त्यागी

https://www.gapbhasha.org/

भरत, सेवाभावी लक्ष्मण और ज्ञानी शत्रुघ्न के रूप में उत्पन्न हुए। राम का चरित्र आज भी 'आदर्श पुत्र, आदर्श भ्राता, आदर्श पति एवम् आदर्श राजा'का सर्वोच्च उदाहरण है। यह गर्भ संस्कारों के पालन का प्रत्यक्ष फल था।

छत्रपति शिवाजी महाराज: जीजाबाई ने शिवाजी के गर्भकाल में रामायण, महाभारत की कथाएँ सुनीं, शिव-भक्ति और राष्ट्र-धर्म का चिंतन किया। यह पुंसवन और सीमन्तोन्नयन का ही जीवंत पालन था। उन्होंने गर्भ में ही बालक को शूरवीरता के संस्कार दिए, परिणाम स्वरुप शिवाजी ने १६ वर्ष की आयु में ही तोरणा किला जीत लिया और हिंदवी स्वराज्य की स्थापना की यह माता द्वारा गर्भ में दिए गए संस्कारों का ही परिणाम था।

अभिमन्यु - गर्भ में ही चक्रव्यूह भेदन सीखना: महाभारत में अर्जुन ने सुभद्रा को गर्भावस्था में चक्रव्यूह भेदन की कथा सुनाई। सुभद्रा के सो जाने तक अभिमन्यु ने ६ - द्वार तक की विद्या सीख ली, यह पुंसवन संस्कार का वैज्ञानिक प्रमाण है कि गर्भस्थ शिशु सुनता और सीखता है।

२. जातकर्म, नामकरण, अन्नप्राशन के पालन का परिणाम: भगवान श्रीकृष्ण का नामकरण

गर्गाचार्य ने विधिवत नामकरण संस्कार किया और नाम रखा –'कृष्ण' - जो सभी को अपनी ओर आकर्षित करे, और 'वासुदेव' - जो सबके हृदय में वास करे, परिणाम स्वरुप नाम के अनुरूप ही कृष्ण का व्यक्तित्व योगेश्वर, रणनीतिकार, प्रेममूर्ति बना। शास्त्र कहते हैं नाम का प्रभाव जीवन भर रहता है।

अष्टावक्र: इनके पिता कहोड़ ने गर्भावस्था में ही वेद पाठ कराया। एक दिन गर्भ से ही बालक ने पिता की अशुद्ध उच्चारण पर टोक दिया। पिता ने क्रोध में श्राप दिया कि वह आठ अंगों से टेढ़ा होगा, परिणाम यह देखने को मिलाता है की वही बालक आगे चलकर महर्षि अष्टावक्र बना, जिसने राजा जनक को ब्रह्मज्ञान दिया, यह पुंसवन के पालन से बुद्धि की तीव्रता का प्रमाण है।

३. उपनयन और वेदारंभ - चरित्र निर्माण का स्वर्णिम इतिहास: आचार्य शंकराचार्य और उपनयन

शंकराचार्य का ५ वर्ष में उपनयन और ८ वर्ष में वेदारंभ पूर्ण हो गया था। ब्रह्मचर्य, भिक्षाटन और गुरु सेवा ने उनमें अहंकार-शून्यता भर दी, परिणाम स्वरुप उन्होंने ८ वर्ष की आयु में ही सभी वेदों में पारंगतता प्राप्त की और ३२ वर्ष की आयु में पूरे भारत में सनातन धर्म की पुनर्स्थापना कर दी, यह उपनयन संस्कार की शक्ति थी।

आर्यभट्ट, वराहमिहिर जैसे वैज्ञानिक: गुप्तकाल में सभी बालकों का समय पर विद्यारंभ और उपनयन होता था। गुरुकुल में संयमित जीवन के कारण ही आर्यभट्ट ने २३ वर्ष की आयु में शून्य और पाई का सिद्धांत दिया।

चरित्र महत्व: उपनयन के समय बालक को भिक्षा मांगनी पड़ती थी, चाहे वह सम्राट का पुत्र हो, इससे विनम्रता (Humility) - जो आज के किसी भी विद्यालय, महाविद्यालय या विश्वविद्यालयो में भी नहीं सिखाई जाती, वह स्वतः आ जाती थी।

४. विवाह संस्कार के विधिवत पालन का परिणाम: सीता स्वयंवर और राम विवाह पूर्ण वैदिक विधि से, अग्नि और गुरुजनों को साक्षी मानकर हुआ। दोनों ने धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष के साथ निभाने का संकल्प लिया।परिणाम स्वरूप १४ वर्ष के वनवास में भी सीतामाता ने रामचन्द्रजी का साथ नहीं छोड़ा, और राम ने सीता के विरह में दूसरा विवाह नहीं किया। यह एक-पत्नीव्रत का आदर्श आज भी भारतीय विवाह का मानक है। यह विवाह संस्कार के पालन से उत्पन्न त्याग और निष्ठा का परिणाम था।

इसी प्रकार सईबाई से छत्रपति शिवाजी का विवाहपूर्ण मराठा-वैदिक परंपरा से हुआ। पत्नी ने पति के स्वराज्य के ध्येय में पूर्ण सहयोग दिया, कभी विलासिता की मांग नहीं की, परिणाम स्वरूप उनके पुत्र संभाजी में भी वही तेज और शौर्य आया।

५. समावर्तन और अंत्येष्टि के पालन का परिणाम, सिद्धार्थ ने गुरुजनों से शिक्षा पूर्ण कर समावर्तन के समय गुरु से पूछा –"अब क्या करूं?"गुरु ने कहा –"जो सीखा है, उसे लोक-कल्याण में लगाओ"। और परिणाम स्वरूप उन्होंने अपना ज्ञान राजमहल में नहीं, बल्कि समाज में बाँटा और बौद्ध धर्म की स्थापना की।

निष्कर्ष

षोडश संस्कार केवल कर्मकांड नहीं, बल्कि Human Engineering की प्राचीन भारतीय पद्धति है। यह गर्भ से लेकर मृत्यु तक मनुष्य को एक जैविक प्राणी से एक जिम्मेदार, नैतिक, संयमी और समाजोपयोगी नागरिक बनाती है।

आधुनिक युग में जब हम Personality Development के लिए पश्चिमी मॉडल ढूंढते हैं, तब ये १६ संस्कार हमें याद दिलाते हैं कि चरित्र निर्माण एक दिन का कार्य नहीं, बल्कि जीवन-पर्यंत चलने वाली निरंतर परिष्कार की प्रक्रिया है। इनका मूल तत्व - शुद्धता, अनुशासन और मूल्यों का आचरण - आज भी उतना ही प्रासंगिक है।

षोडश संस्कारों की शरत-चूक का विपरीत परिणाम केवल धार्मिक भय नहीं, बल्कि एक मनो-सामाजिक और जैविक विज्ञान है। संस्कार समय पर न होना = खेती में समय पर बीज न बोने जैसा है। देरी से बोया बीज या तो उगता नहीं, या कमजोर पौधा देता है।

https://www.gapbhasha.org/

इसीलिए शास्त्रों में प्रायश्चित का विधान रखा गया - यदि कोई संस्कार चूक गया तो उसका मंत्र-जाप, हवन और दान से शुद्धि करके फिर किया जाए, ताकि व्यक्ति के चरित्र और विकास पर उसका नकारात्मक प्रभाव न पड़े।

इतिहास साक्षी है कि जहाँ-जहाँ षोडश संस्कारों का विधिवत पालन हुआ, वहाँ राम, कृष्ण, शिवाजी, शंकराचार्य जैसी युग-परिवर्तक विभूतियाँ उत्पन्न हुईं।

ये संस्कार केवल पूजा-पाठ नहीं, बल्कि Ancient Indian Personality Development Technology है।

जैसा बीज, वैसा वृक्ष - जैसा संस्कार, वैसा चरित्र।

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. पारस्कर गृहयसूत्र
२. मनुस्मृति - अध्याय २
३. सुश्रुत संहिता - शारीर स्थान
४. पंडित राजबली पाण्डेय - हिंदू संस्कार

પંચતંત્રની કથાઓ (સંસ્કૃત સાહિત્ય)માં બાળશિક્ષણ અને પર્યાવરણીય ચેતના અન્વયે NEP 2020 આધારિત અભ્યાસ

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

એકતા એન.યાજ્ઞિક

શોધછાત્રા સંસ્કૃત.
ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી ગાંધીનગર

સારાંશ

ભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્ય જ્ઞાનનો વિશાળ અને વૈવિધ્યસભર ભંડાર ધરાવે છે, જેમાં શિક્ષણ હંમેશાં સીધા ઉપદેશ કે સૂચના દ્વારા જ આપવામાં આવતું નથી. જ્ઞાન અને મૂલ્યોના સંચાર માટે કથા, આખ્યાન, સંવાદ, દૃષ્ટાંત અને નીતિ પરંપરાગત રીતે મહત્વપૂર્ણ માધ્યમો રહ્યા છે. સંસ્કૃત કથા-પરંપરાઓમાં 'પંચતંત્ર' એક વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે કારણ કે તે વ્યવહારુ ડહાપણ કે સમજણ આપવા માટે પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ, જંગલો અને મનુષ્યોને સાંકળતી વાર્તાઓનો ઉપયોગ કરે છે. જોકે આ કૃતિ પરંપરાગત રીતે 'નીતિ' અને રાજકુમારોના શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલી છે, તેમ છતાં તેની કથા-શૈલી વાર્તાઓ દ્વારા થતા શિક્ષણ અંગે મહત્વપૂર્ણ દ્રષ્ટિકોણ પણ પૂરો પાડે છે.પ્રસ્તુત શોધપત્ર બાળશિક્ષણ અને પર્યાવરણીય ચેતનાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પંચતંત્રની તપાસ કરે છે. તે એ બાબતની શોધ કરે છે કે કુદરતી વિશ્વ માત્ર વાર્તાઓની પૃષ્ઠભૂમિ તરીકે જ નહીં, પરંતુ એક સક્રિય બૌદ્ધિક અને નૈતિક ક્ષેત્ર તરીકે કેવી રીતે કાર્ય કરે છે. પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ, જંગલો અને પ્રકૃતિના અન્ય તત્વો કથાના વિકાસમાં સહભાગી બને છે અને સહયોગ, મિત્રતા, પરસ્પર નિર્ભરતા, વિવેકબુદ્ધિ અને જવાબદાર આચરણ સંબંધિત વિચારો રજૂ કરે છે.આ અભ્યાસ મુખ્યત્વે સંસ્કૃત ગ્રંથો - ખાસ કરીને પંચતંત્ર - પર આધારિત છે, જેમાં હિતોપદેશ અને અન્ય પસંદગીની સંસ્કૃત કથા-પરંપરાઓનો પણ સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો છે. શોધપત્ર એવી દલીલ કરે છે કે સંસ્કૃત કથા-સાહિત્યનો અભ્યાસ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીના એક મહત્વપૂર્ણ ઘટક તરીકે થઈ શકે છે, કારણ કે તે ભાષાકીય શિક્ષણ, નૈતિક ચિંતન, વ્યવહારુ બુદ્ધિ અને કુદરતી વિશ્વના અવલોકનનો સમન્વય સાધે છે. વર્તમાન સંદર્ભમાં, આવી કથાઓ મૂલ્ય-આધારિત શિક્ષણ, પર્યાવરણીય જાગૃતિ અને બાળ-કેન્દ્રિત શિક્ષણ અંગેની ચર્ચાઓમાં પણ યોગદાન આપી શકે છે. આ અભિગમની પ્રસ્તુતતાને NEP 2020 (રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦) ના શૈક્ષણિક દ્રષ્ટિકોણ સાથે સમજી શકાય છે, જે સર્વાંગી વિકાસ, નૈતિક ક્ષમતાઓ, વિવેચનાત્મક વિચારસરણી અને ભારતની જ્ઞાન-પરંપરાઓ સાથેના જોડાણ પર ભાર મૂકે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :- *પંચતંત્ર, બાળવાર્તા, બાળ-શિક્ષણ, પર્યાવરણીય જાગૃતિ, ભારતીય જ્ઞાન-પ્રણાલી, કથા-આધારિત શિક્ષણ પદ્ધતિ, NEP 2020.*

પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃત સાહિત્ય માત્ર દાર્શનિક અને ધાર્મિક વિચારોને જ નહીં, પરંતુ વાર્તાઓની એક સમૃદ્ધ પરંપરાને પણ સાચવી રાખે છે, જે થકી પેઢી દર પેઢી જ્ઞાનની વહેંચણી થતી હતી. ભારતીય જ્ઞાન-પરંપરાએ જ્ઞાનના પ્રસાર માટે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સંવાદ, સૂત્ર, આખ્યાન અને કથા સહિતના અનેક સ્વરૂપોનો ઉપયોગ કર્યો છે. આમાં, કથા-સ્વરૂપ એક વિશેષ શૈક્ષણિક ગુણ ધરાવે છે કારણ કે વાર્તા ગહન વિચારોને યાદગાર અને રસપ્રદ રીતે રજૂ કરી શકે છે. 'પંચતંત્ર' એ સંસ્કૃત કથા-સાહિત્યનો સૌથી મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ છે. વિષ્ણુશર્મા દ્વારા રચાયેલી આ કૃતિ મૂર્ખ રાજકુમારોના શિક્ષણના સંદર્ભમાં વણાયેલી પરસ્પર જોડાયેલી વાર્તાઓની શ્રેણી રજૂ કરે છે. આ ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય માત્ર વ્યાકરણ કે ધાર્મિક વિધિઓ શીખવવાનો નથી તેના બદલે, તે વાર્તાઓ દ્વારા વ્યવહારુ સમજ, નીતિશાસ્ત્ર અને જ્ઞાનના વિકાસને પ્રજ્વલિત કરે છે[i].

પંચતંત્રની કથા-વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે. જંગલના પશુ, પક્ષીઓ, પ્રાણીઓ જીવનની વિકટ પરિસ્થિતિ સામે ટકી રહેવા કેવી કેળવણી આપવી તેનું પ્રત્યકક્ષીકરણ કરાવે છે. અહી પ્રકૃતિ માત્ર સુંદરતા અર્થે સીમીત ના થતાં પ્રકૃતિ/જંગલો એ સંબંધો, નિર્ણયો અને પરિણામોનું ક્ષેત્ર બની જાય છે. આ વિશેષતા પંચતંત્રને બાળ-સાહિત્ય અને બાળવાર્તાના

https://www.gapbhasha.org/

અભ્યાસ માટે સુસંગત બનાવે છે. NEP 2020 પણ વાર્તા દ્વારા શિક્ષણ પર ભાર આપે છે[ii]. પંચતંત્ર બાળકેળવણીનો એક અજોડ ગ્રંથ છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ તપાસે છે કે કેવી રીતે પંચતંત્રની પસંદગીની વાર્તાઓ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ-પરંપરા સાથે જોડાયેલી રહીને બાળ-શિક્ષણ અને પર્યાવરણીય જાગૃતિ અંગેની ચર્ચાઓમાં યોગદાન આપી શકે છે.

સંશોધન સમસ્યા

અર્વાચીન શિક્ષણ પધ્ધતિ સર્વાંગી વિકાસને અલગ અલગ ક્ષેત્રમાં વિભાજિત કરે છે જ્યારે પરંપરાગત ભારતીય કથા-સાહિત્ય ઘણીવાર જ્ઞાનને એકીકૃત સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે. પંચતંત્ર આવા સમન્વયનું એક રસપ્રદ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. પ્રાણીઓ અને તેમના સંબંધોની વાર્તાઓ દ્વારા આ ગ્રંથ નીચેના વિષયોને લગતા પ્રશ્નો રજૂ કરે છે: જેમ કે, મિત્રતા અને સહકાર, ડહાપણ અને નિર્ણય-પ્રક્રિયા, લોભ અને બેદરકારીનાં પરિણામો, સંઘર્ષ અને સમાધાન, પરસ્પર નિર્ભરતા, આસપાસના વાતાવરણનું અવલોકન વગેરે.

બાળકોમાં પંચતંત્રની વાર્તાઓની સતત લોકપ્રિયતા હોવા છતાં, સંસ્કૃત ગ્રંથને ઘણીવાર માત્ર સરળ નૈતિક વાર્તાઓ પૂરતો સીમિત કરી દેવામાં આવે છે. જેના લીધે ગ્રંથનો મૂળ ધ્યેય સિધ્ધ થતો નથી. તેથી, ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓના વ્યાપક માળખામાં બાળ-લક્ષી શિક્ષણ, નૈતિક પ્રતિબિંબ અને પર્યાવરણીય ચેતનાને સમજવા માટેના સ્રોત તરીકે પંચતંત્રના મૂળ સંસ્કૃત કથાઓનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરી શકાય?

સંશોધનના ઉદ્દેશ્ય

1. સંસ્કૃત કથા સાહિત્યના એક મહત્વપૂર્ણ કાર્ય તરીકે પંચતંત્રની તપાસ કરવી.
2. જ્ઞાન પ્રસારણ અને શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે કથાની ભૂમિકાનો અભ્યાસ કરવો.
3. પંચતંત્રમાંથી પસંદ કરેલા પ્રાણી અને પ્રકૃતિ-આધારિત કથાઓનું વિશ્લેષણ કરવું.
4. આ વાર્તાઓમાં સહકાર, સહઅસ્તિત્વ અને પરસ્પર નિર્ભરતા સંબંધિત વિચારો ઓળખવા.
5. સમકાલીન બાળ શિક્ષણ સાથે સંસ્કૃત કથા સાહિત્યની સુસંગતતાનું પરીક્ષણ કરવું.
6. પ્રાચીન લખાણ પર કૃત્રિમ રીતે આધુનિક અર્થ લાદ્યા વિના પંચતંત્ર કથાઓને પર્યાવરણીય જાગૃતિ સાથે જોડવાની શક્યતાનું અન્વેષણ કરવું.
7. ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અને સર્વાંગી શિક્ષણની સમકાલીન ચર્ચામાં આવી કથાઓની સુસંગતતા સમજવા માટે.

સંશોધન પ્રશ્નો

૧. પંચતંત્રમાં વાર્તા કહેવાનો શૈક્ષણિક હેતુ શું છે?
૨. પંચતંત્ર તેના કથા માળખામાં પ્રાણીઓ અને કુદરતી વિશ્વનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરે છે?
૩. ચયનિત વાર્તાઓ દ્વારા વ્યવહારુ જ્ઞાનના કયા મૂલ્યો અને સ્વરૂપોનો સંચાર કરવામાં આવે છે?
૪. આજના બાળકોના શિક્ષણ પરની ચર્ચામાં આ કથાઓ કઈ રીતે ફાળો આપી શકે છે?
૫. ચયનિત વાર્તાઓ દ્વારા પરસ્પર નિર્ભરતા અને સહઅસ્તિત્વ જેવા વિચારો સમકાલીન પર્યાવરણીય જાગૃતિમાં ફાળો આપી શકે છે?
૬. સંસ્કૃત કથા સાહિત્યને ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અને આધુનિક શિક્ષણ સાથે કેવી રીતે અર્થપૂર્ણ રીતે જોડી શકાય?

સંશોધન પદ્ધતિ

હાલનો અભ્યાસ ગુણાત્મક અને લૈખિક સંશોધન પદ્ધતિને અનુસરે છે જેમાં પંચતંત્ર અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 ને ધ્યાનમાં રાખી ને કરવામાં આવશે.

https://www.gapbhasha.org/

પંચતંત્ર અને વાર્તાઓ દ્વારા જ્ઞાનની ભારતીય પરંપરા :-[iii]

ભારતીય બૌદ્ધિક પરંપરાએ લાંબા સમયથી માન્યતા આપી છે કે જ્ઞાનનો સંચાર સીધા સૈદ્ધાંતિક પ્રદર્શન સિવાય અન્ય સ્વરૂપો દ્વારા કરી શકાય છે. કથામાં સ્મૃતિ જાળવવા, મૂલ્યોનો સંચાર કરવા અને પ્રતિબિંબને ઉત્તેજીત કરવાની ક્ષમતા છે. પંચતંત્ર ખાસ કરીને મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે તે કથાના આનંદને વ્યવહારુ જ્ઞાન સાથે જોડે છે. તેના પાંચ વિભાગો પરંપરાગત રીતે આ રીતે ઓળખાય છે: ૧. मित्रभेदः ૨. मित्रसंप्राप्तिः ૩. काकोलूकीयम् ૪. लब्धप्राणाश्म् ૫. अपरीक्षितकारकम्

આ વિભાગો માનવ વર્તન અને સામાજિક જીવનના વિવિધ પરિમાણોને સંબોધિત કરે છે. કથા પોતે શૈક્ષણિક રીતે મહત્વપૂર્ણ છે. વિષ્ણુશર્મા અમૂર્ત વ્યાખ્યાનો દ્વારા નહીં પણ વાર્તાઓ દ્વારા રાજકુમારોને શિક્ષિત કરવાની જવાબદારી લે છે. આ એક મહત્વપૂર્ણ શિક્ષણશાસ્ત્ર સિદ્ધાંત દર્શાવે છે. જ્યારે જ્ઞાન પરિસ્થિતિઓ, પાત્રો અને પરિણામો સાથે જોડાયેલું હોય ત્યારે શિક્ષણ વધુ અસરકારક બને છે. તેથી પંચતંત્ર કથા શિક્ષણશાસ્ત્રનું એક સ્વરૂપ રજૂ કરે છે. જેમાં વાચકને ફક્ત નૈતિક આદેશ મળતો નથી પરંતુ વાચક પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરે છે, વિવિધ પાત્રોની ક્રિયાઓનું પાલન કરે છે અને તેમના પરિણામોનો વિચાર કરે છે.

પંચતંત્રના કથાવિશ્વમાં પ્રાણીઓ અને પ્રકૃતિ

પંચતંત્રની સૌથી મોટી ખાસિયત એ છે કે, તેમાં પ્રાણીઓનો મુખ્ય પાત્ર તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. સિંહ શક્તિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જ્યારે શિયાળ ઘણીવાર બુદ્ધિ અથવા ચાલાકીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. પક્ષીઓ, ઉંદર, કાચબા અને અન્ય જીવો મિત્રતા અને સંઘર્ષના સંબંધોમાં ભાગ લે છે. જો કે, આ પ્રાણીઓને ફક્ત મનુષ્યોના પ્રતીકાત્મક વિકલ્પ તરીકે જ ન સમજતા, આ પ્રાણીઓ આપણી સમક્ષ પ્રાણીજગતના સામાજિક જીવન દર્શનનું જીવંત ચલચિત્ર ઊભું કરે છે. કથા કથાત્મકવિશ્વ રચે છે, જેમાં જીવન એકબીજા સાથે વણાયેલા દેખાય છે.

જંગલ, નદી, વૃક્ષો અને પ્રાણી સમુદાયો વડે વાર્તાઓનો વિકાસ થાય છે, અસ્તિત્વ ઘણીવાર સહકાર અને પર્યાવરણ પ્રત્યે જાગૃતિ પર આધાર રાખે છે. આ વાત ખાસ કરીને વર્તમાન અભ્યાસ માટે ઉપયોગી છે કારણ કે, પર્યાવરણનું જતન આજની મુખ્ય સમસ્યા છે. પંચતંત્રએ વિચાર પર વધુને વધુ ભાર મૂકે છે કે, જીવંત પ્રાણીઓ પરસ્પર નિર્ભરતાની પ્રણાલીઓમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેમ છતાં, તેની વાર્તાઓ જીવંત પ્રાણીઓ વચ્ચેના સંબંધોની ચર્ચા કરવા માટે સમૃદ્ધ સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

કાગડો, ઉંદર, કાચબો અને હરણની વાર્તા: સહકાર અને પરસ્પર નિર્ભરતા :-[iv]

વર્તમાન સંશોધન માટે સૌથી યોગ્ય કથાઓમાંની એક 'મિત્રસંપ્રાપ્તિ' પરંપરામાં આવતી કાગડો, ઉંદર, કાચબો અને હરણની વાર્તા છે. આ કથાનું મહત્વ તેના પાત્રોની વિવિધતામાં રહેલું છે. દરેક પ્રાણી અલગ ક્ષમતા ધરાવે છે જેમ કે, કાગડો અવલોકન કરી શકે છે અને હવામાં હરીફરી શકે છે, ઉંદર જાળ કાપી શકે છે, કાચબો સાથ અને વફાદારી પૂરી પાડે છે, જ્યારે હરણ ઝડપ ધરાવે છે. આ વાર્તા દર્શાવે છે કે કોઈ પણ એક વ્યક્તિ કે પ્રાણીમાં તમામ ક્ષમતાઓ હોતી નથી. સહકાર દ્વારા જ અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું શક્ય બને છે. 'सर्वेपामेव मर्त्यानां व्यसने समुपस्थिते । वाङ्मात्रेणाऽपि साहाय्यं मित्रादन्यो न सन्दधे' ।॥ १२ [lv]

બાળકોના શિક્ષણના સંદર્ભમાં આ વિચારની અર્થપૂર્ણ ચર્ચા કરી શકાય છે. બાળકો ઘણીવાર વાર્તાઓ દ્વારા શીખે છે કે વ્યક્તિઓ વચ્ચેના તફાવતો નબળાઈઓ બની રહે તે જરૂરી નથી. જ્યારે વિવિધ ક્ષમતાઓનો સામૂહિક રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે શક્તિ બની શકે છે. પર્યાવરણીય દ્રષ્ટિકોણથી, આ વાર્તા જૈવવિવિધતા અને પરસ્પર નિર્ભરતા વિશે ચર્ચા કરવાની તક પણ પૂરી પાડે છે. જીવનના વિવિધ સ્વરૂપો અલગ-અલગ ક્ષમતાઓ ધરાવે છે અને કુદરતી દુનિયામાં અલગ-અલગ સ્થાન ધરાવે છે. આમ, આ કથા सहकार्यं जीवनस्य महत्त्वपूर्णम् आधारम् अस्ति। "સહકાર એ જીવનનો મહત્વપૂર્ણ આધાર છે." સિદ્ધાંત પર વિચાર કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરી શકે છે. આ વાર્તાનું શૈક્ષણિક મૂલ્ય માત્ર કોઈ એક બોધવાક્યમાં નથી, પરંતુ તે પ્રક્રિયામાં છે જેના દ્વારા પાત્રો સાથે મળીને સમસ્યાનું નિરાકરણ લાવે છે.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

સિંહ અને સસલું: બુદ્ધિ અને જવાબદાર નિર્ણય-પ્રક્રિયા :- [vi]

સિંહ અને સસલાની વાર્તા એ 'પંચતંત્ર' પરંપરાની અન્ય એક જાણીતી કથા છે. આ કથા એક શક્તિશાળી સિંહને રજૂ કરે છે જેનું અનિયંત્રિત વર્તન અન્ય પ્રાણીઓ માટે જોખમ ઊભું કરે છે. નાના પ્રાણીઓ સામૂહિક રીતે આ જોખમનો સામનો કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. અંતે સસલું શારીરિક બળને બદલે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે. આ વાર્તાનું શૈક્ષણિક મહત્વ બુદ્ધિ, અવલોકન, વ્યૂહરચના, હિંમત, જવાબદાર કાર્ય જેવા પાસાઓની રજૂઆતમાં રહેલું છે. બાળકો માટે, આ વાર્તા એવી સમજ કેળવવામાં મદદરૂપ થઈ શકે છે કે શારીરિક બળ એ શક્તિનું એકમાત્ર સ્વરૂપ નથી. બુદ્ધિ અને વિવેક પણ એટલા જ મહત્વપૂર્ણ છે' **यस्यै बुद्धिर्बलं तस्य, निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम् । बँने सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः'** ॥ २३७[vii]

આ વાર્તા એક મહત્વપૂર્ણ સામાજિક પાસું પણ રજૂ કરે છે. પ્રાણી સમુદાયનું કલ્યાણ એક શક્તિશાળી જીવના કાર્યોથી પ્રભાવિત થાય છે. આ વાર્તાને જવાબદારી અને અનિયંત્રિત વર્તનના પરિણામો વિશે ચર્ચા કરવાની તક તરીકે જોઈ શકાય છે.

આમ, ઉક્ત વાર્તાઓ ઉપરાંત પંચતંત્રના પાંચેય તંત્રોમાં પ્રાણી-પાત્રોના માધ્યમથી વ્યવહારજ્ઞાન અને જીવનમૂલ્યો રજૂ કરવામાં આવે છે. **'મિત્રભેદ'**માં સિંહ અને બળદની કથા દ્વારા અવિશ્વાસ અને ખોટી સલાહના પરિણામો દર્શાવવામાં આવે છે.[viii] **'મિત્રસમ્પ્રાપ્તિ'**માં કાગડો, ઉંદર, કાચબો અને હરણની મિત્રતા દ્વારા સહકાર અને પરસ્પર અવલંબનની ભાવના વ્યક્ત થાય છે.[ix] **'કાકોલૂકીયમ્'**માં કાગડા અને ઘુવડની કથા થકી વ્યૂહરચના અને સંઘર્ષવ્યવસ્થાપનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.[x] **'લબ્ધપ્રણાશ'**માં વાનર અને મગરની કથાથી સંકટ સમયે બુદ્ધિ અને વાકચાતુર્યનું મહત્વ સમજાવેલ છે.[xi] જ્યારે **'અપરિક્ષિતકારકમ્'માં** બ્રાહ્મણ અને નોળિયાની કથા દ્વારા હકીકતથી વાકેફ થયા વગર ઉતાવળે કરેલ કાર્યથી થતાં માઠા પરિણામો દર્શાવેલ છે.[xii] આ કથાઓનું પર્યાવરણ શિક્ષણના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પુનઃવાચન કરવામાં આવે તો સહઅસ્તિત્વ, જૈવવિવિધતા, પરસ્પર નિર્ભરતા, વન્યજીવ સંરક્ષણ અને જવાબદાર નિર્ણય જેવા મૂલ્યો સાથે તેમનો સંબંધ સ્થાપિત કરી શકાય છે.

પંચતંત્ર દ્વારા પર્યાવરણીય જાગૃતિ

પંચતંત્રનો અભ્યાસ એવી કથાત્મક વિભાવનાઓ માટે કરી શકાય છે જે પર્યાવરણીય વિચારધારા સાથે સુસંગત છે જેમ કે, પરસ્પર નિર્ભરતા, સહ-અસ્તિત્વ, વિનાશક વર્તનના પરિણામો, જીવંત સમુદાયો પ્રત્યે જાગૃતિ, પ્રકૃતિનું અવલોકન, જીવનના વિવિધ સ્વરૂપો વચ્ચેના સંબંધો. સમકાલીન પર્યાવરણીય ચર્ચામાં સંસ્કૃત સાહિત્યનું મૂલ્ય એ સાબિત કરે છે કે, પ્રાચીન ગ્રંથોએ દરેક આધુનિક વૈજ્ઞાનિક ખ્યાલની અગાઉથી કલ્પના કરી હશે તેવું કહી શકાય. તેમનું મહત્વ એવા નૈતિક અને સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિકોણ પૂરા પાડવામાં પણ હોઈ શકે છે જે સમકાલીન વિચારસરણીને સમૃદ્ધ બનાવે છે. આ અભિગમ સંશોધનને અતિશયોક્તિભર્યા દાવાઓથી બચાવે છે અને દલીલને શૈક્ષણિક રીતે વધુ વિશ્વસનીય બનાવે છે.

પંચતંત્ર અને બાળવાર્તા

વર્તમાન સંશોધન માટે 'બાળવાર્તા'નો ખ્યાલ વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે. સમકાલીન ઉપયોગમાં, બાળવાર્તા એટલે બાળકો માટે રચાયેલી અથવા બાળકોને અનુકૂળ બનાવવામાં આવેલી વાર્તાઓ. જોકે, ઐતિહાસિક રીતે પંચતંત્ર 'નીતિ' અને કથાત્મક શિક્ષણની વ્યાપક સંસ્કૃત પરંપરાનો હિસ્સો છે, તેથી બાળ સાહિત્ય સાથેના તેના સંબંધને તેના પછીના સમયમાં થયેલા સ્વીકાર અને રૂપાંતરણ દ્વારા સમજી શકાય છે. પંચતંત્રની વાર્તાઓને યાદગાર પાત્રો, પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓ, સંવાદ, નાટ્યાત્મક પરિસ્થિતિઓ, હાસ્ય, ઉત્તેજના કે કુતૂહલ અને પરોક્ષ શિક્ષણ જેવા ગુણો બાળકો માટે ખાસ કરીને યોગ્ય બનાવે છે. વાર્તાનું સ્વરૂપ બાળકોને માત્ર ગોખવાને બદલે વિચારવા માટે પ્રેરે છે.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ સાથે સુસંગતતા :- xiii

https://www.gapbhasha.org/

GRAND ACADEMIC PORTAL
RESEARCH JOURNALS

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ ફક્ત વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથો અથવા દાર્શનિક ગ્રંથો દ્વારા જ સમજી શકાતી નથી. જ્ઞાન પરંપરાઓમાં પ્રસારણની પદ્ધતિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. પંચતંત્ર એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ દર્શાવે છે, જેમાં જ્ઞાનનો સંચાર કથા, દ્રષ્ટાંત, સંવાદ, સુભાષિત અને અનુભવ થકી થાય છે આમ, આ સંકલિત અભિગમ મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે તે જ્ઞાનને જીવંત પરિસ્થિતિઓ અને જ્ઞાન, અનુભવ, વિવેક અને આચરણ સાથે જોડે છે. તેથી શિક્ષણમાં સામેલ હોવાના ઉદાહરણ તરીકે IKS માં લખાણનો અભ્યાસ કરી શકાય છે. કથા પરંપરા દર્શાવે છે કે શિક્ષણ ફક્ત માહિતીનો સંચય નથી. તેમાં નિર્ણયનો વિકાસ સંમેલિત છે.

NEP ૨૦૨૦ ની સુસંગતતા

NEP ૨૦૨૦ ના શૈક્ષણિક દ્રષ્ટિકોણના સંદર્ભમાં આ અભ્યાસની સમકાલીન સુસંગતતા પર પણ ચર્ચા કરી શકાય છે. NEP ૨૦૨૦ પેરા મુદા 4.28 માં પણ પંચતંત્ર અને હિતોપદેશ તથા જાતક ની વાર્તા ના અભ્યાસથી સર્વાંગી વિકાસ પર ભાર મૂકે છે અને જ્ઞાનાત્મક ક્ષમતાઓ તેમજ સામાજિક, નૈતિક અને ભાવનાત્મક ક્ષમતાઓને મહત્વ આપે છે. તે ભારતની જ્ઞાન પરંપરાઓના મહત્વને પણ ઓળખે છે અને બહુભાષીતા અને ભારતીય ભાષાઓને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ સંદર્ભમાં, સંસ્કૃત કથા સાહિત્ય ઉપયોગી શૈક્ષણિક સામગ્રી પ્રદાન કરી શકે છે. પંચતંત્રનો ઉપયોગ કાળજીપૂર્વક અને વિવેચનાત્મક રીતે ભાષા શિક્ષણ, વાર્તા કહેવાનું, નૈતિક પ્રતિબિંબ, ચર્ચા-આધારિત શિક્ષણ, વિવેચનાત્મક વિચારસરણી અને પર્યાવરણીય જાગૃતિ જેવી પ્રવૃત્તિઓને સમર્થન આપવા માટે કરી શકાય છે.

હેતુ આધુનિક શિક્ષણને પ્રાચીન વાર્તાઓથી બદલવાનો ન હોવો જોઈએ, તેના બદલે ઉદ્દેશ્ય પરંપરાગત જ્ઞાન સંસાધનો અને સમકાલીન શૈક્ષણિક જરૂરિયાતો વચ્ચે અર્થપૂર્ણ સંવાદ બનાવવાનો હોવો જોઈએ. આ સંતુલિત અભિગમ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાઓને શિક્ષણ અને સંશોધનમાં એકીકૃત કરવા પરના વ્યાપક ભાર સાથે સુસંગત છે.

મુખ્ય તારણો

આ અભ્યાસ નીચેના અવલોકનો તરફ દોરી જાય છે:

૧. વાર્તા કહેવાની પદ્ધતિ જ્ઞાન પ્રસારિત કરવાની એક મહત્વપૂર્ણ પદ્ધતિ છે.
   પંચતંત્ર દર્શાવે છે કે જટિલ વિચારોને કથાઓ દ્વારા અસરકારક રીતે સંચારિત કરી શકાય છે.

૨. પ્રાણીઓ એક મહત્વપૂર્ણ શૈક્ષણિક ભૂમિકા ભજવે છે.
   પ્રાણીઓના પાત્રો યાદગાર પરિસ્થિતિઓ દ્વારા વર્તન અને નિર્ણય લેવાના અમૂર્ત પ્રશ્નોને સુલભ બનાવે છે.

૩. કુદરતી વિશ્વ કથાનો સક્રિય ભાગ છે.
   જંગલો, પ્રાણીઓ અને પ્રકૃતિના અન્ય તત્વો ફક્ત સુશોભન પૃષ્ઠભૂમિ નથી.

૪. સહકાર એ પુનરાવર્તિત સિદ્ધાંત છે.
   ઘણી વાર્તાઓ દર્શાવે છે કે જ્યારે વ્યક્તિઓ સહકાર આપે છે ત્યારે વિવિધ ક્ષમતાઓ અસરકારક બને છે.

૫. કથા યાંત્રિક શિક્ષણને બદલે પ્રતિબિંબને પ્રોત્સાહન આપે છે.
   વાચકને પરિસ્થિતિઓનું અવલોકન કરવા અને પરિણામો પર વિચાર કરવા માટે આમંત્રિત કરવામાં આવે છે.

૬. કથામાં સમકાલીન શૈક્ષણિક સુસંગતતા છે.
   જ્યારે કાળજીપૂર્વક અર્થઘટન કરવામાં આવે છે, ત્યારે પસંદ કરેલી કથાઓ બાળ શિક્ષણ, મૂલ્ય શિક્ષણ અને પર્યાવરણીય જાગૃતિની ચર્ચામાં ફાળો આપી શકે છે.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

નિષ્કર્ષ

સંસ્કૃત કથા પરંપરા ભારતીય બૌદ્ધિક વારસાના એક મહત્વપૂર્ણ પરિમાણનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. પંચતંત્ર ખાસ કરીને યાદગાર પાત્રો અને પરિસ્થિતિઓ દ્વારા વ્યવહારુ જ્ઞાનનો વાર્તા થકી સંચાર કરવાની નોંધપાત્ર ક્ષમતા દર્શાવે છે. સમકાલીન બાળ શિક્ષણ માટે આ કથા પદ્ધતિ મહત્વપૂર્ણ રહે છે. બાળકો કલ્પના અને ચર્ચાને ઉત્તેજીત કરતી વાર્તાઓ દ્વારા મિત્રતા, સહકાર, નૈતિક આચરણ અને કુદરતી વિશ્વના પ્રશ્નો સાથે જોડાઈ શકે છે. જેથી અભ્યાસ તારણ કાઢે છે કે સંસ્કૃત વાર્તા સાહિત્ય ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અને સમકાલીન શિક્ષણ માટે અર્થપૂર્ણ સંસાધન તરીકે સેવા આપી શકે છે. આમ, પંચતંત્ર એક મહત્વપૂર્ણ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે કે કેવી રીતે પરંપરાગત કથા-જ્ઞાન, મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથની ઐતિહાસિક અખંડિતતા પ્રત્યે આદર જાળવી રાખીને, વર્તમાન સમયની ચિંતાઓ અને સમકાલીન શિક્ષણ પધ્ધતિ (NEP 2020) સાથે સંવાદ સાધી શકાય છે. શકાય છે.

I ડૉ . પ્રભાકર નારાયણ ,સંસ્કૃત કથા સાહિત્યમે નીતિ કથા કા ઉદગમ એવમ વિકાસ પેજ નં.21

Ii રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦, પ્રકરણ-૪

Iii ડૉ . પ્રભાકર નારાયણ ,સંસ્કૃત કથા સાહિત્યમે નીતિ કથા કા ઉદગમ એવમ વિકાસ પેજ નં.60

Iv શ્રી વિષ્ણુશર્મા વિરચિત પંચતંત્ર પ્રો . બાલશાસ્ત્રી પેજ નં . 406

V શ્રી વિષ્ણુશર્મા વિરચિત પંચતંત્ર પ્રો . બાલશાસ્ત્રી પેજ નં .૪૧૫

Vi શ્રી વિષ્ણુશર્મા વિરચિત પંચતંત્ર પ્રો . બાલશાસ્ત્રી પેજ નં .215

Vii શ્રી વિષ્ણુશર્મા વિરચિત પંચતંત્ર પ્રો . બાલશાસ્ત્રી શ્લોક નં.237

Viii શ્રી વિષ્ણુશર્મા વિરચિત પંચતંત્ર પ્રો . બાલશાસ્ત્રી પેજ નં .13

Ix શ્રી વિષ્ણુશર્મા વિરચિત પંચતંત્ર પ્રો . બાલશાસ્ત્રી પેજ નં .404

X શ્રી વિષ્ણુશર્મા વિરચિત પંચતંત્ર પ્રો . બાલશાસ્ત્રી પેજ નં .562

Xi શ્રી વિષ્ણુશર્મા વિરચિત પંચતંત્ર પ્રો . બાલશાસ્ત્રી પેજ નં .762

Xii શ્રી વિષ્ણુશર્મા વિરચિત પંચતંત્ર પ્રો . બાલશાસ્ત્રી પેજ નં .861

Xiii રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦, પ્રકરણ-૪ પેરા મુદા નં . 4.27

સંદર્ભ ગ્રંથો

- વિષ્ણુશર્મા વિરચિત, *પંચતંત્ર,* પ્રો.બાલશાસ્ત્રી, ચૌખંબા પ્રકાશન, વારાણસી, સંસ્કૃત શ્રેણી, ૨૦૧૯.
- ભારત સરકાર, *રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020,* નવી દિલ્હી: શિક્ષણ મંત્રાલય, 2020.
- ડૉ.પ્રભાકર નારાયણ, *સંસ્કૃત સાહિત્ય મેં નીતિકથા કા ઉદ્દગમ એવં વિકાસ,* ચૌખંબા પ્રકાશન, વારાણસી, સંસ્કૃત શ્રેણી, ૨૦૧૯.
- ડૉ.હસુ યાજ્ઞિક, *સંસ્કૃત કથા સાહિત્ય,* સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૧૯૯૮.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

સંસ્કૃત અને પરંપરાગત જ્ઞાન ગ્રંથો: ભારતીય શિક્ષણ અને ગુરુકુલ પરંપરાનું સમકાલીન પુનર્વિચાર

ઠાકર અત્રિ બ્રિજેશકુમાર

સમર્પણ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગર, ગુજરાત

સારાંશ

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં સંસ્કૃત ગ્રંથો તથા ગુરુકુલ સહિતની વિવિધ શિક્ષણ-વ્યવસ્થાઓનું સ્થાન ઐતિહાસિક રીતે

https://www.gapbhasha.org/

GRAND ACADEMIC PORTAL
RESEARCH JOURNALS

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

મહત્વપૂર્ણ રહ્યું છે. આ સંશોધન પત્ર ગુણાત્મક, ઐતિહાસિક-વિશ્લેષણાત્મક અને દસ્તાવેજ-વિશ્લેષણ પદ્ધતિથી ઉપનિષદો, ધર્મસૂત્રો, સ્મૃતિગ્રંથો તથા ઇતિહાસકારોના અભ્યાસોના આધારે ગુરુકુલ પરંપરાના શૈક્ષણિક તત્ત્વો,ગુરુ-શિષ્ય સંબંધ, શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસ દ્વારા અધ્યયન, સંવાદ અને શાસ્ત્રાર્થ, મૌખિક પરંપરા અને સ્મૃતિ-પદ્ધતિઓ તથા મૂલ્ય-શિક્ષણ,નું વિશ્લેષણ કરે છે. ગુરુકુલને એકમાત્ર કે એકરૂપ મોડલ ગણવાને બદલે તક્ષશિલા, નાલંદા, વિક્રમશીલા, વલભી, પરિષદ અને ઘટિકા-મઠ જેવી સંસ્થાકીય વિવિધતાને પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવી છે. પેપર પ્રવેશમાં વર્ણ અને લિંગ આધારિત મર્યાદાઓ તથા પરંપરાના રોમેન્ટિકરણના જોખમની વિવેચનાત્મક ચર્ચા કરે છે. અનુભવાત્મક અધ્યયન (Kolb), સામાજિક-રચનાવાદ (Vygotsky) અને situated learning (Lave–Wenger) જેવા આધુનિક શૈક્ષણિક સિદ્ધાંતો સાથે સાવધાનીપૂર્વક સમાનતાઓ તપાસવામાં આવી છે, પરંતુ તેમને સમકક્ષ ગણવામાં આવ્યા નથી. NEP-2020, IKS Division અને UGCની 2023ની માર્ગદર્શિકાઓના સંદર્ભમાં અમલીકરણના પડકારોની પણ ચર્ચા છે. તારણ એ છે કે ગુરુકુલના પસંદગીના તત્ત્વો આધુનિક શિક્ષણમાં સંદર્ભાનુકૂળ રીતે અભ્યાસયોગ્ય અને ઉપયોગી બની શકે, પરંતુ તેમની આધુનિક અસર અંગેના કોઈપણ દાવા માટે સમકાલીન empirical સંશોધન અનિવાર્ય છે. તેથી પેપર ભવિષ્યના સંશોધન માટે રૂપરેખા પણ રજૂ કરે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :- સંસ્કૃત, ગુરુકુલ પરંપરા, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (IKS), ભારતીય શિક્ષણ, NEP-2020, ગુરુ-શિષ્ય સંબંધ, મૌખિક પરંપરા, મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ, સર્વાંગી વિકાસ

પ્રસ્તાવના

ભારતીય શિક્ષણના ઇતિહાસમાં જ્ઞાનનું સંક્રમણ અનેક સ્વરૂપે થયું છે,ગુરુના નિવાસે કે આશ્રમમાં રહીને અભ્યાસ, પરિષદો અને સભાઓમાં ચર્ચા, બૌદ્ધ વિહારો તથા મોટાં શિક્ષણકેન્દ્રોમાં સંસ્થાકીય અધ્યયન, અને મંદિર-મઠ સાથે જોડાયેલી શિક્ષણ-વ્યવસ્થાઓ. ગુરુકુલ અથવા આશ્રમ આધારિત શિક્ષણ તેમાંનું એક મહત્વપૂર્ણ સ્વરૂપ હતું. NCERTના શૈક્ષણિક સ્ત્રોતો મુજબ ગુરુકુલો નિવાસ આધારિત શિક્ષણસ્થળો હતા, જ્યાં ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચે નજીકનો સંબંધ હતો અને શૈક્ષણિક અભ્યાસ સાથે શિસ્ત તથા વ્યક્તિના આંતરિક વિકાસને પણ મહત્વ આપવામાં આવતું હતું.[1]

પરંતુ પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણને એક જ મોડલ તરીકે જોવું યોગ્ય નથી. ગુરુકુલ ઉપરાંત વિહાર, પરિષદ, ઘટિકા અને તક્ષશિલા તથા નાલંદા જેવા ઉચ્ચ શિક્ષણ કેન્દ્રો પણ ભારતીય શિક્ષણ ઇતિહાસનો ભાગ હતા.[2] પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ પર થયેલા વિસ્તૃત ઐતિહાસિક અભ્યાસો પણ દર્શાવે છે કે ઉપલબ્ધ સ્ત્રોતો સમય, પ્રદેશ અને પરંપરા પ્રમાણે વૈવિધ્યસભર છે અને તેમાંથી કોઈ એકરૂપ ચિત્ર તારવવું મુશ્કેલ છે.[8][10] તેથી "પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ" અને "ગુરુકુલ"ને સમાનાર્થી ગણવાને બદલે ગુરુકુલને તેની એક મહત્વપૂર્ણ પરંપરા તરીકે સમજવું વધુ યોગ્ય છે.

આધુનિક શિક્ષણમાં વિજ્ઞાન, ટેક્નોલોજી, સંશોધન, વ્યાવસાયિક કૌશલ્ય અને વૈશ્વિક જોડાણ જેવા પાસાં મહત્વપૂર્ણ છે. બીજી તરફ, મૂલ્ય શિક્ષણ, માર્ગદર્શન, અનુભવાત્મક અધ્યયન અને સર્વાંગી વિકાસ જેવા તત્ત્વો પણ શિક્ષણની ગુણવત્તા માટે મહત્વ ધરાવે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP-2020) ભારતીય ભાષાઓ, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા, અનુભવાત્મક શિક્ષણ અને સર્વાંગી વિકાસને મહત્વ આપે છે.[3] આ પરિસ્થિતિમાં ગુરુકુલ પરંપરા વિશે જાહેર ચર્ચામાં ક્યારેક અતિશયોક્તિભર્યા કે આદર્શીકૃત દાવાઓ પણ સાંભળવા મળે છે, જ્યારે ક્યારેક તેને સંપૂર્ણ અપ્રસ્તુત ગણી લેવામાં આવે છે. બંને અંતિમો વચ્ચે સ્ત્રોત-આધારિત, સંતુલિત અને વિવેચનાત્મક અભ્યાસની જરૂરિયાત છે.

આ પેપરનો ઉદ્દેશ પ્રાચીન પરંપરાને આધુનિક શિક્ષણ પર યથાવત્ લાગુ કરવાનો નથી, પરંતુ તેના પસંદગીના તત્ત્વોનું ઉપનિષદો, ધર્મસૂત્રો, સ્મૃતિગ્રંથો તથા વિદ્વાનોના અભ્યાસોના આધારે સમકાલીન શૈક્ષણિક દૃષ્ટિકોણથી પુનર્વિચાર કરવાનો છે. પેપરની કેન્દ્રીય દલીલ એ છે કે ગુરુકુલ પરંપરાને "આદર્શ ભૂતકાળ" કે "નિરર્થક ભૂતકાળ" તરીકે નહીં, પરંતુ ઐતિહાસિક રીતે વૈવિધ્યસભર, શક્તિઓ અને મર્યાદાઓ ધરાવતી શૈક્ષણિક પરંપરા તરીકે સમજવી જોઈએ.

2. સંશોધનના ઉદ્દેશ્યો અને સંશોધન પ્રશ્નો

આ અધ્યયનના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો નીચે મુજબ છે:

https://www.gapbhasha.org/

1. સંસ્કૃત અને પરંપરાગત ભારતીય જ્ઞાન ગ્રંથોના શૈક્ષણિક મહત્વને સમજાવવું.
2. ગુરુકુલ પરંપરાના મુખ્ય તત્ત્વો,ઉપનયન, બ્રહ્મચર્ય, ગુરુ-શિષ્ય સંબંધ, શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન, મૌખિક પરંપરા અને મૂલ્ય-શિક્ષણ,નું સ્ત્રોત-આધારિત વિશ્લેષણ કરવું.
3. ગુરુકુલ ઉપરાંત તક્ષશિલા, નાલંદા, વિક્રમશીલા, વલભી, પરિષદ અને ઘટિકા-મઠ જેવી સંસ્થાકીય વિવિધતાને સમજવી.
4. પ્રવેશ, વર્ણ અને લિંગ સંબંધી ઐતિહાસિક મર્યાદાઓ તથા પરંપરાના રોમેન્ટિકરણના જોખમની વિવેચનાત્મક ચર્ચા કરવી.
5. ગુરુકુલ પરંપરા અને આધુનિક શૈક્ષણિક સિદ્ધાંતો વચ્ચેની સમાનતાઓ અને તફાવતોનું સાવધાનીપૂર્વક તુલનાત્મક અધ્યયન કરવું.
6. NEP-2020, IKS Division અને UGC માર્ગદર્શિકાઓના સંદર્ભમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના એકીકરણની સંભાવનાઓ અને પડકારો તપાસવા.
7. સંશોધન-અંતર ઓળખીને ભવિષ્યના empirical સંશોધન માટે રૂપરેખા સૂચવવી.

ઉપરોક્ત ઉદ્દેશ્યોના અનુસંધાને નીચેના સંશોધન પ્રશ્નો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે: (અ) પ્રાથમિક અને દ્વિતીય સ્ત્રોતો ગુરુકુલ પરંપરાના કયા શૈક્ષણિક તત્ત્વોને સમર્થન આપે છે? (બ) આ પરંપરાની ઐતિહાસિક મર્યાદાઓ કઈ છે? (ક) આધુનિક શિક્ષણ-સિદ્ધાંતો સાથે કયા સ્તરે સંબંધ સ્થાપવો યોગ્ય ગણાય? (ડ) નીતિ-સ્તરે IKSના સમાવેશમાં કયા પડકારો છે?

3. સંશોધન પદ્ધતિ

આ અભ્યાસ ગુણાત્મક (qualitative) અને ઐતિહાસિક-વિશ્લેષણાત્મક (historical-analytical) પ્રકારનો છે, જેમાં દસ્તાવેજ-વિશ્લેષણ (document analysis) અને વિભાવનાત્મક તુલના (conceptual comparison) પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થયો છે. સ્ત્રોતોના ત્રણ સ્તર રાખવામાં આવ્યા છે: (1) પ્રાથમિક ગ્રંથો,ઉપનિષદો, ધર્મસૂત્રો, મનુસ્મૃતિ, ચરક અને સુશ્રુત સંહિતા, અર્થશાસ્ત્ર, યોગસૂત્ર,જેનો અભ્યાસ પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોના અનુવાદો દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે; (2) દ્વિતીય શૈક્ષણિક સ્ત્રોતો,મુકરજી, અલ્ટેકર, સ્કાર્ફે, ઓલિવેલ, પોલોક, સ્ટાલ જેવા વિદ્વાનોના ગ્રંથો; (3) નીતિ-દસ્તાવેજો,NEP-2020, UGC તથા NCERT/NIOS પ્રકાશનો. નવી માહિતી માટે ઑનલાઈન વેબસાઈટોને બદલે પ્રકાશિત પુસ્તકો અને સંશોધન-સાહિત્યને જ આધાર બનાવ્યા છે.

મર્યાદાઓ: (i) આ અભ્યાસમાં કોઈ ક્ષેત્રીય ડેટા (primary field data) એકત્ર કરવામાં આવ્યો નથી, તેથી આધુનિક શૈક્ષણિક પરિણામો અંગે કારણ-પરિણામના (causal) નિષ્કર્ષો કાઢવામાં આવ્યા નથી; (ii) સંસ્કૃત મૂળ ગ્રંથો મુખ્યત્વે પ્રમાણભૂત અનુવાદો દ્વારા જોવાયા છે, તેથી શબ્દાર્થ-સ્તરની ચર્ચા મર્યાદિત છે; (iii) પ્રાચીન શિક્ષણ વિશેના ઘણા સ્ત્રોતો આદર્શ-નિયમો (prescriptive) દર્શાવે છે, વાસ્તવિક આચરણ (descriptive) નહીં; તેથી નિયમ અને વ્યવહાર વચ્ચેનો તફાવત ધ્યાનમાં રાખવો જરૂરી છે.

4. સાહિત્ય સમીક્ષા (Review of Literature)

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ પરના ક્લાસિક અભ્યાસોમાં આર. કે. મુકરજીનો Ancient Indian Education: Brahmanical and Buddhist અને એ. એસ. અલ્ટેકરનો Education in Ancient India મહત્વપૂર્ણ છે.[7][8] આ બંને ગ્રંથોએ વૈદિક, બ્રાહ્મણીય અને બૌદ્ધ શિક્ષણ-પદ્ધતિઓ, વિદ્યાર્થીજીવનના નિયમો, અભ્યાસક્રમ અને શિક્ષણ-કેન્દ્રોનું વ્યવસ્થિત વર્ણન આપ્યું છે. અલ્ટેકરે ખાસ કરીને સ્ત્રી-શિક્ષણની સ્થિતિમાં સમય સાથે થયેલા ફેરફારો તરફ ધ્યાન દોર્યું છે. આ ગ્રંથો પાયાના સંદર્ભગ્રંથો છે, પરંતુ તેમનું લેખન વસાહતોત્તર રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાનના સમયગાળામાં થયું હોવાથી તેમાં ક્યારેક પરંપરાના ગૌરવગાન તરફનો ઝુકાવ જોવા મળી શકે છે, અને તેથી તેમને નવા સંશોધનો સાથે સરખાવીને વાંચવા જોઈએ.

હર્ટમુટ સ્કાર્ફે (Education in Ancient India, 2002) વધુ સ્ત્રોત-વિવેચનાત્મક અભિગમ અપનાવે છે અને વૈદિક, વ્યાકરણ, ચિકિત્સા, કળા અને અન્ય વિદ્યાશાખાઓના શિક્ષણ વિશે ઉપલબ્ધ પુરાવાઓનું ભાષાકીય-ઐતિહાસિક વિશ્લેષણ કરે છે.[10] પેટ્રિક ઓલિવેલે આશ્રમ-વ્યવસ્થાના ઇતિહાસ અને તેની વિભાવનાત્મક રચનાનો અભ્યાસ કર્યો છે તથા ઉપનિષદો, ધર્મસૂત્રો

https://www.gapbhasha.org/

અને મનુસ્મૃતિના પ્રમાણભૂત અનુવાદો આપ્યા છે, જે શિક્ષણ-સંબંધી નિયમોને સમજવા માટે મૂળભૂત સ્ત્રોતો છે.[11][12][13][14] પી. વી. કાણેનો History of Dharmaśāstra સંસ્કાર-વ્યવસ્થા, ઉપનયન અને બ્રહ્મચર્યના નિયમોનો વિસ્તૃત સંદર્ભ આપે છે.[26]

મૌખિક પરંપરા અંગે ફ્રિટ્સ સ્ટાલના અભ્યાસો,ખાસ કરીને કેરળના નંબૂદિરી વેદપાઠ પરનું સંશોધન,વૈદિક પાઠ-પદ્ધતિઓની ચોકસાઈ અને પ્રસારણ-પદ્ધતિઓ સમજવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે.[15][16] શેલ્ડન પોલોકનું The Language of the Gods in the World of Men સંસ્કૃત ભાષાના સાંસ્કૃતિક-રાજકીય ઇતિહાસને સમજાવે છે અને સંસ્કૃતને માત્ર ધાર્મિક નહીં, પરંતુ વ્યાપક સાહિત્યિક-બૌદ્ધિક ભાષા તરીકે જોવાની સમજ આપે છે.[17] અમર્ત્ય સેનનું The Argumentative Indian ભારતીય પરંપરામાં તર્ક, વાદ અને અસંમતિની પરંપરા પર ભાર મૂકે છે, જે શાસ્ત્રાર્થ અને સંવાદ-આધારિત શિક્ષણની ચર્ચા માટે ઉપયોગી સંદર્ભ છે.[25]

આધુનિક શિક્ષણ-સિદ્ધાંતોમાં ડેવિડ કોલ્બનું experiential learning, વાયગોત્સ્કીનું social constructivism, વુડ-બ્રુનર-રોસનો scaffolding ખ્યાલ, લેવ અને વેંગરનું situated learning અને બ્લૂમનું one-to-one tutoring પરનું સંશોધન ગુરૂકુલના તત્વો સાથે સાવધાનીપૂર્વક તુલના માટે ઉપયોગી માળખું આપે છે.[21][22][23][27][28] નીતિ-સ્તરે NEP-2020, UGCની IKS માર્ગદર્શિકા (2023), મૂલ્ય પ્રવાહ 2.0 અને ફેકલ્ટી-તાલીમ માર્ગદર્શિકા ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સ્થાન આપવાની દિશા દર્શાવે છે.[3][4][6][9]

4.1 સંશોધન-અંતર (Research Gap)

ઉપલબ્ધ સાહિત્યના આધારે ત્રણ અંતર દેખાય છે. પ્રથમ, પ્રાચીન શિક્ષણના ઐતિહાસિક અભ્યાસો અને આધુનિક શિક્ષણ-સિદ્ધાંતોનો સંવાદ મર્યાદિત છે. બીજું, નીતિ-દસ્તાવેજો IKSના સમાવેશની દિશા આપે છે, પરંતુ ગુરુકુલ-પ્રેરિત શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓના પરિણામો અંગે સ્વતંત્ર empirical મૂલ્યાંકન ઓછું જોવા મળે છે. ત્રીજું, પરંપરાની શક્તિઓ અને સામાજિક મર્યાદાઓ,બંનેને એકસાથે સમાવતા સંતુલિત અભ્યાસો સંખ્યામાં ઓછા છે. આ પેપર પ્રથમ અને ત્રીજા અંતરને વિભાવનાત્મક સ્તરે સંબોધે છે અને બીજા અંતર માટે સંશોધન-રૂપરેખા રજૂ કરે છે.

5. સંસ્કૃત અને પરંપરાગત જ્ઞાન ગ્રંથોનું શૈક્ષણિક મહત્વ

5.1 ગ્રંથ-વર્ગો અને તેમના શૈક્ષણિક કાર્ય

સંસ્કૃત ભારતીય બૌદ્ધિક અને સાહિત્યિક પરંપરાની એક મહત્વપૂર્ણ ભાષા રહી છે. વેદ અને વેદાંગ (શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છંદ, જ્યોતિષ) અધ્યયનની પાયાની શાખાઓ ગણાતી હતી; ઉપનિષદો ચિંતન અને સંવાદ-આધારિત જ્ઞાનનાં ઉદાહરણ છે; ધર્મસૂત્રો અને સ્મૃતિગ્રંથો સામાજિક આચાર અને વિદ્યાર્થીજીવનના નિયમો આપે છે;[13][14] ચરક અને સુશ્રુત સંહિતાઓ ચિકિત્સા-શિક્ષણ, શિષ્યની પસંદગી, અધ્યયન-પદ્ધતિ અને ચર્ચાના નિયમોનો ઉલ્લેખ કરે છે;[29] કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર રાજ્યવ્યવસ્થા સાથે વિદ્યાઓના વર્ગીકરણ અને રાજકુમારના શિક્ષણની ચર્ચા કરે છે;[30] અને પતંજલિનું યોગસૂત્ર આચાર-સંયમ અને ધ્યાનની પદ્ધતિઓ રજૂ કરે છે.[31] આમ ગ્રંથોની આ વિવિધતા સૂચવે છે કે પરંપરાગત જ્ઞાન માત્ર ધાર્મિક નહોતું, પરંતુ ભાષા, તર્ક, નીતિ, ચિકિત્સા, રાજ્યશાસ્ત્ર અને આત્મ-અનુશાસન જેવા અનેક ક્ષેત્રોને આવરતું હતું. UGCની IKS માર્ગદર્શિકા પણ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના વિવિધ વિષયોને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અભ્યાસ માટે યોગ્ય ક્ષેત્રો તરીકે ઓળખાવે છે.[4]

5.2 સંસ્કૃત ભાષા અને શિક્ષણ

પોલોકના અભ્યાસ મુજબ સંસ્કૃત લાંબા સમય સુધી દક્ષિણ અને દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયાના વિશાળ ક્ષેત્રમાં વિદ્વાનો, કવિઓ અને શાસકોની સંસ્કૃતિમાં પ્રભાવી ભાષા રહી.[17] શિક્ષણના સંદર્ભમાં આનો અર્થ એ છે કે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વ્યાકરણ, છંદ, કાવ્ય, તર્ક અને શાસ્ત્રીય વિવેચન જેવી વિવિધ વિદ્યાઓનું પ્રવેશદ્વાર હતો. આધુનિક સમયમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ભાષાશાસ્ત્ર, તુલનાત્મક સાહિત્ય, તત્વજ્ઞાન અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના સંશોધનને ઉપયોગી બની શકે છે.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

5.3 વૈજ્ઞાનિક દાવાઓ અંગે પદ્ધતિગત સાવધાની

આ ગ્રંથોને આધુનિક સમયમાં અભ્યાસ કરતી વખતે બે બાબતો મહત્વપૂર્ણ છે. પ્રથમ, તેમને ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં સમજવા જોઈએ. બીજું, આધુનિક વૈજ્ઞાનિક દાવા તરીકે કોઈ પ્રાચીન નિવેદન સ્વીકારતા પહેલાં તેના માટે સ્વતંત્ર contemporary evidence જરૂરી છે. ગ્રંથમાં કોઈ વિચાર મળે એટલે તે આધુનિક વિજ્ઞાનથી પ્રમાણિત થઈ ગયો,એવું માનવું પદ્ધતિગત ભૂલ ગણાય. તેવી જ રીતે, કોઈ વિચાર પ્રાચીન છે એટલા માત્રથી તેને અમાન્ય ગણવો પણ યોગ્ય નથી. દરેક આધુનિક ઉપયોગિતા માટે અલગ empirical research જરૂરી છે.

6. ગુરુકુલ પરંપરાના મુખ્ય શૈક્ષણિક તત્ત્વો

6.1 ઉપનયન અને બ્રહ્મચર્ય

ધર્મસૂત્રો અને મનુસ્મૃતિમાં વિદ્યારંભ સાથે સંકળાયેલા ઉપનયન સંસ્કારનું વર્ણન મળે છે, જેમાં વર્ણ પ્રમાણે વયના તફાવતોનો ઉલ્લેખ છે.[14][26] બ્રહ્મચર્યાશ્રમ દરમિયાન વિદ્યાર્થી ગુરુ સાથે રહીને અભ્યાસ કરતો, સેવા અને ભિક્ષાચર્યા જેવા નિયમોનું પાલન કરતો અને સંયમિત જીવન જીવતો,એવા નિયમો ગ્રંથોમાં આપેલા છે.[11][13] છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં શ્વેતકેતુ બાર વર્ષ ગુરુકુળમાં રહીને અભ્યાસ કરે છે, તેવો ઉલ્લેખ પણ દીર્ઘ અધ્યયનકાળનું ઉદાહરણ આપે છે.[12] ઓલિવેલ દર્શાવે છે કે આશ્રમ-વ્યવસ્થા એક કાલક્રમિક વિકાસ પામેલી વૈચારિક રચના છે, તેથી બ્રહ્મચર્ય સંબંધી આદર્શ નિયમોને દરેક સમયે અને સ્થળે સમાન રીતે લાગુ પડેલા માનવા યોગ્ય નથી.[11]

6.2 ગુરુ-શિષ્ય સંબંધ

ગુરુકુલમાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે નજીકનો અને સતત સંપર્ક શિક્ષણનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ હતો. NCERTના સ્રોતો ગુરુ અને શિષ્યના સહવાસ તથા સમય સાથે મજબૂત થતા સંબંધનો ઉલ્લેખ કરે છે.[1] "ઉપનિષદ" શબ્દ પોતે પરંપરાગત રીતે "નજીક બેસવું" (ઉપ-નિ-સદ્) એવા અર્થ સાથે જોડાયેલો સમજાવાય છે, જે શિક્ષણમાં સાન્નિધ્યના મહત્વ તરફ સંકેત કરે છે. મુંડક ઉપનિષદ (1.2.12)માં જ્ઞાન માટે સમિધા હાથમાં લઈને શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ પાસે જવાનો ઉલ્લેખ છે.[12] આધુનિક સંદર્ભમાં તેનો અનુવાદ "mentor-mentee" અથવા માર્ગદર્શન પ્રણાલી તરીકે કરી શકાય છે, પરંતુ ગુરુ-શિષ્ય સંબંધમાં આજ્ઞાપાલન, સેવા અને શ્રદ્ધાનું જે સ્થાન હતું તે આધુનિક mentoring કરતાં અલગ છે અને તેમાં સત્તા-અસમાનતાનું તત્ત્વ પણ સમાયેલું હતું; તેથી બંનેને સંપૂર્ણપણે સમાન ગણવા યોગ્ય નથી.

6.3 શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન અને સંવાદાત્મક શિક્ષણ

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ (2.4.5)માં આત્મા વિશે "શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ" એવો ઉલ્લેખ છે, જેને પછીની વેદાંત પરંપરાએ શ્રવણ (સાંભળવું), મનન (વિચારવું, તર્કથી પરીક્ષણ કરવું) અને નિદિધ્યાસન (ઊંડું ચિંતન-ધ્યાન) એવી ત્રણ તબક્કાની અધ્યયન-પદ્ધતિ તરીકે સમજાવી.[12] આ ક્રમ શિક્ષણને માત્ર સાંભળીને યાદ રાખવા પૂરતું નહીં, પરંતુ પ્રશ્ન, તર્ક અને આંતરિકીકરણ સુધી લઈ જવાનો અભિગમ સૂચવે છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ઉદ્દાલક અને શ્વેતકેતુ વચ્ચેનો સંવાદ ઉદાહરણો અને પ્રશ્નો દ્વારા ખ્યાલ સમજાવવાની શૈલીનું સુંદર દૃષ્ટાંત છે.[12] બૃહદારણ્યકમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય અને ગાર્ગી જેવા સહભાગીઓ વચ્ચે થયેલી ચર્ચાઓ પણ સંવાદ-પરંપરાના ઉદાહરણ છે.[12] આ બાબતો આધુનિક શિક્ષણમાં inquiry-based અને dialogic learning સાથે વિભાવનાત્મક સમાનતા ધરાવે છે, પરંતુ તેમના હેતુઓ (મોક્ષલક્ષી જ્ઞાન વિરુદ્ધ શૈક્ષણિક સિદ્ધિ) અલગ હોઈ શકે છે.

6.4 મૌખિક પરંપરા અને સ્મૃતિ-પદ્ધતિઓ

વેદોનું પ્રસારણ લાંબા સમય સુધી મુખ્યત્વે મૌખિક રીતે થયું. સ્ટાલના અભ્યાસો દર્શાવે છે કે વૈદિક પાઠમાં પદપાઠ, ક્રમપાઠ અને જટા, ઘન જેવી વિકૃતિ-પાઠ પદ્ધતિઓ દ્વારા મંત્રોના ધ્વનિ અને ક્રમને અત્યંત ચોકસાઈથી જાળવવાના પ્રયત્નો થયા છે.[15][16] આ પદ્ધતિઓમાં શબ્દોને જુદી જુદી ગૂંથણીમાં દોહરાવવામાં આવે છે, જેથી કોઈ ભૂલ થાય તો તેની

https://www.gapbhasha.org/

ચકાસણી શક્ય બને. શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ આ પદ્ધતિ સ્મૃતિ, પુનરાવર્તન, શ્રવણ-કૌશલ્ય અને શિસ્તનું ઉદાહરણ છે. સાથે સાથે, સ્ટાલના વિશ્લેષણમાં પાઠના ધ્વનિ-માળખા પરનો ભાર દેખાય છે, જે દર્શાવે છે કે સંરક્ષણ અને અર્થ-સમજ બંને એક સમાન નહોતા. આ તફાવત આધુનિક શિક્ષણ માટે પણ શીખવા જેવો છે,સ્મૃતિ મહત્વની છે, પરંતુ સમજ અને વિવેચનાત્મક વિચારની જગ્યા લઈ શકતી નથી.

6.5 સમાવર્તન ઉપદેશ અને મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ

તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શિક્ષાવલ્લી (1.11)માં અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને ઘરે પાછા જતા સ્નાતકને અપાયેલો ઉપદેશ,"सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः।" તથા "मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव",મૂલ્ય-શિક્ષણનું જાણીતું ઉદાહરણ છે.[12] આ જ ઉપદેશમાં ગુરુ કહે છે કે અમારાં જે સત્કર્મો છે તેનું જ અનુસરણ કરવું, અન્યનું નહીં,જે સૂચવે છે કે પરંપરામાં પણ વિવેક અને ભેદદૃષ્ટિ (discernment)ને સ્થાન હતું.[12] આમ મૂલ્ય-શિક્ષણ અહીં સત્ય, કર્તવ્ય, સ્વાધ્યાય, સામાજિક ફરજ અને આચાર્ય પ્રત્યે આદર સાથે જોડાયેલું દેખાય છે. આધુનિક શિક્ષણમાં પણ value-based educationનું મહત્વ સ્વીકારવામાં આવે છે, અને UGCની મૂલ્ય પ્રવાહ 2.0 માર્ગદર્શિકા ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં માનવીય મૂલ્યો અને વ્યાવસાયિક નીતિમત્તા સ્થાપવા પર ભાર મૂકે છે.[3][6]

6.6 પરિષદ, વાદ અને શાસ્ત્રાર્થ

ઉપનિષદકાલીન જનક-સભા જેવી ચર્ચાઓથી લઈને પાછળના શાસ્ત્રાર્થ સુધી, વિદ્વાન-સભાઓમાં મત-મતાંતરોની ચર્ચા ભારતીય બૌદ્ધિક પરંપરાનું લક્ષણ રહ્યું છે.[12][25] ચરક સંહિતાના વિમાનસ્થાનમાં ચિકિત્સા-વિદ્યાના સંદર્ભે શિક્ષણ-પદ્ધતિ અને વાદ-માર્ગની ચર્ચા મળે છે.[29] સેન દર્શાવે છે કે ભારતીય પરંપરામાં તર્ક અને અસંમતિનો લાંબો ઇતિહાસ છે, જેને માત્ર એકરૂપ, આજ્ઞાકારી પરંપરા તરીકે જોવો અધૂરો દૃષ્ટિકોણ ગણાય.[25] આથી ગુરુકુલ-કેન્દ્રિત શિક્ષણમાં આજ્ઞાપાલન અને સંવાદ-તર્ક બંને પ્રવાહો સહઅસ્તિત્વમાં જોવા મળે છે, જે પરંપરાની આંતરિક જટિલતા દર્શાવે છે.

6.7 પ્રકૃતિ અને જીવન સાથે જોડાણ

કેટલાક ઐતિહાસિક વર્ણનોમાં ગુરુકુલો પ્રાકૃતિક અને શાંત વાતાવરણમાં આવેલા હોવાનું દર્શાવવામાં આવે છે.[1] જોકે, આ લક્ષણને દરેક ગુરુકુલની અનિવાર્ય વિશેષતા તરીકે રજૂ કરવું યોગ્ય નથી, કારણ કે અગ્રહાર, મઠ, નગરસ્થિત વિદ્યાકેન્દ્રો અને વિહારો જેવી વ્યવસ્થાઓ અલગ ભૌગોલિક-સામાજિક પરિસ્થિતિમાં કાર્યરત હતી.[10]

7. સંસ્થાકીય વૈવિધ્ય: ગુરુકુલથી વિશ્વવિદ્યાલય-સ્વરૂપ કેન્દ્રો સુધી

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ ગુરુકુલ સુધી સીમિત નહોતું. સ્કાર્ફેના અભ્યાસમાં ગુરુકુલ, ઘરેલું શિક્ષણ, વિદ્વાન પરિવારો, પરિષદો, અગ્રહારો અને અન્ય પરંપરાગત શિક્ષણ-વ્યવસ્થાઓ વિશે ઉપલબ્ધ પુરાવાઓની ચર્ચા મળે છે.[10] પરંપરાગત વર્ણનોમાં તક્ષશિલાને વિવિધ વિદ્યાઓના અભ્યાસ માટેના પ્રસિદ્ધ કેન્દ્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જ્યાં અલગ અલગ આચાર્યો પાસે વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા હોવાના ઉલ્લેખ મળે છે.[7][10] તે અર્થમાં તક્ષશિલા એક કેન્દ્રીય, એકરૂપ વિશ્વવિદ્યાલય કરતાં વિદ્વાન આચાર્યોના સમૂહ જેવું સ્વરૂપ ધરાવતું હોવાનું સમજી શકાય.

બૌદ્ધ પરંપરાનાં મહાવિહારો,ખાસ કરીને નાલંદા,વધુ સંસ્થાકીય સ્વરૂપ ધરાવતાં હતાં. ચીની યાત્રી શુઆન-ઝાંગ (હ્યુએન-ત્સાંગ)ના પ્રવાસ-વૃત્તાંતમાં નાલંદાના શિક્ષણ, ચર્ચા-પરંપરા અને વિદ્યાર્થી-જીવનનું વર્ણન મળે છે,[20] અને યિજિંગ (ઈ-ત્સિંગ)ના લખાણોમાં પણ સાતમી સદીના ભારતીય બૌદ્ધ શિક્ષણ-કેન્દ્રોનું ચિત્ર મળે છે.[19] નાલંદા વિશેનો એક પ્રારંભિક વિસ્તૃત અભ્યાસ સાંકળિયાએ કર્યો છે.[18] વિક્રમશીલા પાલ યુગ સાથે જોડાયેલું અન્ય પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ કેન્દ્ર ગણાય છે.[7][10] ગુજરાતના સંદર્ભમાં વલભી ખાસ નોંધપાત્ર છે. ઐતિહાસિક ચીની યાત્રા-વૃત્તાંતોમાં વલભીને શિક્ષણ-કેન્દ્ર તરીકે

https://www.gapbhasha.org/

GRAND ACADEMIC PORTAL
RESEARCH JOURNALS
GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

ઓળખાવવામાં આવ્યું છે, અને યિજિંગ વલભીને નાલંદા સાથે વિદ્યાભ્યાસ માટેના કેન્દ્ર તરીકે સરખાવે છે.[19][20] આ ઉલ્લેખ સૂચવે છે કે પશ્ચિમ ભારતમાં, હાલના ગુજરાતના ક્ષેત્રમાં, સંસ્થાકીય ઉચ્ચ શિક્ષણની મહત્વપૂર્ણ પરંપરા હતી. વલભી અંગે ચોક્કસ અભ્યાસક્રમ અને સંચાલન-વ્યવસ્થાની વિગતો માટે ઉપલબ્ધ સ્રોતો મર્યાદિત હોવાથી, તેના પર સ્થાનિક સંશોધનની વિશેષ જરૂર છે.

દક્ષિણ ભારતના શિલાલેખ-આધારિત અભ્યાસોમાં ઘટિકા, અગ્રહાર અને મઠ જેવી શિક્ષણ-સંલગ્ન વ્યવસ્થાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે, જ્યાં રાજકીય અને ધાર્મિક સંસ્થાઓના સમર્થનથી વિદ્વત્તા-પરંપરા ચાલતી રહી.[10][26] આ બધું દર્શાવે છે કે ભારતીય શિક્ષણ-ઇતિહાસમાં બહુવિધ સંસ્થાકીય મોડલ હતાં, અને "ગુરૂકુલ" તેમાંનું એક હતું.

8. ઐતિહાસિક મર્યાદાઓ અને વિવેચનાત્મક દૃષ્ટિ

8.1 પ્રવેશ અને વર્ણ-આધારિત મર્યાદાઓ

પ્રાચીન શિક્ષણના કેટલાક વર્ણનોમાં વિવિધ સામાજિક વર્ગો માટે શિક્ષણની પહોંચમાં મર્યાદાઓ જોવા મળે છે.[2][7] ધર્મશાસ્ત્રીય પરંપરામાં ઉપનયન અને વેદાધ્યયનનો અધિકાર મુખ્યત્વે ત્રણ વર્ણો સુધી સીમિત ગણાયો હતો, અને કેટલાંક ધર્મસૂત્રોમાં શૂદ્ર દ્વારા વેદશ્રવણ કે પાઠ સામે કઠોર દંડોની જોગવાઈઓ પણ મળે છે.[13][14] બીજી તરફ બૌદ્ધ સંઘમાં પ્રવેશ વર્ણ-આધારિત પ્રતિબંધોથી મોટા અંશે મુક્ત હતો, પરંતુ ત્યાં પણ સંસ્થાકીય નિયમો અને પોતાની મર્યાદાઓ હતી.[7][8] તેથી ગુરૂકુલને ઐતિહાસિક રીતે સંપૂર્ણ સમાનતાવાદી અથવા સર્વસમાવેશક મોડલ તરીકે રજૂ કરવું યોગ્ય નથી.

8.2 લિંગ અને સ્ત્રી-શિક્ષણ

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં ગાર્ગી અને મૈત્રેયી જેવી સ્ત્રી-વિદુષીઓનાં ઉલ્લેખ મળે છે,[12] અને અલ્ટેકરના મતે પ્રારંભિક કાળમાં કેટલીક સ્ત્રીઓને વૈદિક શિક્ષણ મળતું હતું, પરંતુ પછીના સમયગાળામાં સ્ત્રી-શિક્ષણનો વ્યાપ ઘટ્યો.[8] આ ફેરફારો સમય, પ્રદેશ અને સામાજિક વર્ગ પ્રમાણે અલગ હોઈ શકે છે, અને તેથી કેટલાક વિદુષીઓનાં ઉદાહરણોને આધારે સમગ્ર સમાજમાં સ્ત્રી-શિક્ષણ વ્યાપક હતું એવું સામાન્યીકરણ કરવું જોખમી છે.

8.3 પરંપરાના રોમેન્ટિકરણનું જોખમ

પ્રાચીન શિક્ષણને "સુવર્ણ યુગ" તરીકે રજૂ કરવાનું વલણ ઐતિહાસિક પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ ત્રણ સમસ્યાઓ સર્જે છે: (1) નિયમો દર્શાવતા ગ્રંથોને વાસ્તવિક આચરણ ગણી લેવાની ભૂલ; (2) ઉપલબ્ધ સ્રોતોની ભૌગોલિક-સામાજિક પસંદગીયુક્તતાને અવગણવી; (3) આધુનિક સમસ્યાઓ,જેમ કે તણાવ કે સામાજિક અસમાનતા,ના ઉકેલ તરીકે પરંપરાને સીધી રીતે રજૂ કરવી. આ કારણે ઇતિહાસ-આધારિત અભ્યાસમાં સ્રોતની પ્રકૃતિ (normative vs. descriptive) અને સામાજિક સંદર્ભને હંમેશા ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ.[10]

9. ગુરૂકુલ અને આધુનિક શિક્ષણ: તુલનાત્મક વિશ્લેષણ

9.1 આધુનિક શૈક્ષણિક સિદ્ધાંતો સાથે સાવધાનીપૂર્વક સંબંધ

ગુરૂકુલ અને આધુનિક શિક્ષણ વચ્ચે સીધી "જૂનું સારું અને નવું ખરાબ" પ્રકારની તુલના કરવી શૈક્ષણિક રીતે યોગ્ય નથી. તેના બદલે કેટલાક વિભાવનાત્મક સંબંધોનું સાવધાનીપૂર્વક નિરૂપણ કરી શકાય:

1. અનુભવાત્મક અધ્યયન: કોલ્બના experiential learning ચક્ર (અનુભવ, ચિંતન, વિભાવનીકરણ, પ્રયોગ) અને ડેવીના "અનુભવ અને શિક્ષણ" વિચાર સાથે ગુરૂકુલના વ્યવહાર-સંલગ્ન અભ્યાસ અને ચિંતન-આધારિત શિક્ષણની આંશિક સમાનતા દેખાય છે.[21][24]

https://www.gapbhasha.org/

GRAND ACADEMIC PORTAL
RESEARCH JOURNALS
GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

2. સામાજિક-રચનાવાદ અને scaffolding: વાયગોત્સ્કીનો zone of proximal development તથા વુડ-બ્રુનર-રોસનો scaffolding ખ્યાલ શિક્ષક દ્વારા વિદ્યાર્થીને તબક્કાવાર માર્ગદર્શન આપવાની પ્રક્રિયા સમજાવે છે; ગુરુ-શિષ્ય સંવાદ સાથે તેની વિભાવનાત્મક સરખામણી શક્ય છે.[22][27]
3. Situated learning: લેવ અને વેંગરના "legitimate peripheral participation" ખ્યાલમાં નવા શીખનાર ધીમે ધીમે નિષ્ણાતોના સમુદાયમાં જોડાય છે; ગુરુકુલ અને વિદ્વત્-પરિવારોમાં ચાલતા ઘનિષ્ઠ સહવાસ-આધારિત અધ્યયન સાથે આ ખ્યાલની સમાનતા વિશે વિચારી શકાય, પરંતુ આ સમાનતા સાબિત નથી, માત્ર વિભાવનાત્મક છે.[23]
4. One-to-one mentoring: બ્લૂમના સંશોધનમાં વ્યક્તિગત ટ્યુટરિંગ સાથેનાં શિક્ષણ-પરિણામો પરંપરાગત વર્ગ-શિક્ષણ કરતાં વધુ સારાં દેખાયાં હતાં;[28] પરંતુ ગુરુકુલમાં આ સ્તરનું વ્યક્તિગત ધ્યાન હતું એવું કહેવા માટે અને તેનાં પરિણામો માપવા માટે સ્વતંત્ર પુરાવા જોઈએ.

9.2 તુલનાત્મક કોષ્ટક

પાસું	ગુરુકુલ પરંપરા (સ્રોતો મુજબ)	આધુનિક શિક્ષણ
શિક્ષક-વિદ્યાર્થી સંબંધ	નજીકનો અને વ્યક્તિગત; સહવાસ, સેવા અને શ્રદ્ધા પર ભાર	સંસ્થાકીય; વિવિધ mentoring models; સ્પષ્ટ વ્યાવસાયિક સીમાઓ
શિક્ષણનું સ્વરૂપ	નિવાસ આધારિત હોવાનાં ઉદાહરણો; અન્ય મોડલ પણ અસ્તિત્વમાં	શાળા, કોલેજ, યુનિવર્સિટી તથા ડિજિટલ માધ્યમ
અધ્યયન-પદ્ધતિ	શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન, સંવાદ, પાઠ, પુનરાવર્તન	પ્રવચન, પ્રયોગ, પ્રોજેક્ટ, inquiry-based અને ડિજિટલ પદ્ધતિઓ
મૂલ્ય શિક્ષણ	અધ્યયનનો અભિન્ન ભાગ (દા.ત. સમાવર્તન ઉપદેશ)	અલગ કાર્યક્રમો/અભ્યાસક્રમો દ્વારા સમાવેશ
જ્ઞાન-સંરક્ષણ	મૌખિક પાઠ-પદ્ધતિઓ, હસ્તપ્રતો	મુદ્રણ, ડિજિટલ આર્કાઇવ, ખુલ્લા સંશોધન-પ્રકાશનો
મૂલ્યાંકન	પાઠ-ચોકસાઈ, વાદ-કૌશલ્ય, ગુરુનું મૂલ્યાંકન	પરીક્ષા, learning outcomes, standardised માપદંડો
ટેક્નોલોજી	ઉપલબ્ધ નહોતી	શિક્ષણ અને સંશોધનનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ
પ્રવેશ અને સમાવેશ	વર્ણ અને લિંગ આધારિત મર્યાદાઓ (કેટલીક શાખાઓમાં)	વ્યાપક ઍક્સેસ; સાથે સંસાધન-અસમાનતા જેવા પડકારો
મુખ્ય મર્યાદાઓ	ઐતિહાસિક સામાજિક માળખાં, પુરાવાની અછત	મોટા વર્ગો, પરીક્ષા-કેન્દ્રિતતા, સંસાધન અસમાનતા

કોષ્ટક 1: ગુરુકુલ પરંપરા અને આધુનિક શિક્ષણ,વિભાવનાત્મક તુલના (લેખકનું વિશ્લેષણ)

બંને પરંપરાઓમાં શક્તિઓ અને મર્યાદાઓ છે. આધુનિક શિક્ષણમાં વિજ્ઞાન, ટેક્નોલોજી, સંશોધન અને વ્યાપક ઍક્સેસ જેવી વિશેષતાઓ છે. તેથી બંને પરંપરાઓમાંથી યોગ્ય તત્વોને ઓળખીને સંદર્ભાનુકૂળ રીતે ઉપયોગમાં લેવાનો અભિગમ વધુ યોગ્ય છે.

10. NEP-2020, IKS અને નીતિ-માળખું

10.1 નીતિ-દસ્તાવેજોનું સ્વરૂપ

https://www.gapbhasha.org/

NEP-2020 ભારતીય ભાષાઓ, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા, experiential learning અને holistic educationને મહત્વ આપે છે.[3] આ નીતિ સંસ્કૃત સહિત ભારતીય ભાષાઓના અભ્યાસને પ્રોત્સાહિત કરે છે અને શિક્ષણને વધુ અનુભવાત્મક તથા સર્વાંગી બનાવવાની દિશામાં માર્ગદર્શન આપે છે. NCERTનું Foundational Stage માટેનું રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ માળખું (2022) પણ આ નીતિ-દિશા સાથે સુસંગત અભ્યાસક્રમ-ચર્ચા રજૂ કરે છે.[5] શિક્ષણ મંત્રાલય હેઠળ IKS Division જેવા માળખાં અને UGCની 2023ની Guidelines for Incorporating Indian Knowledge in Higher Education Curricula ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ભારતીય જ્ઞાનના વિવિધ ક્ષેત્રોને અભ્યાસક્રમ સાથે જોડવા માટે માળખું પ્રદાન કરે છે.[4] UGCની ફેકલ્ટી-તાલીમ સંબંધી માર્ગદર્શિકા IKS શિક્ષણ માટે અધ્યાપકોની તૈયારી પર ભાર આપે છે.[9] મૂલ્ય પ્રવાહ 2.0 મૂલ્યો અને વ્યાવસાયિક નીતિમત્તાના સંવર્ધન માટે અલગ માર્ગદર્શન આપે છે.[6]

આથી, NEP-2020ને "ગુરુકુલ પ્રણાલી ફરી સ્થાપિત કરવાની નીતિ" તરીકે રજૂ કરવા કરતાં, ભારતીય જ્ઞાન, ભાષા, અનુભવાત્મક શિક્ષણ અને સર્વાંગી વિકાસ જેવા કેટલાક સંબંધિત તત્ત્વોને આધુનિક શિક્ષણમાં સ્થાન આપતી નીતિ તરીકે સમજવું વધુ ચોક્કસ છે.

10.2 અમલીકરણના સંભવિત પડકારો

નીતિ-દસ્તાવેજોના આધારે અને અહીં કરેલા વિશ્લેષણ પરથી અમલીકરણ સંબંધી નીચેના પડકારો ઓળખી શકાય:

1. અધ્યાપક-તૈયારી: સંસ્કૃત ભાષા, પરંપરાગત ગ્રંથો અને આધુનિક શિક્ષણશાસ્ત્ર,ત્રણેમાં પારંગત અધ્યાપકોની ઉપલબ્ધતા.[9]
2. સ્ત્રોત-શુદ્ધતા: અભ્યાસક્રમમાં શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, આસ્થા અને આધુનિક વિજ્ઞાનના દાવાઓ વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ જાળવવાની જરૂર.
3. અનુવાદ અને શિક્ષણ-સામગ્રી: પ્રમાણભૂત, વિવેચનાત્મક આવૃત્તિઓ અને પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં ગુણવત્તાસભર સામગ્રીની જરૂર.
4. મૂલ્યાંકન-પદ્ધતિ: મૂલ્ય, સંવાદ અને ચિંતન જેવા ગુણોને માપવા માટે યોગ્ય learning outcomes અને માપદંડો.
5. સમાવેશિતા: પરંપરાની ઐતિહાસિક મર્યાદાઓને ધ્યાનમાં લઈને આજના વિદ્યાર્થીઓ માટે સમાવેશી અભિગમ જાળવવો.[8][10]
6. પુરાવા-આધારિત મૂલ્યાંકન: IKS-આધારિત અભ્યાસક્રમોની અસરનું સ્વતંત્ર અને પદ્ધતિસર સંશોધન.

11. સમકાલીન પ્રસ્તુતતા

ગુરુકુલ પરંપરાના કેટલાક તત્વો,જેમ કે વ્યક્તિગત માર્ગદર્શન, mentor-mentee સંબંધ, શિસ્ત, અનુભવાત્મક શિક્ષણ, સંવાદ-આધારિત ચર્ચા અને મૂલ્ય આધારિત પ્રવૃત્તિઓ,આધુનિક શૈક્ષણિક સંદર્ભમાં અભ્યાસ માટે યોગ્ય વિષયો છે. પરંતુ "ગુરુકુલ આજના વિદ્યાર્થીઓના તણાવ અથવા માનસિક સ્વાસ્થ્યની સમસ્યાઓનો ઉકેલ છે" એવો સીધો causal દાવો કરવા માટે contemporary empirical research જરૂરી છે. ઉપલબ્ધ નીતિ અને શૈક્ષણિક દસ્તાવેજો આ તત્વોને શૈક્ષણિક રીતે ઉપયોગી માને છે, પરંતુ તે પોતે ગુરુકુલ મોડલને માનસિક સ્વાસ્થ્યની સારવાર તરીકે સ્થાપિત કરતા નથી.[3][5]

તેથી સમકાલીન પ્રસ્તુતતા અંગે વધુ યોગ્ય અભિગમ એ છે કે સંસ્કૃત અને ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં રહેલા વિચારોને ઇતિહાસ, ભાષા, તત્વજ્ઞાન, નૈતિકતા અને શિક્ષણશાસ્ત્રના સંદર્ભમાં સંશોધનાત્મક રીતે અભ્યાસ કરવામાં આવે અને તેમની આધુનિક ઉપયોગિતા empirical studies દ્વારા તપાસવામાં આવે.

11.1 ભવિષ્યના સંશોધન માટે રૂપરેખા

ભવિષ્યના સંશોધનમાં નીચેની દિશાઓ ઉપયોગી બની શકે: (1) IKS-આધારિત અભ્યાસક્રમો અને mentor-mentee કાર્યક્રમોના શીખવાના પરિણામોનું તુલનાત્મક (quasi-experimental અથવા mixed-methods) મૂલ્યાંકન; (2) વિદ્યાર્થી-સહભાગિતા અને અધ્યાપકોના અનુભવોનું ગુણાત્મક અભ્યાસ (interviews, focus groups); (3) વલભી સહિત પ્રાદેશિક શિક્ષણ-કેન્દ્રો પર શિલાલેખો, હસ્તપ્રતો અને પુરાતત્ત્વીય પુરાવાઓ પર આધારિત સ્થાનિક ઐતિહાસિક સંશોધન; (4) લિંગ

https://www.gapbhasha.org/

અને સામાજિક સમાવેશની દૃષ્ટિએ પરંપરાનું વિવેચનાત્મક વિશ્લેષણ; (5) મૌખિક પાઠ-પદ્ધતિઓના સ્મૃતિ-શિક્ષણ પર cognitive science આધારિત અભ્યાસ.

12. તારણો (Findings)

1. ગુરુકુલ પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણનું એક મહત્વપૂર્ણ સ્વરૂપ હતું, પરંતુ તે એકમાત્ર કે એકરૂપ મોડલ નહોતું; પરિષદ, વિહાર, અગ્રહાર, ઘટિકા-મઠ અને તક્ષશિલા, નાલંદા, વલભી જેવાં કેન્દ્રો પણ અસ્તિત્વમાં હતાં.[7][10][19][20]
2. ગુરુ-શિષ્ય સાન્નિધ્ય, શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન, સંવાદ-શાસ્ત્રાર્થ, મૌખિક પાઠ-પદ્ધતિઓ અને સમાવર્તન ઉપદેશ જેવા તત્ત્વો પ્રાથમિક ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે.[12][15][16]
3. પ્રવેશમાં વર્ણ અને લિંગ આધારિત મર્યાદાઓ તથા નિયમ અને વ્યવહાર વચ્ચેનો તફાવત ધ્યાનમાં રાખવો જરૂરી છે; ગુરુકુલને આદર્શ અથવા સર્વસમાવેશક ગણવું ઐતિહાસિક રીતે યોગ્ય નથી.[8][13][14]
4. આધુનિક શૈક્ષણિક સિદ્ધાંતો સાથે વિભાવનાત્મક સમાનતાઓ શોધી શકાય છે, પરંતુ તે સમાનતાઓ સાબિત પરિણામો નથી, અને તેમને પુરાવા-આધારિત પરીક્ષણની જરૂર છે.[21][22][23][28]
5. NEP-2020 અને UGC માર્ગદર્શિકાઓ ગુરુકુલને પુનર્સ્થાપિત કરવાની નહીં, પરંતુ ભારતીય જ્ઞાન, ભાષા અને અનુભવાત્મક શિક્ષણને આધુનિક શિક્ષણમાં જોડવાની દિશા દર્શાવે છે.[3][4]
6. અમલીકરણમાં અધ્યાપક-તૈયારી, સ્રોત-શુદ્ધતા, મૂલ્યાંકન અને સમાવેશિતા મુખ્ય પડકારો છે.[9]

13. નિષ્કર્ષ

સંસ્કૃત અને ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા ભારતીય બૌદ્ધિક ઇતિહાસનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે અને ગુરુકુલ પરંપરા તેના શિક્ષણ ઇતિહાસનું એક મહત્વપૂર્ણ સ્વરૂપ છે. ગુરુકુલ પરંપરામાં જોવા મળતા માર્ગદર્શન, શિસ્ત, અનુભવાત્મક અધ્યયન, સંવાદ અને વ્યક્તિત્વ વિકાસ જેવા તત્ત્વો આધુનિક શિક્ષણના કેટલાક ઉદ્દેશ્યો સાથે સંબંધિત થઈ શકે છે.

તે છતાં, પ્રાચીન શિક્ષણને આદર્શ અને આધુનિક શિક્ષણને તેની વિરુદ્ધ ગણાવવું યોગ્ય નથી. પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણમાં પણ સામાજિક અને ઐતિહાસિક મર્યાદાઓ હતી, જ્યારે આધુનિક શિક્ષણમાં વિજ્ઞાન, ટેક્નોલોજી, સંશોધન અને વ્યાપક ઍક્સેસ જેવી વિશિષ્ટ શક્તિઓ છે. NEP-2020 અને UGCની IKS માર્ગદર્શિકાઓ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને આધુનિક શિક્ષણમાં વધુ વ્યવસ્થિત રીતે સ્થાન આપવા માટે મહત્વપૂર્ણ નીતિગત માળખું આપે છે.[3][4] ભવિષ્યના સંશોધનમાં ગુરુકુલ પરંપરાના પસંદગીના તત્ત્વોને contemporary educational outcomes સાથે જોડીને empirical રીતે તપાસવાની જરૂર છે.

આ રીતે, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું સમકાલીન પુનર્વિચાર માત્ર પરંપરાના સંરક્ષણ પૂરતું ન રહે, પરંતુ ઐતિહાસિક સમજ, આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અને શૈક્ષણિક પરિણામોના સંયોજન પર આધારિત બને તે વધુ સંશોધનાત્મક અભિગમ રહેશે.

14. સંદર્ભો (References)

[1] National Council of Educational Research and Training (NCERT). Ancient Education System of India, Class VIII Social Science supplementary textbook, Chapter 8. NCERT, Government of India.

[2] National Institute of Open Schooling (NIOS). Education in India, Module VII, Chapter 18. Government of India.

[3] Ministry of Education, Government of India. (2020). National Education Policy 2020. Government of India.

[4] University Grants Commission (UGC). (2023). Guidelines for Incorporating Indian Knowledge in Higher Education Curricula. New Delhi: UGC.

[5] NCERT. (2022). National Curriculum Framework for Foundational Stage 2022. Government of India.

[6] University Grants Commission (UGC). (2023). Guidelines on Mulya Pravah 2.0: Inculcation of Human

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

Values and Professional Ethics in Higher Education Institutions. New Delhi: UGC.

[7] Mookerji, R. K. Ancient Indian Education: Brahmanical and Buddhist. Delhi: Motilal Banarsidass.

[8] Altekar, A. S. Education in Ancient India. Varanasi: Nand Kishore & Bros.

[9] University Grants Commission (UGC). (2023). Guidelines for Training/Orientation of Faculty on Indian Knowledge System (IKS). New Delhi: UGC.

[10] Scharfe, H. (2002). Education in Ancient India (Handbook of Oriental Studies, Section 2, Vol. 16). Leiden: Brill.

[11] Olivelle, P. (1993). The Āśrama System: The History and Hermeneutics of a Religious Institution. New York: Oxford University Press.

[12] Olivelle, P. (trans.). (1996). Upaniṣads. Oxford: Oxford University Press (Oxford World's Classics).

[13] Olivelle, P. (trans.). (1999). Dharmasūtras: The Law Codes of Āpastamba, Gautama, Baudhāyana, and Vasiṣṭha. New York: Oxford University Press.

[14] Olivelle, P. (trans.). (2005). Manu's Code of Law: A Critical Edition and Translation of the Mānava-Dharmaśāstra. New York: Oxford University Press.

[15] Staal, F. (1961). Nambudiri Veda Recitation. 's-Gravenhage: Mouton.

[16] Staal, F. (2008). Discovering the Vedas: Origins, Mantras, Rituals, Insights. New Delhi: Penguin Books.

[17] Pollock, S. (2006). The Language of the Gods in the World of Men: Sanskrit, Culture, and Power in Premodern India. Berkeley: University of California Press.

[18] Sankalia, H. D. The University of Nalanda. [પ્રકાશક/આવૃત્તિ-વર્ષ અંતિમ સબમિશન પહેલાં લેખક દ્વારા ચકાસવા.]

[19] Takakusu, J. (trans.). (1896). A Record of the Buddhist Religion as Practised in India and the Malay Archipelago (A.D. 671–695) by I-Tsing. Oxford: Clarendon Press.

[20] Beal, S. (trans.). (1884). Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World (by Hiuen Tsiang). London: Trübner & Co.

[21] Kolb, D. A. (1984). Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

[22] Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press.

[23] Lave, J., & Wenger, E. (1991). Situated Learning: Legitimate Peripheral Participation. Cambridge: Cambridge University Press.

[24] Dewey, J. (1938). Experience and Education. New York: Macmillan.

[25] Sen, A. (2005). The Argumentative Indian: Writings on Indian History, Culture and Identity. London: Allen Lane.

[26] Kane, P. V. (1930–1962). History of Dharmaśāstra (5 vols.). Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute.

[27] Wood, D., Bruner, J. S., & Ross, G. (1976). The role of tutoring in problem solving. Journal of Child Psychology and Psychiatry, 17(2), 89–100.

[28] Bloom, B. S. (1984). The 2 sigma problem: The search for methods of group instruction as effective as one-to-one tutoring. Educational Researcher, 13(6), 4–16.

[29] Wujastyk, D. (2003). The Roots of Ayurveda: Selections from Sanskrit Medical Writings. London: Penguin

Books.

[30] Olivelle, P. (trans.). (2013). King, Governance, and Law in Ancient India: Kauṭilya's Arthaśāstra. New York: Oxford University Press.

[31] Bryant, E. F. (trans.). (2009). The Yoga Sūtras of Patañjali. New York: North Point Press.

ભારતીય તત્વજ્ઞાન, પરંપરાઓ અને નીતિશાસ્ત્રની સમકાલીન પ્રસ્તુતતા: ડિજિટલ વેપાર અને સસ્ટેનેબિલિટીના સંદર્ભમાં

ઠાકર આર્ય બ્રિજેશકુમાર

સમર્પણ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગર, ગુજરાત

સારાંશ

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

ડિજિટલ વેપારના વિસ્તરણ સાથે ડેટા-ગોપનીયતાનો ભંગ, અલ્ગોરિધમિક પક્ષપાત, ભ્રામક ડિઝાઇન (ડાર્ક પેટર્ન), અતિ-વપરાશ અને ઇ-કચરા જેવા નૈતિક તથા પર્યાવરણીય પ્રશ્નો ગંભીર બન્યા છે. આ સંશોધન પત્ર ભારતીય તત્વજ્ઞાન, પરંપરાઓ અને નીતિશાસ્ત્રની સમકાલીન પ્રસ્તુતતાને ડિજિટલ વેપાર અને સસ્ટેનેબિલિટીના સંદર્ભમાં તપાસે છે. અભ્યાસ ગુણાત્મક, વિશ્લેષણાત્મક અને તુલનાત્મક પદ્ધતિ પર આધારિત છે, જેમાં કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર, મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ, ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા તથા યોગસૂત્રના મૂળ સંસ્કૃત પાઠોનું નૈતિક સિદ્ધાંતોના સ્તરે અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે. ધર્મ, અર્થ, સત્ય, અહિંસા, અપરિગ્રહ, કર્મ અને લોકસંગ્રહ જેવા ખ્યાલોને ડિજિટલ વેપારની સમસ્યાઓ સાથે જોડીને સંબંધ-માળખું રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. અભ્યાસનું મુખ્ય તારણ એ છે કે ભારતીય નીતિશાસ્ત્ર કેવળ નિયમન-આધારિત નહીં, પરંતુ મૂલ્ય-આધારિત અને આંતરિક જવાબદારી પર ટકેલું માળખું આપે છે, જે ESG જેવા આધુનિક માળખાનું પૂરક બની શકે છે. તેના આધારે પાંચ સ્તંભ ધરાવતું "ધર્મ-આધારિત ડિજિટલ કોમર્સ મોડલ" પ્રસ્તાવિત કરાયું છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-૨૦૨૦ના સંદર્ભમાં કોમર્સ અને મેનેજમેન્ટના અભ્યાસક્રમોમાં IKS-આધારિત વ્યવસાય-નીતિશાસ્ત્રના સમાવેશ માટે સૂચનો પણ આપ્યા છે. પ્રસ્તાવિત મોડલ સૈદ્ધાંતિક છે; તેનું પ્રયોગમૂલક પરીક્ષણ ભવિષ્યના સંશોધનનો વિષય છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :- ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (IKS), નીતિશાસ્ત્ર, ડિજિટલ વેપાર, સસ્ટેનેબિલિટી, અર્થશાસ્ત્ર, મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ, ધર્મ, લોકસંગ્રહ, NEP-2020

પ્રસ્તાવના

એકવીસમી સદીનું અર્થતંત્ર ઝડપથી ડિજિટલ બની રહ્યું છે. ઈ-કોમર્સ પ્લેટફોર્મ, ડિજિટલ ચુકવણી પ્રણાલીઓ, ક્લાઉડ સેવાઓ અને કૃત્રિમ બુદ્ધિમત્તા (AI) આધારિત ભલામણ-પ્રણાલીઓએ વેપારની ઝડપ, પહોંચ અને કાર્યક્ષમતા અનેકગણી વધારી છે. ભારતમાં યુનિફાઇડ પેમેન્ટ્સ ઇન્ટરફેસ (UPI) જેવી જાહેર ડિજિટલ માળખાકીય વ્યવસ્થાએ નાના વેપારીથી લઈને ગ્રામીણ ઉપભોક્તા સુધી ડિજિટલ વ્યવહારને સુલભ બનાવ્યો છે. પરંતુ આ જ વિકાસની બીજી બાજુએ વપરાશકર્તાના વ્યક્તિગત ડેટાનું વ્યાપારીકરણ, અપારદર્શક અલ્ગોરિધમ દ્વારા થતો ભેદભાવ, ગ્રાહકને ભ્રમિત કરતી ડિઝાઇન, અતિ-વપરાશને ઉત્તેજન આપતું માર્કેટિંગ અને ઝડપથી વધતો ઇલેક્ટ્રોનિક કચરો જેવા પ્રશ્નો પણ ઊભા થયા છે.

આ પ્રશ્નો માત્ર તકનીકી કે કાનૂની નથી; તેમના મૂળમાં મૂલ્યોનો પ્રશ્ન છે , વેપારનો ઉદ્દેશ્ય શું હોવો જોઈએ, નફાની મર્યાદા ક્યાં સુધી, અને ટેક્નોલોજીના પરિણામોની જવાબદારી કોની? પશ્ચિમી જગતમાં આ પ્રશ્નોના ઉત્તર મુખ્યત્વે નિયમન, અનુપાલન (compliance) અને ESG જેવા માળખા દ્વારા શોધાય છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા (Indian Knowledge Systems IKS) આ જ પ્રશ્નોને ભિન્ન દૃષ્ટિથી જુએ છે. અહીં અર્થ (સંપત્તિ અને વેપાર) જીવનના ચાર પુરુષાર્થો , ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ , પૈકીનો એક છે અને તેને ધર્મની મર્યાદામાં રહીને સાધવાનો છે. "ધર્મ" શબ્દ અહીં સંકુચિત કર્મકાંડના અર્થમાં નહીં, પરંતુ સમાજ અને સૃષ્ટિને ધારણ કરનારી નૈતિક વ્યવસ્થા તરીકે પ્રયોજાયો છે. મહાભારતમાં ધર્મની પરિભાષા આ રીતે અપાઈ છે:

धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः।
यः स्याद्धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः॥
(महाभारत, कर्णपर्व)

અર્થ: જે પ્રજાને ધારણ કરે છે તેને ધર્મ કહે છે; ધર્મ જ પ્રજાને ટકાવી રાખે છે. જે ધારણ કરવાની શક્તિથી યુક્ત હોય, તે જ ધર્મ છે , એવો નિશ્ચય છે.

આ પરિભાષા મુજબ ધર્મ એટલે એવો સિદ્ધાંત જે સમાજ અને જીવસૃષ્ટિની સામૂહિક સ્થિરતા તથા કલ્યાણને ટકાવે. ડિજિટલ વેપારના સંદર્ભમાં આ વ્યાખ્યા "સસ્ટેનેબિલિટી" (ટકાઉપણું)ના આધુનિક ખ્યાલ સાથે નોંધપાત્ર સામ્ય ધરાવે છે, કારણ કે બ્રુન્ટલેન્ડ અહેવાલ (1987)માં પણ ટકાઉ વિકાસને વર્તમાન પેઢીની જરૂરિયાતો ભવિષ્યની પેઢીની ક્ષમતાને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના સંતોષવાની પ્રક્રિયા તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરાયો છે. આમ, જે વિચાર આધુનિક વિકાસ-ચર્ચામાં "ટકાઉપણું" કહેવાય છે, તેની નૈતિક ભૂમિકા ભારતીય ચિંતનમાં "ધારણ" તરીકે પહેલેથી હાજર છે.

https://www.gapbhasha.org/

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-૨૦૨૦ (NEP-2020)એ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને શિક્ષણ અને સંશોધનના મુખ્ય પ્રવાહમાં સ્થાન આપવાની સ્પષ્ટ દિશા આપી છે. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં પ્રસ્તુત અભ્યાસનો પ્રયત્ન છે કે પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં નિહિત નૈતિક-આર્થિક સિદ્ધાંતોને માત્ર ગૌરવ-ગાન તરીકે નહીં, પરંતુ સમકાલીન ડિજિટલ વેપારની ચોક્કસ સમસ્યાઓના વિશ્લેષણાત્મક સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લેવા. આ પ્રકારનું ગ્રંથ-આધારિત અને સમસ્યા-કેન્દ્રિત જોડાણ હાલના સાહિત્યમાં પ્રમાણમાં ઓછું જોવા મળે છે, અને આ અભ્યાસ તે અંતર પૂરવાનો નમ્ર પ્રયાસ છે.

૨. સમસ્યા-કથન અને સંશોધનના ઉદ્દેશ્યો

ડિજિટલ વેપારની ઝડપી વૃદ્ધિ સામે તેને માર્ગદર્શન આપનારું નૈતિક માળખું પાછળ રહી ગયું છે. કાયદાઓ સામાન્ય રીતે નુકસાન થયા પછી પ્રતિક્રિયા રૂપે આવે છે, જ્યારે મૂલ્ય-આધારિત માળખું નુકસાન થતાં પહેલાં જ વ્યવસાયિક નિર્ણયોને દિશા આપી શકે છે. આ અભ્યાસની કેન્દ્રીય સમસ્યા એ છે કે ભારતીય નીતિશાસ્ત્રની પરંપરા ડિજિટલ વેપાર અને સસ્ટેનેબિલિટીના પડકારો માટે કેટલી અને કેવી રીતે પ્રસ્તુત છે.

આ સમસ્યાના સંદર્ભમાં સંશોધનના ઉદ્દેશ્યો નીચે મુજબ નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા છે:

૧. ધર્મ, અર્થ, કર્મ, સત્ય, અહિંસા, અપરિગ્રહ અને લોકસંગ્રહ જેવા મૂળભૂત ભારતીય નૈતિક સિદ્ધાંતોને તેમના સંસ્કૃત સ્રોતોના આધારે સ્પષ્ટ કરવા.

૨. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર, મનુસ્મૃતિ અને યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિમાં વર્ણવેલા વ્યાપાર-નીતિ, ન્યાય અને પર્યાવરણ સંબંધી સિદ્ધાંતોની સમકાલીન પ્રસ્તુતતા દર્શાવવી.

૩. ડિજિટલ વેપારની મુખ્ય નૈતિક સમસ્યાઓ (ડેટા-ગોપનીયતા, અલ્ગોરિધમિક પક્ષપાત, ભ્રામક જાહેરાત, અતિ-વપરાશ, ઇ-કચરો) અને ભારતીય સિદ્ધાંતો વચ્ચે સંબંધ-માળખું રચવું.

૪. NEP-2020 હેઠળ IKSના એકીકરણથી કોમર્સ, મેનેજમેન્ટ અને ટેક્નોલોજી શિક્ષણમાં શક્ય પરિવર્તનો તપાસવા.

૫. "ધર્મ-આધારિત ડિજિટલ કોમર્સ"નું એક વૈકલ્પિક, સૈદ્ધાંતિક મોડલ પ્રસ્તાવિત કરવું અને તેને ESG તથા SDGs સાથે સાંકળવું.

સંશોધનના ઉદ્દેશ્યોને અનુરૂપ મુખ્ય સંશોધન-પ્રશ્નો આ છે:

(ક) પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં વેપારના નૈતિક નિયમન અંગે કયા સિદ્ધાંતો મળે છે?

(ખ) તે સિદ્ધાંતો ડિજિટલ વેપારની કઈ સમસ્યાઓ પર પ્રકાશ પાડે છે?

(ગ) આ જ્ઞાનને આધુનિક શિક્ષણ અને વ્યવસાય-નીતિમાં કેવી રીતે ઉતારી શકાય?

૩. સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત અભ્યાસ ગુણાત્મક (qualitative) અને વિશ્લેષણાત્મક-તુલનાત્મક પ્રકૃતિનો છે. સંશોધન-પદ્ધતિના ત્રણ મુખ્ય તબક્કા છે. પ્રથમ, પાઠ-આધારિત અભ્યાસ (textual study): કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર, મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ, ઈશોપનિષદ્, ભગવદ્ગીતા અને પતંજલિ યોગસૂત્ર જેવા પ્રાથમિક સ્રોતોના સંબંધિત અંશોનું પ્રમાણભૂત સંસ્કરણો અને અનુવાદોના આધારે વાચન. બીજું, વિભાવનાત્મક વિશ્લેષણ (conceptual analysis): ધર્મ, અર્થ, અપરિગ્રહ, લોકસંગ્રહ જેવા ખ્યાલોના મૂળ સંદર્ભ અને અર્થછાયાને ધ્યાનમાં રાખીને તેમનું આધુનિક વ્યાવસાયિક શબ્દાવલિમાં અર્થઘટન. ત્રીજું, તુલનાત્મક સંકલન: ડિજિટલ વેપારના સમકાલીન પ્રશ્નો,ભારતના ડિજિટલ પર્સનલ ડેટા પ્રોટેક્શન અધિનિયમ, 2023, ગ્રાહક સંરક્ષણ (ઈ-કોમર્સ) નિયમો, 2020, ઈ-વેસ્ટ સંબંધી વૈશ્વિક અહેવાલો, ટકાઉ વિકાસ લક્ષ્યો (SDGs) તથા ESG માળખા , સાથે ભારતીય સિદ્ધાંતોનું સામ્ય-ભેદ દર્શાવતું વિશ્લેષણ.

દ્વિતીયક સ્રોત તરીકે વિદ્વાનોના અનુવાદો, ટીકાઓ, સંશોધન-લેખો, નીતિ-દસ્તાવેજો અને સંસ્થાકીય અહેવાલોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. સંસ્કૃત શ્લોકો દેવનાગરી લિપિમાં આપ્યા છે અને તેમના ગુજરાતી અર્થ સંદર્ભ સાથે અપાયા છે. અભ્યાસનો ઉદ્દેશ્ય ગ્રંથોનું શાબ્દિક નહીં પરંતુ સિદ્ધાંત-સ્તરનું અર્થઘટન છે; એટલે પ્રાચીન સંદર્ભની ઐતિહાસિક ભિન્નતાઓને ધ્યાનમાં રાખીને, આધુનિક પરિસ્થિતિ પર સીધો આરોપણ કરવાને બદલે "સિદ્ધાંતની પ્રસ્તુતતા" દર્શાવવાનો અભિગમ

https://www.gapbhasha.org/

અપનાવ્યો છે. આ અભ્યાસ સ્પષ્ટ રીતે સૈદ્ધાંતિક-વૈચારિક છે અને તેમાં પ્રાથમિક સર્વેક્ષણ-ડેટા સમાવિષ્ટ નથી.

૪. સાહિત્ય સમીક્ષા

ભારતીય નીતિશાસ્ત્ર અને અર્થવ્યવસ્થા સંબંધી સંશોધન-સાહિત્યને ત્રણ પ્રવાહોમાં વહેંચી શકાય. પ્રથમ પ્રવાહ ગ્રંથ-કેન્દ્રિત છે. આર. પી. કાંગલેએ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રની પ્રમાણભૂત વિવેચનાત્મક આવૃત્તિ, અંગ્રેજી અનુવાદ અને અભ્યાસ ત્રણ ભાગમાં પ્રસ્તુત કર્યાં (1960-1965), જ્યારે પેટ્રિક ઓલિવેલે મનુસ્મૃતિની વિવેચનાત્મક આવૃત્તિ અને અનુવાદ (2005) તેમજ અર્થશાસ્ત્રનો નવો અનુવાદ (2013) આપ્યો. પી. વી. કાણેના "હિસ્ટરી ઑફ ધર્મશાસ્ત્ર"માં ધર્મશાસ્ત્ર પરંપરા, વ્યવહાર-વિધિ અને સ્મૃતિ-સાહિત્યનું વ્યાપક ઐતિહાસિક નિરૂપણ મળે છે. આ કૃતિઓ પાયાના સ્રોત પૂરા પાડે છે, પરંતુ તેમનો મુખ્ય હેતુ ફિલોલૉજિકલ અને ઐતિહાસિક છે, ડિજિટલ અર્થતંત્ર સાથે જોડાણ નહીં.

બીજો પ્રવાહ ભારતીય પરંપરા અને આર્થિક-નૈતિક ચિંતનને જોડતો છે. અમર્ત્ય સેને "ઓન એથિક્સ ઍન્ડ ઇકોનોમિક્સ" (1987)માં દર્શાવ્યું કે અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રનું વિભાજન આધુનિક અર્થશાસ્ત્રની એક ઐતિહાસિક વિસંગતિ છે અને કૌટિલ્ય જેવી પરંપરાઓ બંનેને સાંકળે છે. રોજર બોએશે (2002) કૌટિલ્યને રાજ્ય-કલા અને વ્યવહારુ રાજનીતિના ચિંતક તરીકે વિશ્લેષિત કર્યા, જ્યારે બલબીર સિંહ સિહાગ (2014) જેવા વિદ્વાનોએ કૌટિલ્યના આર્થિક ચિંતનને સંસ્થાઓ, પ્રોત્સાહનો અને શાસન-વ્યવસ્થાના આધુનિક ખ્યાલો સાથે સરખાવ્યું. આ કૃતિઓ પ્રાચીન ચિંતનની આર્થિક તર્કબદ્ધતા સ્થાપિત કરે છે, છતાં ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ અને AI-યુગના પ્રશ્નો તેમના કેન્દ્રમાં નથી.

ત્રીજો પ્રવાહ સમકાલીન ટેક્નોલોજી-નીતિશાસ્ત્રનો છે. શોશાના ઝુબોફ (2019)એ "સર્વેલન્સ કેપિટલિઝમ" ની વિભાવના દ્વારા દર્શાવ્યું કે વપરાશકર્તાના વર્તન-ડેટાનું વ્યાપારીકરણ કેવી રીતે નવા પ્રકારનું આર્થિક તર્કશાસ્ત્ર સર્જે છે. કેથી ઓ'નીલ (2016)એ અલ્ગોરિધમ કેવી રીતે અસમાનતા વધારી શકે તે સમજાવ્યું, અને ફ્લોરિડી અને સહલેખકો (2018)એ AI માટેના નૈતિક સિદ્ધાંતોનું માળખું આપ્યું. આ ચર્ચાઓ મુખ્યત્વે પશ્ચિમી દાર્શનિક પરંપરા પર આધારિત છે.

તાજેતરના વર્ષોમાં ભારતીય સંદર્ભમાં IKS અને ટેક્નોલોજી-નીતિશાસ્ત્રને જોડતા કેટલાક પ્રયાસો થયા છે. પાઠાનિયા અને અક્ષી (2024) IKS ના દૃષ્ટિકોણથી ટેક્નોલોજી, AI અને નૈતિક ડિજિટલ પરિવર્તનની ચર્ચા કરે છે; પાંડે (2026) કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર, નિષ્કામ કર્મ અને ઉપનિષદીય ન્યાસ-ભાવ (trusteeship)ને ટકાઉ વાણિજ્ય સાથે જોડે છે; સિંહ (2025) ડિજિટલ ધર્મ, OTT સોશિયલ મીડિયા નિયમન અને SDG ભવિષ્યનો સંદર્ભ રજૂ કરે છે; અને રાઠોડ તથા ત્રિવેદી નીતિશાસ્ત્ર, ટકાઉપણું અને IKS ને અભ્યાસક્રમ-રચનાના દૃષ્ટિકોણથી જુએ છે. આ અભ્યાસો દિશાસૂચક છે, પરંતુ મોટે ભાગે સામાન્ય સિદ્ધાંતો સુધી સીમિત રહે છે.

સાહિત્યની આ સમીક્ષામાંથી ત્રણ અંતર સ્પષ્ટ થાય છે: (૧) ગ્રંથ-આધારિત સંશોધન અને ડિજિટલ વેપાર સંબંધી ચર્ચા વચ્ચે સેતુનો અભાવ; (૨) ડિજિટલ વેપારની ચોક્કસ સમસ્યાઓને ચોક્કસ સંસ્કૃત સ્રોતો સાથે જોડતા વ્યવસ્થિત સંબંધ-માળખાની ઊણપ; અને (૩) સૈદ્ધાંતિક ચર્ચાને શિક્ષણ (NEP-2020) અને વ્યવસાય-નીતિ બંને સ્તરે ઉતારતા કાર્યાન્વયન-મોડલનો અભાવ. પ્રસ્તુત અભ્યાસ આ ત્રણે અંતર પૂરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

૫. મુખ્ય ચર્ચા અને વિશ્લેષણ

૫.૧ કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર: વ્યાપાર, પારદર્શિતા અને લોકકલ્યાણ

કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રના પ્રથમ અધિકરણમાં અર્થનું સ્થાન સ્પષ્ટ કરે છે:

अर्थ एव प्रधान इति कौटिल्यः।

अर्थमूलौ हि धर्मकामाविति॥

(अर्थशास्त्र १.७.६–७)

અર્થ: કૌટિલ્યના મતે અર્થ જ પ્રધાન છે, કારણ કે ધર્મ અને કામ બંનેનું મૂળ અર્થ (આજીવિકા અને સંપત્તિ) છે.

આ કથન પર વિદ્વાનોમાં બે અર્થઘટનો પ્રચલિત છે. એક મત મુજબ કૌટિલ્ય નૈતિકતા કરતાં સંપત્તિને વધુ મહત્ત્વ આપે

https://www.gapbhasha.org/

છે; બીજો મત, જે વધુ તર્કસંગત જણાય છે, એ છે કે અહીં અર્થને પ્રધાન કહેવાનો આશય એ છે કે ધર્મ (સદાચાર) અને કામ (સુખ) બંને ભૌતિક આધાર વિના ટકી શકતા નથી. તે જ ગ્રંથમાં રાજાના કર્તવ્યનું નિરૂપણ કરતાં કૌટિલ્ય લોકકલ્યાણને શાસનની કસોટી બનાવે છે:

प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम्।
नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम्॥
(अर्थशास्त्र १.१९.३४)

અર્થ: પ્રજાના સુખમાં જ રાજાનું સુખ છે અને પ્રજાના હિતમાં જ રાજાનું હિત છે. રાજાએ પોતાને જે પ્રિય લાગે તેને નહીં, પરંતુ પ્રજાને જે પ્રિય અને હિતકારી હોય તેને જ હિત માનવું.

આ સૂત્ર આધુનિક "હિતધારક-કેન્દ્રિત" (stakeholder-centric) વ્યવસાય-દૃષ્ટિ સાથે સુસંગત છે, જેમાં કંપનીનું લક્ષ્ય માત્ર શેરધારકનો નફો નહીં, પણ ગ્રાહક, કર્મચારી, સમાજ અને પર્યાવરણનું હિત છે. ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ માટે તેનો અર્થ એ થાય કે પ્લેટફોર્મની સફળતાનું માપ વપરાશકર્તાના સમય અને ધ્યાનના મહત્તમ શોષણથી નહીં, પરંતુ તેના વાસ્તવિક હિતથી થવું જોઈએ.

વેપાર-વ્યવસ્થાપનની દૃષ્ટિએ અર્થશાસ્ત્રનું બીજું અધિકરણ (અધ્યક્ષ-પ્રચાર) ખાસ નોંધપાત્ર છે. તેમાં પણ્યાધ્યક્ષ (વાણિજ્ય-અધિક્ષક) અને પૌતવાધ્યક્ષ (તોલ-માપ-અધિક્ષક) જેવા પદોની વ્યવસ્થા છે. કૌટિલ્ય સ્થાનિક અને વિદેશી માલ પર વાજબી નફાનું ધોરણ (અધ્યાય ૨.૧૬માં સ્થાનિક માલ પર આશરે પાંચ ટકા અને વિદેશી માલ પર આશરે દસ ટકા) સૂચવે છે અને પ્રમાણિત તોલ-માપના ઉપયોગ પર ભાર મૂકે છે. ચોથા અધિકરણ (૪.૨)માં વેપારીઓ દ્વારા કરાતી ભેળસેળ, ખોટા તોલ-માપ અને ભાવ-વધારા સામે દંડની જોગવાઈ છે. આ વ્યવસ્થાનો સૈદ્ધાંતિક સાર ત્રણ મુદ્દામાં મૂકી શકાય: (ક) બજારમાં માહિતીની સમપ્રમાણતા, (ખ) નફાખોરી પર સામાજિક મર્યાદા, અને (ગ) વ્યવહારની નિયમિત ચકાસણી. ડિજિટલ વેપારમાં આ ત્રણેનું સમકક્ષ સ્વરૂપ છે , ઉત્પાદન અને કિંમતની પારદર્શક માહિતી, ડાયનેમિક પ્રાઇસિંગ અને "ડ્રિપ પ્રાઇસિંગ" પર મર્યાદા, તથા અલ્ગોરિધમનું નિયમિત ઓડિટ.

કૌટિલ્યે શ્રમ અને વેતનને પણ ગંભીરતાથી લીધા છે. અર્થશાસ્ત્રના ત્રીજા અધિકરણમાં વેતન-ચુકવણી (વેતનાદાન, ૩.૧૩) અંગેના નિયમો છે, જેમાં કામ પૂર્ણ થયા પછી નિયત વેતન ન ચૂકવવા બદલ દંડનું વિધાન છે. આજના ગિગ-અર્થતંત્રમાં ડિલિવરી-કર્મચારીઓ અને પ્લેટફોર્મ-આધારિત મજૂરોના વેતન, કામના કલાકો અને સામાજિક સુરક્ષાના પ્રશ્નો સાથે આ સિદ્ધાંત સીધો જોડાય છે. વધુમાં, કૌટિલ્યે જળાશય, સિંચાઈ અને વન-ઉપજ (કુપ્યાધ્યક્ષ, ૨.૧૭) ના વ્યવસ્થાપનને રાજ્યની જવાબદારી ગણી છે, જે સંસાધનોના સંરક્ષણની પ્રાચીન દૃષ્ટિ પ્રગટ કરે છે.

૫.૨ મનુસ્મૃતિ: સત્યનિષ્ઠા, કર્મફળ અને પર્યાવરણીય જવાબદારી

મનુસ્મૃતિ (માનવ ધર્મશાસ્ત્ર) આચાર, વ્યવહાર અને દંડ-વ્યવસ્થાનું સંકલિત ગ્રંથ છે. તેમાં વાણી અને વ્યવહારની સત્યનિષ્ઠા પર વિશેષ ભાર છે:

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम्।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः॥
(मनुस्मृति ४.१३८)

અર્થ: સત્ય બોલવું, પ્રિય બોલવું; અપ્રિય સત્ય ન બોલવું અને પ્રિય લાગે તેવું અસત્ય પણ ન બોલવું , આ સનાતન ધર્મ છે.

આ શ્લોકનો બીજો ચરણ ડિજિટલ માર્કેટિંગ માટે ખાસ ચેતવણીરૂપ છે: ગ્રાહકને "પ્રિય" લાગે તે માટે અસત્ય કે ભ્રામક દાવા કરવા, બનાવટી સમીક્ષાઓ (fake reviews) મૂકવી, "માત્ર થોડા જ નંગ બાકી" જેવા ખોટા તાકીદ-સંકેતો દર્શાવવા કે વિકલ્પોને છુપાવતી ડિઝાઇન રચવી , આ બધું અસત્યના દાયરામાં આવે છે. ભારતમાં ગ્રાહક સંરક્ષણ અધિનિયમ, 2019 અને કેન્દ્રીય ગ્રાહક સંરક્ષણ સત્તામંડળ (CCPA) દ્વારા 2023માં જાહેર કરાયેલી "ડાર્ક પેટર્ન" નિવારણ માર્ગદર્શિકા આ જ પ્રશ્નોને કાનૂની સ્તરે સંબોધે છે; ભારતીય સિદ્ધાંત તે જ નિયમને આંતરિક નૈતિક કર્તવ્ય તરીકે મૂકે છે. મનુ માપ-તોલની

https://www.gapbhasha.org/

ચોકસાઈ અંગે પણ સ્પષ્ટ નિયમ આપે છે:

तुलामानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम्।

षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत्॥

(मनुस्मृति ८.४०३)

અર્થ: તોલ અને માપનાં સાધનો સારી રીતે ચિહ્નિત (પ્રમાણિત) હોવાં જોઈએ, અને દર છ છ મહિને તેમની ફરીથી ચકાસણી કરવી જોઈએ.

"દર છ માસે પુનઃપરીક્ષણ" નો સિદ્ધાંત આધુનિક ભાષામાં સતત ઓડિટ અને માપાંકન (calibration)નો સિદ્ધાંત છે. જેમ ભૌતિક ત્રાજવું ચકાસવું પડે, તેમ ભલામણ-પ્રણાલી, રેટિંગ-અલ્ગોરિધમ અને ક્રેડિટ-સ્કોરિંગ મોડલોનું સમયાંતરે સ્વતંત્ર પરીક્ષણ થવું જોઈએ, જેથી છુપો પક્ષપાત કે ભૂલ સમયસર પકડાય.

કર્મના સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ મનુ નૈતિક ચેતવણી આપે છે:

नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव।

शनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्तति॥

(मनुस्मृति ४.१७२)

અર્થ: લોકમાં આચરેલો અધર્મ ગાયની જેમ તરત ફળ આપતો નથી; પરંતુ ધીમે ધીમે પાકતો જઈને તે કર્તાના મૂળિયાં જ કાપી નાખે છે.

આ શ્લોક "ટૂંકા ગાળાના નફા વિરુદ્ધ લાંબા ગાળાની ટકાઉપણા"ની ચર્ચાનું નૈતિક સમકક્ષ છે. ગ્રાહકના ડેટાનો દુરૂપયોગ કે ભ્રામક વેચાણ તાત્કાલિક નફો આપે, પરંતુ વિશ્વાસના ધોવાણ, કાનૂની કાર્યવાહી અને બ્રાન્ડની પ્રતિષ્ઠાના નુકસાન રૂપે તેનું પરિણામ લાંબા ગાળે કંપનીના "મૂળિયાં" જ કાપે છે. પર્યાવરણ અંગે પણ મનુસ્મૃતિમાં જળ-શુદ્ધિનો આગ્રહ મળે છે (જળમાં મળ-મૂત્ર-થૂંક વગેરે ન નાખવા, ૪.૫૬), જે પ્રાકૃતિક સંસાધનોને પ્રદૂષિત ન કરવાના સંસ્કાર દર્શાવે છે. પૃથ્વી સાથેના સંબંધનો મૂળ વૈદિક આધાર અથર્વવેદના પૃથ્વીસૂક્તમાં મળે છે, જ્યાં કહ્યું છે:

माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः।

(अथर्ववेद १२.१.१२)

અર્થ: ભૂમિ મારી માતા છે અને હું પૃથ્વીનો પુત્ર છું.

નોંધવું જરૂરી છે કે આ વિચાર વેદનો છે; ધર્મશાસ્ત્રીય પરંપરા તેને આત્મસાત્ કરીને આચારમાં ઉતારે છે. "માતા" તરીકેની પૃથ્વીની કલ્પના શોષણને નહીં, પરંતુ પોષણ અને કૃતજ્ઞતાના સંબંધને સ્થાપિત કરે છે.

૫.૩ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ: વ્યવહાર, કરાર અને ન્યાય

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત્ત , એમ ત્રણ અધ્યાયોમાં વિભાજિત છે, અને તેનો "વ્યવહારાધ્યાય" નાગરિક તથા વાણિજ્યિક કાયદાનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ કરે છે. તેમાં ઋણ-દાન (ઉધાર-વ્યવહાર), નિક્ષેપ (અનામત), સંભૂય-સમુત્થાન (ભાગીદારી), અસ્વામિ-વિક્રય (માલિક ન હોય તેવા દ્વારા વેચાણ), ક્રીતાનુશય (ખરીદ્યા પછી પસ્તાવો/વેચાણ-રદ), સંવિદ્-વ્યતિક્રમ (કરારભંગ) અને વેતનાદાન જેવા વિવાદ-પદોની ચર્ચા છે. વિવાદોના નિર્ણયમાં સાક્ષી, લિખિત દસ્તાવેજ અને ભોગ (કબજો) જેવાં પ્રમાણોનો ક્રમ પણ નિશ્ચિત છે. શ્રેણી, નિગમ અને પૂગ જેવા વ્યાપારી-સંગઠનોના પોતાના નિયમો (સમય) ને માન્યતા આપવામાં આવી છે, જે આજના પ્લેટફોર્મની "નિયમો અને શરતો" (terms and conditions) જેવી સ્વ-નિયમન વ્યવસ્થાનું પ્રાચીન સ્વરૂપ ગણી શકાય.

ડિજિટલ વેપાર માટે અહીંથી ત્રણ શીખ મળે છે. પ્રથમ, માલિકી-સ્પષ્ટતાનો સિદ્ધાંત (અસ્વામિ-વિક્રય): ડિજિટલ માર્કેટપ્લેસ પર નકલી કે ચોરી કરેલી વસ્તુ કે કન્ટેન્ટના વેચાણ સામે ચકાસણી-ફરજ. બીજું, ક્રીતાનુશય: ગ્રાહકને નિશ્ચિત સમયમર્યાદામાં વેચાણ રદ કરવાનો અથવા રિટર્ન કરવાનો અધિકાર, જે આજના રિટર્ન-રિફંડ નિયમોનું નૈતિક પૂર્વરૂપ છે. ત્રીજું, સંવિદ્-વ્યતિક્રમ: કરાર પાળવાની જવાબદારી, જેમાં ડિજિટલ પ્લેટફોર્મે પોતાની સેવા-શરતો એકતરફી રીતે અને છુપાવીને ફેરવવી ન જોઈએ. બૌદ્ધિક સંપત્તિ અને ડેટાની માલિકીના પ્રશ્નોમાં પણ "કોની વસ્તુ કોની પાસે, કયા હક્કથી" , એ સ્વામિત્વ-

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

ચિંતન માર્ગદર્શક બની શકે છે.

૫.૪ ઉપનિષદ, ગીતા અને યોગસૂત્ર: અપરિગ્રહ, નિષ્કામ કર્મ અને લોકસંગ્રહ

સ્મૃતિ અને અર્થશાસ્ત્ર વ્યવહારનાં નિયમો આપે છે, જ્યારે ઉપનિષદો અને ગીતા તે નિયમો પાછળની આંતરિક પ્રેરણા આપે છે. ઈશોપનિષદનો પ્રથમ મંત્ર ભારતીય વેપાર-નૈતિકતાનો કદાચ સૌથી સંક્ષિપ્ત સૂત્ર છે:

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम्॥

(ईशोपनिषद् १)

અર્થ: આ જગતમાં જે કાંઈ ગતિશીલ છે તે સર્વ ઈશ્વરથી વ્યાપ્ત છે. તેથી ત્યાગની ભાવનાથી (આવશ્યક હોય તેટલું જ) ભોગવ, અને બીજાના ધનની લાલસા ન રાખ.

આ મંત્રમાં ત્રણ આધુનિક ખ્યાલો સમાયેલા છે: સર્વ સંસાધનોનું “ન્યાસ” (trusteeship) સ્વરૂપ , માલિક નહીં પણ ન્યાસી; મર્યાદિત ભોગ , અપરિગ્રહ; અને પરધનની લાલસાનો નિષેધ , જે ડેટા-શોષણ અને અન્યાયી નફાખોરી સામે નૈતિક સીમા બાંધે છે. વપરાશકર્તાનો વ્યક્તિગત ડેટા તેની “ધન” (સંપત્તિ) જ ગણાય, અને તેના પર કંપનીનો અધિકાર માલિકનો નહીં, ન્યાસીનો છે , આ દૃષ્ટિ ડેટા-ફિડ્યુશિયરી (data fiduciary)ના આધુનિક કાનૂની ખ્યાલ સાથે નોંધપાત્ર રીતે સુસંગત છે; ભારતના ડિજિટલ પર્સનલ ડેટા પ્રોટેક્શન અધિનિયમ, 2023માં પણ ડેટા પર પ્રક્રિયા કરનાર સંસ્થા માટે “ડેટા ફિડ્યુશિયરી” શબ્દ જ પ્રયોજાયો છે. યોગસૂત્રમાં પતંજલિ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહને “યમ” , સાર્વભૌમ નૈતિક નિયમો , તરીકે ગણાવે છે:

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः॥

(पातञ्जल योगसूत्र २.३०)

અર્થ: અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય (ચોરી ન કરવી), બ્રહ્મચર્ય (ઇન્દ્રિય-સંયમ) અને અપરિગ્રહ , આ પાંચ યમ છે.

આ પાંચેયનું ડિજિટલ વેપારમાં અર્થઘટન સ્પષ્ટ છે: અહિંસા , વપરાશકર્તાને માનસિક, આર્થિક કે સામાજિક હાનિ ન પહોંચાડતી ડિઝાઇન (દા.ત. વ્યસનકારક સ્ક્રોલિંગ-પ્રણાલીઓનો ત્યાગ); સત્ય , સત્યાપિત માહિતી; અસ્તેય , બીજાની માહિતી, સર્જન કે ડેટાની ચોરી ન કરવી; સંયમ , ઉત્પાદન અને વપરાશમાં સંયમ; અપરિગ્રહ , ડેટા-સંગ્રહમાં “ન્યૂનતમીકરણ” (data minimisation), એટલે કે હેતુ માટે જરૂરી હોય તેટલો જ ડેટા એકત્ર કરવો.

ભગવદ્ગીતા કર્મના સિદ્ધાંતને કેન્દ્રમાં મૂકે છે:

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥

(भगवद्गीता २.४७)

અર્થ: તારો અધિકાર કર્મ કરવામાં જ છે, ફળમાં ક્યારેય નહીં. તું કર્મફળનો હેતુ ન બન, અને અકર્મમાં પણ તારી આસક્તિ ન હો.

નિષ્કામ કર્મનો અર્થ ફળની ઉપેક્ષા નથી, પરંતુ પદ્ધતિની શુદ્ધતા છે: ધ્યેય-સિદ્ધિ માટે સાધનો પણ શુદ્ધ હોવાં જોઈએ. “ગમે તે ભોગે વૃદ્ધિ” (growth at any cost)ની સંસ્કૃતિ સામે આ સિદ્ધાંત નૈતિક પ્રતિકાર છે. તે જ રીતે “લોકસંગ્રહ” ગીતાનો મહત્ત્વનો ખ્યાલ છે:

लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि॥

(भगवद्गीता ३.२०)

અર્થ: લોકસંગ્રહ (સમાજને ધારણ કરવા અને ધર્મમાર્ગે જોડી રાખવા)ને દૃષ્ટિમાં રાખીને પણ તારે કર્મ કરવું જોઈએ.

લોકસંગ્રહનો ભાવ છે કે દરેક કર્મનું મૂલ્યાંકન સમગ્ર સમાજ પરના તેના પ્રભાવથી થાય. આ સિદ્ધાંત કૉર્પોરેટ સામાજિક જવાબદારી (CSR)ને કાનૂની ફરજ કરતાં આગળ વધીને નૈતિક ઉત્તરદાયિત્વ તરીકે સ્થાપે છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદના દીક્ષાંત-ઉપદેશ “સત્યં વદ। ધર્મં ચર।” (સત્ય બોલો, ધર્મનું આચરણ કરો) (૧.૧૧.૧) માં પણ સત્ય અને ધર્મને શિક્ષણનું

https://www.gapbhasha.org/

અંતિમ ફળ ગણવામાં આવ્યું છે , જે NEP-2020ના મૂલ્ય-આધારિત શિક્ષણ સાથે સીધું જોડાય છે.

૫.૫ ડિજિટલ વેપારની સમસ્યાઓ અને ભારતીય સિદ્ધાંતો: સંબંધ-માળખું

ઉપરની ચર્ચાને સંકલિત કરીને ડિજિટલ વેપારની મુખ્ય સમસ્યાઓ અને તેને સંબોધતા ભારતીય સિદ્ધાંતોનું સંબંધ-માળખું કોષ્ટક ૧માં રજૂ કર્યું છે. આ માળખું શાબ્દિક સમાનતા નહીં, પરંતુ સિદ્ધાંત-સ્તરની સુસંગતતા દર્શાવે છે.

કોષ્ટક ૧: ડિજિટલ વેપારની સમસ્યાઓ અને ભારતીય નૈતિક સિદ્ધાંતો

સમસ્યા	સંબંધિત ભારતીય સિદ્ધાંત (સ્રોત)	ડિજિટલ વેપારમાં અર્થઘટન
ડેટા-ગોપનીયતા	ન્યાસ-ભાવ અને પરધન-નિષેધ (ઈશોપનિષદ્ ૧); અસ્તેય (યોગસૂત્ર ૨.૩૦)	ડેટા પર "માલિકી" નહીં, "ન્યાસ"; સંમતિ-આધારિત અને ન્યૂનતમ સંગ્રહ
અલ્ગોરિધમિક પક્ષપાત	ન્યાય અને સમદૃષ્ટિ (વ્યવહાર-પ્રકરણ; ગીતા ૫.૧૮)	અલ્ગોરિધમનું નિયમિત સ્વતંત્ર ઓડિટ; ભેદભાવ-રહિત પરિણામો
ભ્રામક જાહેરાત અને ડાર્ક પેટર્ન	સત્ય (મનુ ૪.૧૩૮); ભેળસેળ-નિવારણ (અર્થશાસ્ત્ર ૪.૨)	સત્યાપિત દાવા, સાચી સમીક્ષાઓ, વિકલ્પોની સ્પષ્ટ રજૂઆત
અતિ-વપરાશ	અપરિગ્રહ (યોગસૂત્ર ૨.૩૦); ત્યક્તેન ભુઞ્જીથાઃ (ઈશોપનિષદ્ ૧)	અનાવશ્યક ખરીદીને ઉત્તેજન ન આપતી માર્કેટિંગ-નીતિ
ઇ-કચરો અને ઊર્જા વપરાશ	ભૂમિ-માતૃત્વ (અથર્વવેદ ૧૨.૧.૧૨); જળ-શુદ્ધિ (મનુ ૪.૫૬); કુપ્ય-સંરક્ષણ (અર્થશાસ્ત્ર ૨.૧૭)	પુનઃઉપયોગ, રિપેરેબિલિટી, ગ્રીન ડેટા-સેન્ટર
ગિગ-શ્રમ અને વેતન	વેતનાદાન (અર્થશાસ્ત્ર ૩.૧૩; યાજ્ઞવલ્ક્ય-વ્યવહાર)	સમયસર, ન્યાયી વેતન; કામ કરનારને સુરક્ષા
વેચાણ-પછીના વિવાદ	ક્રીતાનુશય, સંવિદ્-વ્યતિક્રમ (યાજ્ઞવલ્ક્ય-વ્યવહાર)	સરળ રિટર્ન-રિફંડ અને ઝડપી ફરિયાદ-નિવારણ

કોષ્ટક દર્શાવે છે કે ભારતીય સિદ્ધાંતો માત્ર નિષેધાત્મક (શું ન કરવું) નથી, પરંતુ વિધાયક (શું કરવું) દિશા પણ આપે છે. દા.ત. અપરિગ્રહ માત્ર ડેટા ન લેવાનો નિયમ નથી; તે સંતોષ પર આધારિત વ્યવસાય-સંસ્કૃતિનો પાયો છે, જેમાં વૃદ્ધિનું માપ ઉપભોગના વધારાથી નહીં, પણ સંતુલિત સંતોષથી થાય.

૫.૬ સસ્ટેનેબિલિટીનો ભારતીય અભિગમ

ટકાઉપણું ભારતીય પરંપરામાં અલગ "નીતિ" નહીં, પણ જીવનદૃષ્ટિનો ભાગ છે. પંચમહાભૂત (પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ)ના સંતુલનનો વિચાર, યજ્ઞ-ચક્રની ભાવના (ગીતા ૩.૧૦–૧૬), જેમાં મનુષ્ય પ્રકૃતિમાંથી લે છે તો તેને પરત આપવાની જવાબદારી પણ સ્વીકારે છે, તથા "પરસ્પરં ભાવયન્તઃ" (ગીતા ૩.૧૧) ની પરસ્પર-નિર્ભરતાની ભાવના , આ બધું "સર્ક્યુલર ઇકોનોમી"ના ખ્યાલનું દાર્શનિક પૂર્વરૂપ છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રના અહેવાલ "ગ્લોબલ ઈ-વેસ્ટ મોનિટર 2024" મુજબ 2022માં વિશ્વમાં આશરે 62 મિલિયન ટન ઇલેક્ટ્રોનિક કચરો ઉત્પન્ન થયો હતો અને તેમાંથી માત્ર આશરે 22 ટકા જ દસ્તાવેજીકૃત રીતે રિસાયકલ થયો. ડિજિટલ વેપારના હાર્ડવેર-આધારિત વિસ્તારમાં આ આંકડા અપરિગ્રહ અને

https://www.gapbhasha.org/

GRAND ACADEMIC PORTAL
RESEARCH JOURNALS
GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

પુનઃઉપયોગના સિદ્ધાંતની તાત્કાલિક પ્રસ્તુતતા દર્શાવે છે.
ભારતીય પરંપરા સ્થાનિકતા અને સ્વાવલંબનને પણ મહત્ત્વ આપે છે. કૌટિલ્યે સ્થાનિક ઉત્પાદન પર ઓછો નફો-માર્જિન નિર્ધારિત કરી સ્થાનિક વેપારને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. આજના ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ પર સ્થાનિક કારીગરો, ખેડૂતો અને સૂક્ષ્મ-ઉદ્યોગોને ન્યાયી કમિશન અને દૃશ્યતા સાથે સમાવવા , ઓપન નેટવર્ક ફોર ડિજિટલ કોમર્સ (ONDC) જેવી પહેલ આ દિશામાં ઉદાહરણ ગણી શકાય , એ લોકસંગ્રહ અને ધર્મ-આધારિત અર્થનું વ્યવહારુ રૂપ છે. આ સંદર્ભમાં ટકાઉ વિકાસ લક્ષ્યો (SDGs) , ખાસ કરીને SDG 8 (યોગ્ય કામ અને આર્થિક વૃદ્ધિ), SDG 9 (ઉદ્યોગ, નવીનતા અને માળખું), SDG 12 (જવાબદાર વપરાશ અને ઉત્પાદન), SDG 13 (આબોહવા કાર્યવાહી) અને SDG 16 (શાંતિ, ન્યાય અને મજબૂત સંસ્થાઓ) , ભારતીય સિદ્ધાંતો સાથે સ્વાભાવિક રીતે સંકલિત થાય છે.

૫.૭ NEP-2020 અને IKSનું એકીકરણ

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-૨૦૨૦ ભારતીય જ્ઞાન, ભાષાઓ, મૂલ્યો અને પરંપરાઓને શિક્ષણ-પ્રણાલીમાં સ્થાન આપવાની તથા બહુ-શાખાકીય, મૂલ્ય-આધારિત શિક્ષણ વિકસાવવાની ભલામણ કરે છે. શિક્ષણ મંત્રાલય હેઠળ ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી વિભાગ (IKS Division)ની સ્થાપના (2020) આ દિશાનું સંસ્થાકીય પગલું છે, અને ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ માટે IKS-આધારિત અભ્યાસક્રમના સમાવેશની ભલામણો પણ થઈ છે. કોમર્સ અને મેનેજમેન્ટ શિક્ષણમાં IKSના સંકલન માટે ત્રણ સ્તરે વિચારણા થઈ શકે.
પ્રથમ, અભ્યાસક્રમ સ્તરે: “વ્યવસાય-નીતિશાસ્ત્ર”, “ડિજિટલ માર્કેટિંગ” અને “ઈ-કોમર્સ” જેવા વિષયોમાં કૌટિલ્ય, મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, ગીતા અને ઉપનિષદોના પસંદગીના અંશોને કેસ-સ્ટડી સાથે સમાવવા. બીજું, શિક્ષણ-પદ્ધતિ સ્તરે: માત્ર પાઠ-વાચન નહીં, પરંતુ “આ શ્લોકના સિદ્ધાંતથી અમુક પ્લેટફોર્મની નીતિનું મૂલ્યાંકન કરો” જેવા સમસ્યા-આધારિત કાર્યો, ચર્ચાઓ અને પ્રોજેક્ટ્સ. ત્રીજું, સંશોધન સ્તરે: IKS-આધારિત નીતિશાસ્ત્રીય માપદંડો (ઉદા. ધર્મ-સૂચકાંક) ના પ્રયોગમૂલક પરીક્ષણ, ભારતીય ભાષાઓમાં સામગ્રી-નિર્માણ, અને સંસ્કૃત-વિદ્વાનો, કોમર્સ-શિક્ષકો તથા ટેક્નોલોજી-નિષ્ણાતોના આંતર-શાખાકીય સહયોગ. અહીં ગુણવત્તાનું ધ્યાન જરૂરી છે: IKS ને આધુનિક જ્ઞાનના વિકલ્પ તરીકે નહીં, પરંતુ તેના સંવાદી અને પૂરક ઘટક તરીકે શીખવવું જોઈએ, જેથી વિદ્યાર્થીઓમાં વિવેચનાત્મક વિચારશક્તિ જળવાય.

૫.૮ પ્રસ્તાવિત મોડલ: ધર્મ-આધારિત ડિજિટલ કોમર્સ

ઉપરના વિશ્લેષણને આધારે પાંચ સ્તંભો ધરાવતું “ધર્મ-આધારિત ડિજિટલ કોમર્સ મોડલ” પ્રસ્તાવિત કરવામાં આવે છે (કોષ્ટક ૨). મોડલ કોઈ ગ્રંથની શાબ્દિક નકલ નથી, પરંતુ ઉપર ચર્ચેલા સ્રોતોના સિદ્ધાંતોનું સંશ્લેષણ છે.
કોષ્ટક ૨: ધર્મ-આધારિત ડિજિટલ કોમર્સ મોડલના પાંચ સ્તંભ

સ્તંભ	મૂળ સ્રોત	કાર્યાન્વયન (ઉદાહરણ)	સંબંધિત SDG
૧. ધર્મ (નૈતિક આચરણ)	મહાભારત (ધારણાદ્ધર્મ); તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્	આચારસંહિતા, સ્વતંત્ર નીતિ-સમિતિ, ફરિયાદ-નિવારણ સમયમર્યાદા	SDG 16
૨. અર્થ (ટકાઉ સંપત્તિ)	અર્થશાસ્ત્ર ૧.૭, ૨.૧૬	વાજબી નફો, સ્થાનિક ઉત્પાદકોનો સમાવેશ, વાજબી કમિશન	SDG 8, 9
૩. કર્મ (જવાબદારી અને પારદર્શિતા)	ગીતા ૨.૪૭; મનુ ૪.૧૭૨, ૮.૪03	અલ્ગોરિધમ-ઓડિટ, જાહેર પારદર્શિતા-અહેવાલ, દીર્ઘકાલીન અસર-મૂલ્યાંકન	SDG 16
૪. અહિંસા-અપરિગ્રહ	યોગસૂત્ર ૨.30; ઈશોપનિષદ્ ૧	ડેટા-ન્યૂનતમીકરણ, ડાર્ક-પેટર્ન નિષેધ, ઈ-કચરો ઘટાડો	SDG 12, 13

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

સ્તંભ	મૂળ સ્રોત	કાર્યાન્વયન (ઉદાહરણ)	સંબંધિત SDG
૫. લોકસંગ્રહ (સર્વ-કલ્યાણ)	ગીતા ૩.૨૦; અર્થશાસ્ત્ર ૧.૧૯.૩૪	સમાવેશી ડિઝાઇન, ડિજિટલ સાક્ષરતા, ગિગ-શ્રમિકોની સુરક્ષા	SDG 1, 10

આ મોડલને ESG માળખા સાથે સરખાવતાં કેટલાક તફાવતો ધ્યાન ખેંચે છે. ESG મુખ્યત્વે બાહ્ય માપદંડો, અહેવાલ અને નિયમનીય અનુપાલન પર આધારિત છે; ધર્મ-આધારિત મોડલ આંતરિક મૂલ્ય, કર્તવ્ય-ભાવ અને નિર્ણય-લેનારની ચારિત્ર્ય-શુદ્ધિ પર ભાર મૂકે છે. ESG "શું માપવું" કહે છે; ધર્મ-માળખું "શા માટે અને કઈ ભાવનાથી" તે પ્રશ્નનો ઉત્તર પૂરો પાડે છે. તેથી બંને પરસ્પર વિરોધી નથી, પૂરક છે: ESG-સૂચકાંકોની વિશ્વસનીયતા ત્યારે જ વધે જ્યારે તેની પાછળ આંતરિક નૈતિક પ્રતિબદ્ધતા હોય. સાથે સાથે વિવેચનાત્મક દૃષ્ટિએ એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે "આંતરિક મૂલ્ય" માપવું મુશ્કેલ છે અને તેના દુરુપયોગ (નૈતિકતાનું માત્ર દેખાડા માટે પ્રદર્શન) નું જોખમ રહે; તેથી પ્રસ્તાવિત મોડલમાં મૂલ્યોની સાથે સ્વતંત્ર ઓડિટ અને પારદર્શિતાની જોગવાઈ ફરજિયાત ગણવામાં આવી છે.

૬. તારણો

અભ્યાસના વિશ્લેષણમાંથી નીચેનાં મુખ્ય તારણો પ્રાપ્ત થાય છે:

૧. ભારતીય ગ્રંથોમાં અર્થ અને ધર્મ વિરોધી નહીં, પરસ્પર-પૂરક છે. કૌટિલ્ય અર્થને ભૌતિક આધાર તરીકે પ્રધાન ગણે છે, પરંતુ શાસન અને વેપારની કસોટી લોકકલ્યાણ છે.

૨. કૌટિલ્ય, મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્યના વ્યવહાર-નિયમોમાં પ્રમાણિત તોલ-માપ, ભેળસેળ પર દંડ, સમયસર વેતન, કરાર-પાલન અને માલિકી-સ્પષ્ટતા જેવા સિદ્ધાંતો ડિજિટલ વેપારની પારદર્શિતા, ગ્રાહક-સંરક્ષણ, ગિગ-શ્રમ અને પ્લેટફોર્મ-જવાબદારીના પ્રશ્નો સાથે સિદ્ધાંત-સ્તરે સુસંગત છે.

૩. ઈશોપનિષદ્ અને યોગસૂત્રનો ન્યાસ-ભાવ અને અપરિગ્રહ ડેટા-ન્યૂનતમીકરણ, સંસાધન-સંરક્ષણ અને અતિ-વપરાશ સામેના સંયમ માટે નૈતિક આધાર આપે છે; ડેટા-ફિડ્યુશિયરીના આધુનિક ખ્યાલ સાથે તેની વૈચારિક નિકટતા નોંધપાત્ર છે.

૪. ભારતીય નીતિશાસ્ત્ર નિયમન-કેન્દ્રિત નહીં, પરંતુ મૂલ્ય-કેન્દ્રિત અને વિધાયક છે; તેથી તે ESG અને કાનૂની માળખાનું પૂરક બની શકે છે.

૫. NEP-2020ના માળખામાં IKSનો સમાવેશ કોમર્સ અને ટેક્નોલોજી શિક્ષણમાં નૈતિક વિચારશક્તિ વિકસાવવાનું અસરકારક માધ્યમ બની શકે, જો તે સમસ્યા-આધારિત અને વિવેચનાત્મક પદ્ધતિથી શીખવવામાં આવે.

૬. પ્રસ્તાવિત પાંચ-સ્તંભ મોડલ SDGs સાથે સંકલિત થઈ શકે તેવું સૈદ્ધાંતિક માળખું પૂરું પાડે છે, પરંતુ તેની પ્રયોગમૂલક ચકાસણી બાકી છે.

7. અભ્યાસની મર્યાદાઓ

પ્રસ્તુત અભ્યાસ સૈદ્ધાંતિક-વૈચારિક છે અને પ્રાથમિક પ્રયોગમૂલક ડેટા પર આધારિત નથી. પ્રાચીન ગ્રંથોના સામાજિક-ઐતિહાસિક સંદર્ભ (જેમ કે વર્ણ-વ્યવસ્થા સંબંધી પ્રાવધાનો) આજના સમાનતા-મૂલ્યો સાથે સુસંગત નથી; આ અભ્યાસે તે પાસાંઓને સ્વીકારીને માત્ર વ્યવહાર, પર્યાવરણ અને નીતિશાસ્ત્રના સાર્વત્રિક સિદ્ધાંતો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. વળી, ગ્રંથોમાં પાઠાંતરો અને ટીકા-પરંપરાની ભિન્નતાઓ હોવાથી શ્લોક-અર્થઘટનમાં વિદ્વાનોના મતભેદ સંભવે છે.

8. નિષ્કર્ષ

આ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે ભારતીય તત્વજ્ઞાન, પરંપરાઓ અને નીતિશાસ્ત્ર ડિજિટલ વેપાર અને સસ્ટેનેબિલિટીના સંદર્ભમાં અત્યંત પ્રસ્તુત છે. કૌટિલ્યનું લોકકલ્યાણ-કેન્દ્રિત અર્થચિંતન, મનુસ્મૃતિની સત્યનિષ્ઠા, કર્મફળ અને પર્યાવરણીય સંવેદનશીલતા, યાજ્ઞવલ્ક્યની વ્યવહાર-ન્યાયવ્યવસ્થા, તથા ઉપનિષદ, ગીતા અને યોગસૂત્રના ન્યાસ, અપરિગ્રહ અને

https://www.gapbhasha.org/

લોકસંગ્રહના ભાવો , આ સર્વ સાથે મળીને ટેક્નોલોજી-યુગમાં નૈતિક અને ટકાઉ વેપારનું મજબૂત વૈચારિક માળખું આપે છે. પ્રસ્તાવિત "ધર્મ-આધારિત ડિજિટલ કોમર્સ મોડલ" આ સિદ્ધાંતોને વ્યવહારુ કાર્યાન્વયન-સ્તંભોમાં ઢાળે છે, અને NEP-2020 દ્વારા તેને શિક્ષણ તથા સંશોધનમાં ઉતારવાની તક ઊભી થઈ છે. અંતે, ડિજિટલ યુગનો સાચો પ્રશ્ન "ટેક્નોલોજી શું કરી શકે?" નથી, પરંતુ "ટેક્નોલોજીએ શું કરવું જોઈએ?" , અને આ બીજા પ્રશ્નના ઉત્તર માટે ધર્મ-દૃષ્ટિ એક સક્ષમ, સમૃદ્ધ અને સમયસરનો માર્ગદર્શક બની શકે છે.

સંદર્ભ સૂચિ (References)

1. Baldé, C. P., Kuehr, R., Yamamoto, T., et al. (2024). The Global E-waste Monitor 2024. Geneva/Bonn: International Telecommunication Union (ITU) and United Nations Institute for Training and Research (UNITAR).

2. Boesche, R. (2002). The First Great Political Realist: Kautilya and His Arthashastra. Lanham: Lexington Books.

3. Central Consumer Protection Authority. (2023). Guidelines for Prevention and Regulation of Dark Patterns, 2023. Government of India.

4. Floridi, L., Cowls, J., Beltrametti, M., et al. (2018). AI4People,An ethical framework for a good AI society. Minds and Machines, 28(4), 689–707.

5. Government of India. (2019). The Consumer Protection Act, 2019; and the Consumer Protection (E-Commerce) Rules, 2020. Ministry of Consumer Affairs, Food and Public Distribution.

6. Government of India. (2023). The Digital Personal Data Protection Act, 2023. Ministry of Electronics and Information Technology.

7. Kane, P. V. (1930–1962). History of Dharmaśāstra (Vols. I–V). Pune: Bhandarkar Oriental Research Institute.

8. Kangle, R. P. (1960–1965). The Kauṭilīya Arthaśāstra (Parts I–III). Bombay: University of Bombay.

9. Ministry of Education, Government of India. (2020). National Education Policy 2020. New Delhi.

10. Olivelle, P. (2005). Manu's Code of Law: A Critical Edition and Translation of the Mānava-Dharmaśāstra. New York: Oxford University Press.

11. Olivelle, P. (2013). King, Governance, and Law in Ancient India: Kauṭilya's Arthaśāstra. New York: Oxford University Press.

12. O'Neil, C. (2016). Weapons of Math Destruction. New York: Crown.

13. Pandey, A. (2026). Indian Knowledge System for Sustainable Commerce: Lessons from Kautilyan Economics, Nishkama Karma and Upanishadic Trusteeship. International Journal of Business Ethics in Developing Economies.

14. Pathania, S. V. S., & Akshi. (2024). IKS Perspectives on Technology, AI and Ethical Digital Transformation. Educational Administration: Theory and Practice.

15. Rathod, M. K., & Trivedi, D. B. Ethics, Sustainability and Indian Knowledge Systems: A Curriculum Design Perspective.

16. Sen, A. (1987). On Ethics and Economics. Oxford: Basil Blackwell.

17. Sihag, B. S. (2014). Kautilya: The True Founder of Economics. New Delhi: Vitasta Publishing.

18. Singh, T. K. (2025). Decoding Digital Dharma , IKS Ethics, OTT–Social Media Regulation, and SDG Futures in India.

19. United Nations. (2015). Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. New York: United Nations.

https://www.gapbhasha.org/

20. World Commission on Environment and Development. (1987). Our Common Future (Brundtland Report). Oxford: Oxford University Press.

21. Zuboff, S. (2019). The Age of Surveillance Capitalism. New York: PublicAffairs.

22. પ્રાથમિક સ્રોતો: અર્થશાસ્ત્ર (કૌટિલ્ય); મનુસ્મૃતિ; યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ (વ્યવહારાધ્યાય, મિતાક્ષરા ટીકા સહિત); ઈશોપનિષદ્; તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્; શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા; પાતંજલ યોગસૂત્ર; અથર્વવેદ (પૃથ્વીસૂક્ત, કાંડ ૧૨); મહાભારત (કર્ણપર્વ) , પ્રમાણભૂત સંસ્કરણો અને અનુવાદો.

12-

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા પ્રાચીન ભારતના આર્થિક – ઇતિહાસના સંદર્ભે

ડૉ .મહેશકુમાર વીચૌધરી .

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક, ઈતિહાસ વિભાગ

ગુજરાત આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કૉલેજઅમદાવાદ ,

સારાંશ

અર્થવ્યવસ્થા ,અર્થતંત્ર ,ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો .એ કોઈ પણ દેશનો મહત્વનો આધારસ્તંભ માનવામાં આવે છે , ઉદ્યોગ અને વ્યાપાર એ ત્રણેય બાબતોમાં ભારતહંમેશાં અગ્રેસર રહ્યું છે આ બાબત આપણને આપણો ઈતિહાસ જ . 'વિશ્વગુરુ' જેના થકી આજે દેશ .ધાર્મિક તેમજ સાંસ્કૃતિક વારસો છે ,આર્થિક ,ભારત પાસે ભવ્ય સામાજિક .શીખવી શકે

https://www.gapbhasha.org/

GRAND ACADEMIC PORTAL
RESEARCH JOURNALS

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

પ્રાચીન કાળમાં ખૂબ જ ઓછી કહી શકાય તેવી સુવિધાઓ વચ્ચે પણ ભારતે માત્ર દેશ .ભણી પ્રગતિ કરી રહ્યો છેમાં જ નહી જેનો સૌથી મોટો આધાર આપણા સમૃદ્ધ ઉદ્યોગો રહ્યા .પરંતુ વિશ્વના અન્ય દેશોમાં દરિયાઈ માર્ગે વ્યાપાર કર્યો છે , ભારતીય ઇતિહાસમાં આજદિન સુધી જેની ખૂબ જ .આવી જ બાબત તેમજ પરંપરા મધ્યકાળમાં જળવાઈ રહી હતી .છે ઓછી ચર્ચા થઇ છે તેવા દક્ષિણ ભારતે પણ ભારતીય અર્થવ્યસ્વથાને મજબૂત બનાવવામાં પોતાનો સિંહ ફાળો આપ્યો છે . હવે જયારે ભારતીય દ્રષ્ટિથી .યુરોપિયન દ્રષ્ટિએ જોનાર વર્ગ આજ દિન સુધી આ તમામ બાબતોને અવગણતો આવ્યો છે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને ઉજાગર કરવાના રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ પ્રયત્નો થઇ રહ્યા છે તેવા સંજોગોમાં આપણે આપણા દેશના મૂળ કહી શકાય એવા અર્થતંત્રને સમજવું રહ્યું.

પરંતુ ,વાણિજ્ય વગેરેમાં આજ સુધી અનેકો સંશોધનો થયાં છે-ઉદ્યોગો તેમજ વ્યાપાર ,ભારતની અર્થવ્યવસ્થા મહત્વના કહી શકાય તેવા પ્રાચીનકાળના ભારતીય ઈતિહાસના અર્થવ્યવસ્થાનાં અનેકો પાસાં ઉજાગર કરવાનો હજુ પણ આર .અવકાશ છેર્થિક રીતે સક્ષમ હોય તેવા દેશો પોતાના ભવ્ય ઇતિહાસના માધ્યમથી વર્તમાન તેમજ ભાવિ પેઢીને જ્ઞાન આપે અને આ જ્ઞાન ભારતીય દ્રષ્ટિએ અને ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના અભિગમ થકી સાર્વત્રિક થાય એ ઉમદા ઉદ્દેશથી પ્રસ્તુત શોધપત્ર લખવાનો ઉપક્રમ છે .

ચાવીરૂપ શબ્દો :- ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાભારતીય દ્રષ્ટિ ,આર્થિક ઈતિહાસ ,પ્રાચીન ભારત ,

પ્રસ્તાવના

ભારતની ભવ્યતા ,ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાની દ્રષ્ટીએ જોઈએ તો .ની જાહોજલાલી એ આપણો ભવ્ય વારસો હતો'ભારતવર્ષ' NEP તેને પુનઃ જીવંત કરવા આજે ,કે જે સદીઓથી આપણે ભૂલતા આવ્યા છીએ ,અને દિવ્યતા- અંતર્ગત અથાક 2020 શા માટે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને પુનઃ જીવં .પ્રયત્નો થઇ રહ્યા છેત કરવાની જરૂરિયાત છે શા માટે આપણો ભવ્ય ? પરંતુ ,ભારત આત્મનિર્ભર હતું ,આ તમામ પ્રશ્નોનો જવાબ એ છે કે ?ભૂતકાળ આપણે યાદ કરી સંશોધન કરવું જરૂરી છે એ જાણીશું તો આપણે આજ દિન સદીઓ સુધી વેઠેલ ?આપણે શું હતા .આપણે આપણા અસ્તિત્વને ભૂલી ગયા છીએ ગુલામી માનસિકતામાંથી બહાર આવવા અને વિશ્વગુરુ બનવાનો માર્ગ મોકળો બનશે .

ઉપરોક્ત સંદર્ભમાં આજે જયારે ભારત આર્થિક બાબતોમાં હરણફાળ ભરી રહ્યો છે તેવા સંજોગોમાં તેની ભૂતકાળની પ્રાચીન અને મધ્યકાળમાં કેવા પ્રકારની અર્થવ્યવસ્થા હતી તેમજ ઉદ્યોગ અને .ભવ્યતાનો ઈતિહાસ સમજવો જ રહ્યો વ્યાપાર હતા તે બાબતને નીચે મુજબ વિસ્તૃત રીતે સમજી શકાય .

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા : સંકલ્પના :

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા એ ભારતની પ્રાચીન અને સમૃદ્ધ જ્ઞાન", વિજ્ઞાન, શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિની પરંપરાતેમાં વેદો .છે ", ઉપનિષદો, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો તથા વિવિધ શાસ્ત્રોનો સમાવેશ થાય છેતક્ષશિલા" પ્રાચીન ભારતમાં ., નાલંદા અને વલભીગણિતમાં શૂન્ય અને દશાંશ પદ્ધતિ .જેવી શિક્ષણ સંસ્થાઓ જ્ઞાનના મહત્વના કેન્દ્રો હતાં ", ખગોળશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, યોગ, તર્કશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, દર્શન અને ધાતુવિજ્ઞાન જેવા ક્ષેત્રોમાં ભારતીય વિદ્વાનોએ મહત્વનું યોગદાન આપ્યું હતું ."ગુરુ-ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માત્ર માહિતી .ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થાનું વિશિષ્ટ અંગ હતી "શિષ્ય પરંપરા મેળવવાનો નહીં, પરંતુ .કરવાનો હતો "વ્યક્તિના સર્વાંગી વિકાસ અને જ્ઞાન સાથે નૈતિક મૂલ્યોનો વિકાસ"

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં આર્થિક જીવન અને વ્યવસ્થાને પણ મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે પ્રાચીન ભારતીય . કૃષિ" ગ્રંથોમાં, પશુપાલન, વેપાર, ઉદ્યોગ, કરવ્યવસ્થા, નાણાં, બજાર અને વાણિજ્ય .અંગેનું જ્ઞાન જોવા મળે છે ""કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્રરાજ્યની આવક ", કરવ્યવસ્થા, વેપાર, કૃષિ, ખાણકામ અને ઉદ્યોગ અંગે મહત્વપૂર્ણ માહિતી આપે છે પ્રાચીન . નદી અને સમુદ્રી .જેવી સંસ્થાઓ દ્વારા વેપારીઓ અને કારીગરો પોતાના વ્યવસાયનું સંગઠન કરતા હતા "શ્રેણી" ભારતમાં ભારતીય .માર્ગો દ્વારા આંતરિક તથા વિદેશી વેપાર થતો હતો અને વિવિધ પ્રકારના સિક્કાઓનો ઉપયોગ થતો હતો ધર્મ' પરંપરામાં, અર્થ, કામ અને મોક્ષ માંથી''અર્થ'ને જીવનના મહત્વના પુરુષાર્થ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો હતોઆમ ., ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા આર્થિક વિકાસને માત્ર સંપત્તિ મેળવવા પૂરતો ન માનતી, પરંતુ નૈતિકતા, સામાજિક કલ્યાણ અને સમતુલિત જીવન સાથે જોડતી હતી.

https://www.gapbhasha.org/

પ્રાચીન ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા: ઉદ્યોગ અને વ્યાપાર ,

હડપ્પાકાલીન આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ :

પ્રાચીન ભારતમાં સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિમાં અનેકવિધ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ જોવા મળે છેઅહીં મળેલી મુદ્રાઓ ., મૂર્તિઓ, વાસણો ઉપરનાં ચિત્રકામો વગેરે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે ખેતી અને પશુપાલન એ અહીંના લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય હતોખેતીમાં તેઓ ઘઉં ., જવ, તલ, વટાણા વગેરેની ખેતી કરતા તથા ખજૂર, દાડમ, લીંબુ, તરબૂચ, કેળાં, શ્રીફળ વગેરે ફળો ઉગાડતાખેતીમાં હળનો ઉપયોગ નહીં થતો હોય ., કારણ પાક લણવા માટેનાં ધાતુનાં દાતરડાં મળી આવ્યાં છેપશુપાલનની બ .પરંતુ હળના અવશેષો મળ્યા નથી .ાબતમાં તેઓ ખાંધવાળા અને ખાંધ વગરના સાંઢ તથા ગાય, પાડા, ગધેડાં, ઊંટ, ઘેટાં અને કૂતરાં પાળતાઆ પશુઓ ખેતીવાડી ., વાહન વ્યવહાર અને ખોરાકમાં ઉપયોગી બને તેવાં-જંગલી પશુઓમાં હરણ .હતાં, વાઘ, રીંછ અને ગેંડાથી તેઓ પરિચિત હતા પરંતુ સિંહ કે ઘોડાથી તેઓ શરૂઆતમાં અજાણ .હતા તેમ લાગે છે .

અહીં મળેલાં હથિયારો ઉપરથી આ પ્રજા શાંતિપ્રિય હતી તેમ લાગે છે, તે રીતે વહાણનાં ચિત્રો ઉપરથી તથા તોલમાપનાં સાધનો, વિશાળ કોઠારો, વગેરે ઉપરથી આ પ્રજા વેપારી હતી તેમ લાગે છે તેઓ જમીનમાર્ગે પશુઓ તથા ગાડાં દ્વારા . અને જળમાર્ગે વહાણો દ્વારા માલની હેરફેર કરતાતેઓ દક્ષિણ ભારતમાંથી સોનું ., રાજપૂતાનામાંથી સીસું, અફઘાનિસ્તાનમાંથી કલાઈ અને સૌરાષ્ટ્રમાંથી તથા છેક ઈરાન, સુમેર, એલમ તથા તિબેટમાંથી (હાલના ઇરાકનો પ્રદેશ) સુમેર અને એલમમાંથી આ સભ્યતાની ખાસ નિશાની જેવી ગણાતી ખૂંધવાળા બળદની .કીમતી પથ્થરો મંગાવતામુદ્રાઓ મળી આવી છે તથા ઈજિપ્તમાંથી નિકાસ થયેલા 'સિંધવ' કાપડના અવશેષો મળી આવ્યા છે તે આ સભ્યતાના લોકોના . .એ દેશો સાથેના વેપારના પુરાવા પૂરા પાડે છે

મોહેં અહીંનાં વજનિયાં પથ્થરનાં તથા ચોરસ .દડો અને હડપ્પામાંથી ત્રાજવાં અને તોલમાપનાં સાધનો મળી આવ્યાં છે-જો-અને લંબચોરસ આકારનાં હતાં1 તેમનું તુલનાત્મક પ્રમાણ ., 2, 4, 8, 16, 32, 160, 320, તેમાં .વગેરે સુધીનું હતું 640 .તેથી તે તોલનો મુખ્ય એકમો હશે તેમ મનાય છે .32નાં તોલાં વધારે પ્રમાણમાં મળે છે અને 1616નું તોલું હાલના લગભગ 13.27 32નું તોલું લગભગ ગ્રામ બરાબર તથા 7. બંને નગરોમાંથી મળી આવેલા તોલા .ગ્રામ બરાબર થાય છે 4 એક જ સરખા વજનના છે, તે બંને નગરો ઉપર એક જ સત્તાની હકૂમત હોવાનો નિર્દેશ કરે છે અહીંથી માપપટ્ટી પણ . .મળી આવી છે

આવી સુવ્યવસ્થિત અને સમૃદ્ધ અર્થવ્યવસ્થામાં નાણાંનું ચલણ હશે કે માહિતી મળતી નથી પરંતુ અહીંથી તાંબાનાં ગોળ ચકતાંઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવ્યાં છે વળી .તે કદાચ ચલણ તરીકે વપરાતાં હશે તેમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે . તાંબાની, માટીની તથા પોચા પથ્થરોમાંથી બનાવેલી અસંખ્ય મુદ્રાઓનો પણ ચલણ તરીકે ઉપયોગ થતો હશે તેમ મનાય છેઆ મુદ્રાઓ ઉપર ખૂંધવાળો બળદ ., હાથી, વાઘ, મગર, અન્ય પશુપંખીઓ-, વૃક્ષો, પશુપતિ વગેરેની આકૃતિઓ અંકિત થયેલી છે આ મુદ્રાઓનો ઉપયોગ જુદા જુદા વેપારીઓ પોતાના માલના ટ્રેડમાર્ક તરીકે અથવા તો માલની ગાંસડીઓ . ઉપર પોતાનાં'સીલ' મારવા માટે કરતા હશે તેમ મનાય છે.

ટૂંકમાં કહી તોહડપ્પા સંસ્કૃતિમાં લોકોની મુખ્ય આ ,ર્થિક પ્રવૃત્તિઓ નીચે મુજબ હતી :

કૃષિ ઘઉં :, જવ, વટાણા, તલ, કપાસ વગેરે પાકોની ખેતી કરવામાં આવતી સિંચાઈ અને નદીના પાણીનો પણ ઉપયોગ . .થતો

પશુપાલન ગાય :, બળદ, ભેંસ, ઘેટાં, બકરાં અને ડુક્કર જેવા પ્રાણીઓ પાળવામાં આવતા.

વેપાર મેસોપ .આંતરિક તેમજ વિદેશી વેપાર થતો :ોટેમિયા સાથેના વેપારના પુરાવા મળે છે.

હસ્તકલા અને ઉદ્યોગ માટીનાં વાસણો :, કાંસ્યતાંબાની વસ્તુઓ-, મણકાં, આભૂષણો, મુદ્રાઓ અને કાપડનું ઉત્પાદન થતું.

ધાતુકામ તાંબું :, કાંસું, સોનું અને ચાંદી જેવી ધાતુઓનો ઉપયોગ થતો.

માછીમારી અને શિકાર નદીઓ અને દરિયાકાંઠાના :વિસ્તારોમાં માછીમારી પણ મહત્વની પ્રવૃત્તિ હતી.

વજનવેપાર માટે પ્રમાણિત વજન અને માપનો ઉપયોગ થતો : માપની પદ્ધતિ-, જે સુવ્યવસ્થિત વેપાર વ્યવસ્થાનો સંકેત આપે છે.

https://www.gapbhasha.org/

વેદકાલીન અર્થવ્યવસ્થા :

વેદકાલીન આર્યોની અર્થવ્યવસ્થામાં કૃષિ તથા પશુપાલન અને વ્યાપાર તથા હુન્નર-ઉદ્યોગનો સમાવેશ થતો હતો કૃષિ . મુખ્ય .નદી તટે સિંચાઈની મદદથી પણ ખેતી થતી .તે વરસાદ પર આધારિત હતી .હળ અને બળદની મદદથી થતી પાકોમાં ઘઉં, જવ, ડાંગર, કપાસનો સમાવેશ થતો હતો .મોટે ભાગે વર્ષમાં બે પાક લેવાની પ્રથા હતી .

ખેતી સાથે પશુપાલન પણ એક મુખ્ય વ્યવસાય હતોપા .લતુ પશુઓમાં ગાય, ભેંસ, બળદ, ઘેટાંબકરાં-, ગધેડાં મુખ્ય હતાં-ગાયના માધ્યમથી વિનિમય .ગાયનું દાન સર્વોત્તમ ગણાતું .ગાયની સંખ્યા પરથી સમૃદ્ધિનો અંદાજ નીકળતો . આંતરિક વ્યાપારમાં .વ્યાપાર કરતા હતા (સ્થાનિક અને વિદેશી) બાહ્ય-વધુમાં વેદકાલીન આર્યો આંતર .યવહાર થતો્વ જમીનમાર્ગે બળદગાડી, રથ વગેરે સાધનો તથા પશુઓની મદદથી વાહન વ્યાપાર-જ્યારે વિદેશ .વ્યવહાર ચાલતો- મુખ્યત્વે વહાણો દ્વારા, પશ્ચિમ એશિયાઈ દેશો અને બેબિલોન સાથે ચાલતો નિષ્ક નામનો .કહેવાતા 'પણિ' વ્યાપારીને . .સિક્કો ચલણમાં હતો

વૈદિક કાળમાં આ ક્ષેત્રે પણ આર્યોએ વિકાસ સાધ્યો હતો ઉદ્યોગ-ખાસ કરીને સુતરાઉ તેમજ ઊનનાં વસ્ત્રો વણવાનો હુન્નર . ઉપરાંત રંગાટીકામ .મુખ્ય હતો, શિલ્પકામ, માટીકામ, મોચીકામ, સુથારીકામ જેવા હુન્નર પણ પ્રચલિત હતા આ સમયે . ધંધાને પોતપોતાનાં વ્યવસાયી મંડળો-દરેક ઉદ્યોગ .કોઈ પણ વ્યવસાયને ઉતરતો કે ચઢિયાતો ગણવામાં આવતો ન હતો .હતા (શ્રેણીઓ)

અનુવેદકાલીન અર્થવ્યવસ્થા :

આ યુગમાં કૃષિક્ષેત્રે સારી પ્રગતિ થઈ હતીપાકોમાં કઠોળ વગેરેની વૃદ .્ધિ થવા પામી હતી કૃષિનાં નવાં ઓજારો . ,જેમ કે .જેટલા બળદ દ્વારા ખેંચાતા હળનો ઉલ્લેખ છે 24 થી 6 શતપથ બ્રાહ્મણ નામના ગ્રંથમાં .શોધાયાં હતાં

શતપથ બ્રાહ્મણ — કાંડ 7, અધ્યાય 2, બ્રાહ્મણ 2, કંડિકા અર્થાત્ 6Śatapatha Brāhmaṇa 7.2.2.6. આ પાઠમાં યજ્ઞવિધિ માટે હળ જોડવાની વાત આવે છે : મૂળ સંસ્કૃત પાઠ આ મુજબ છે .

षड्गवं भवतिद्वादशगवं वा चतुर्विंशतिगवं वा संवत्सरमेवाभिसम्पदम् ॥

આ પાઠના મુખ્ય શબ્દો છે:

षड्गवम् (ṣaḍ-gavam) — છ ગવબળદનું જોડાણ/

द्वादशगवम् (dvādaśa-gavam) — બાર બળદનું જોડાણ

चतुर्विंशतिगवम् (caturviṃśati-gavam) — ચોવીસ બળદનું જોડાણ

સમગ્ર શ્લોકને અહીં સરળ ગુજરાતી અર્થ જોઈએ તો ,

"તે પહેલાં જમણા જોડે છે (બળદને), પછી ડાબાનેઆ દેવોની રીત છે ., મનુષ્યોની રીત તેનાથી અલગ છે છ બળદનું . જોડાણ હોય, અથવા બાર બળદનું, અથવા ચોવીસ બળદનુંઆ રીતે તે વર્ષને તેની પૂર્ણતા ત .રીકે પ્રાપ્ત કરે છે."

એ જ રીતે જોઈએ તો .પશુપાલનનો મુખ્ય વ્યવસાય તરીકે સ્વીકાર થયો હતો .પશુપાલન ક્ષેત્રે પણ પ્રગતિ થઈ હતી , તે સમૃદ્ધિ .પશુઓને સંપત્તિ તરીકે સ્વીકારવામાં આવતી, વૈભવ અને ઐશ્વર્યની નિશાની ગણાતાં હતાં ગાયના દાન દ્વારા . વિદ્વાનોનું સન્માન થતુંહતુંકાશી .વધુમાં વ્યાપારનો વિકાસ થયો હતો ., કૌશામ્બી, વિદેહ વગેરે વ્યાપારનાં પ્રસિદ્ધ કેન્દ્રો હતાંચલણમાં નિષ્ક ઉપરાંત ., શતમાન, કાર્ષાપણ અને પણ .જેવા સિક્કાઓનો ઉમેરો થયો હતો (એક ચલણી નાણું) સંગીત-ઉદ્યોગમાં નૃત્ય-વેદકાલીન હુન્નર, સોનીકામ, માછીમારી જેવા નવા-સ્ત્રીઓ પણ આ ઉદ્યોગ .નવા ધંધા ઉમેરાયા હતા- .ધામાં સહભાગી બની જોડાઈ શકતી્ધ

બુદ્ધકાલીન ભારતની આર્થિક સ્થિતિ :

બુદ્ધકાલીન ભારતની આર્થિક સ્થિતિ મુખ્યત્વે કૃષિ", પશુપાલન, વેપાર અને હસ્તકલા લોકોનો મુખ્ય .પર આધારિત હતી " વ્યવસાય ખેતી હતો અને ઘઉં, ચોખા, જવ તથા કઠોળ જેવા પાકો ઉગાડવામાં આવતાગાય ., બળદ, ઘેટાં અને બકરાંનું પશુપાલન પણ થતું વેપારીઓ અને .આ સમયમાં આંતરિક અને દૂરના પ્રદેશો સાથે વેપારનો વિકાસ થયો હતો .

https://www.gapbhasha.org/

કાપડ .રચાતી હતી 'શ્રેણીઓ' કારીગરોની, માટીનાં વાસણો, ધાતુની વસ્તુઓ અને આભૂષણો બનાવવાના ઉદ્યોગો વિકસ્યા હતાવેપાર અને ઉદ્યોગના વિકાસને કારણે રાજગૃહ .નો ઉપયોગ થતો 'પંચમાર્ક સિક્કાઓ' વેપારમાં ., વારાણસી, વૈશાલી અને શ્રાવસ્તી જેવા નગરોનો પણ વિકાસ થયો હતોઆમ ., બુદ્ધકાલીન ભારતની અર્થવ્યવસ્થા કૃષિ આધારિત હોવા છતાં વેપાર, ઉદ્યોગ અને નગરોના વિકાસને કારણે સમૃદ્ધ બની હતી.

મૌર્ય કાલીન ભારતનું આર્થિક જીવન :

મૌર્યકાલીન ભારત એક ખેતીપ્રધાન દેશ હતો ખેતી અને પશુપાલન તેમનો મુખ્ય .સમાજમાં ખેડૂતોનો વર્ગ મોટો હતો . દુષ્કાળમાં તેમને રાહત અપાતી .ખેડૂતો પાસેથી અમુક ભાગ મહેસૂલ તરીકે લેવાતો .સિંચાઈ દ્વારા ખેતી થતી .ધંધો હતો તથા પાકની કાળજી લેવાતી તેમને યુદ્ધમાં જવાનું નહોતું તથા અન્ય સેવા પણ .તે સમયે ખેડૂતોની સ્થિતિ સારી હતી . .બજાવવાની ન હતી

ગ્રામ પ્રદેશોમાં પડતી પાણીની અછત કે પૂર, આગ કે તીડના ભયને નિવારવાના રાજ્ય ઘણા પ્રયત્નો કરતું રાજા . તત્વજ્ઞાનીઓની સભા બોલાવી તેમની પાસેથી આવી આપત્તિઓ વિશે જાણી તેના નિવારણની તૈયારી કરતો પાકને . .નુકસાન કરતાં જંગલી પશુઓ તથા પક્ષીઓને રોકવા માટે રાજ્ય તરફથી શિકારીઓ અને ગોવાળો રોકવામાં આવતા .ખેતીનાં સાધનો બનાવવા ખાસ કારીગરો રાખતા જેમને કરમાંથી મુક્તિ અપાતી

આ સમયમાં આંતરિક તથા વિદેશી વ્યાપાર ખૂબ જ ફૂલ્યોફાલ-્યો હતોતે માટે વ્યવસ્થિત ., સુરક્ષિત જળમાર્ગો હતા . ઉદ્યોગ પર નિયમન રાખવા-વેપાર'વેપાર ઉદ્યોગ સમિતિ' રચાતી ઉજ્જૈન અને પાટલીપુત્ર વ્યાપાર માટેનાં મુખ્ય મથકો . ખાસ કરીને ચીન .ભારત તથા પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રો વચ્ચેના વ્યાપાર માટેના માર્ગો મોકળા હતા .હતાં, મેસોપોટેમિયા અને એશિયા માઇનોર સાથે વિદેશહિંદમાંથી રેશમી વસ્ત્ર .વ્યાપાર ચાલતો-, મલમલ, ગરમ કામળા, છરા, ચાકુ, હાથીદાંતની બનાવટો, સોના, હીરા, જવાહર, રૂપું, અત્તર, ઔષધો વગેરેની પરદેશમાં નિકાસ થતી જ્યારે ઘોડા, રૂપું, અંજીર, આસવ તથા અન્ય મોજશોખની વસ્તુઓની હિંદમાં આયાત થતી.

વૈશ્યવર્ગ તથા વણિકવર્ગ વ્યાપાર ચલાવતો વસાહતો (વ્યાપારીઓની) આ સમયની વિશેષતા એ છે કે અહીં વિદેશીઓની . ઠેર ધર્મશાળાઓ બંધાવી તથા વહાણવાડામાં વહાણો-તે ઠેર .રાજ્ય તરફથી ધોરીમાર્ગ બનાવવામાં આવ્યા .જોવા મળતી વેપાર નિયમન સમિતિ તોલમાપના .બનાવીને વેપારીઓને ભાડે અપાતાં સાધનોને પ્રમાણિક્તાથી તપાસી તેના પર સિક્કા લગાવતી સામાન્યતઃ સોના અને રૂપા .તે સમયે સોનાના નિષ્ક તથા રૂપાના અને તાંબાના કાર્ષાપણ ચલણમાં હતા . 1 વચ્ચેનું પ્રમાણ:.હતું 1

મૌર્યયુગમાં હુન્નરવણાટકામ .ધંધાઓની વિશેષ પ્રગતિ થઈ હતી-, કાંતણકામ, હથિયારો બનાવવાનો ઉદ્યોગ, સોના ચાંદી-તેમજ હાથીદાંત પર કારીગરી કરવાનાં ઉદ્યોગો, મીઠાનો ઉદ્યોગ, ચામડાં પકવવાનો ઉદ્યોગ તેમજ વૈદ્ય, સોની, લુહારના ઉદ્યોગો ખૂબ ખીલ્યા હતાઉત્પાદન સમિતિ નીમી હતી' પાટલિપુત્રની નગરસુધરાઈએ ., જે કારખાનામાં તૈયાર થતી વસ્તુઓ પર ચાંપતી નજર રાખતીમોટાં શહેરો .માં 'વાણિજ્ય સંઘો' અસ્તિત્વ ધરાવતા હતાખેતીનાં સાધનો ., શસ્ત્રો બનાવવા જેવા ઉદ્યોગો, વહાણ બનાવવા જેવાં ઉદ્યોગોને રાજ્ય તરફથી પ્રાધાન્ય આપવામાં આવતું આવા ઉદ્યોગોને કરમાંથી મુક્તિ . પૂર્વ બં .આ ઉપરાંત કાપડવણાટ તથા ભરતકામનો ઉદ્યોગ ખૂબ જ ખીલ્યો હતો .આપવામાં આવતીગાળ તથા ગંગાની ખીણમાં કારીગરો સફેદ મલમલ .આ મલમલની વિદેશમાં ખૂબ માંગ હતી .જેની કૌટિલ્યે પ્રશંસા કરી છે ,બનાવતા (ફુકુલ) વણકર, તેલીઓ, વાંસના કારીગરો, અનાજના વહેપારીઓ અને બીજા ઉદ્યોગોના કારીગરોની શ્રેણીઓ બળવાન (મંડળો) કેટલીક વાર વ્ .તેમાં કેટલાક નિયમો હતા .હતીયાપારી મહાજનો અને આવી કારીગર શ્રેણીઓ શરાફી પેઢી તરીકે પણ કામ કરતાં .'અર્થશાસ્ત્ર'માં આ વ્યાપારી, કારીગરોનાં મંડળો અને વાનપ્રસ્થ સાધુઓના સમૂહો સિવાય એક પણ સંગઠનને ચલાવી લેવાની મનાઈ હતીઆ યુગમાં શિક્ષકો ., વૈદ્યો, ગાયકો, જ્યોતિષીઓ, નટ, નૃત્ય કરનારા, મદારીઓ, ફેરિયાઓ, બાજીગરો અને કાછિયાઓ જેવા ધંધાદારીઓ પણ હતા કારણ .કૌટિલ્ય આવા ધંધાદારીઓથી સાવધ રહેવાનું જણાવે છે . નર્તકો .કે તેમના વેશમાં દુશ્મનોના ગુપ્તચરો પણ હોઈ શકે, ગાયકો, નટો કે મદારીઓ અને બાજીગરો ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં જઈ લોકોને કામધંધામાંથી ચલિત થવાનાં પ્રલોભનો આપતા.

https://www.gapbhasha.org/

GRAND ACADEMIC PORTAL
RESEARCH JOURNALS
GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

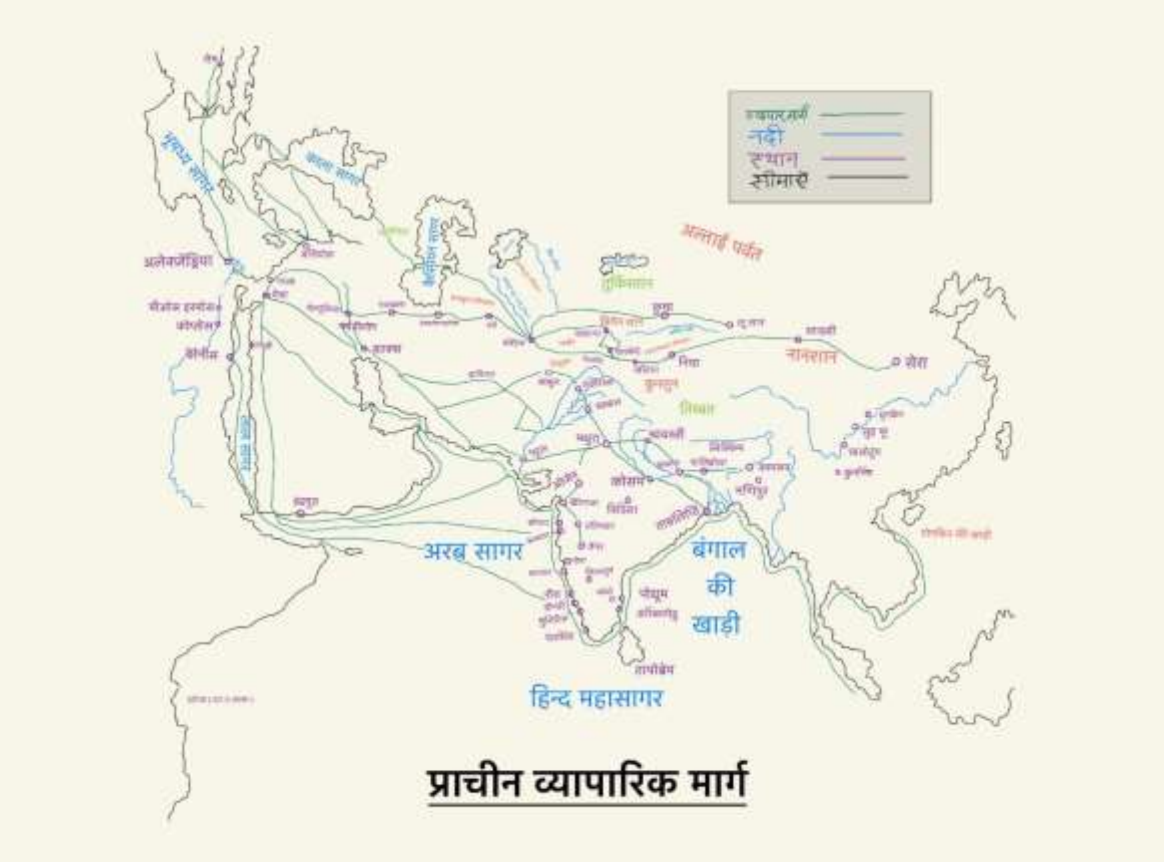

ગુપ્તકાલીન ભારતની આર્થિક સ્થિતિ :

ગુપ્ત સમ્રાટોએ સ્થાપેલી મજબૂત, પ્રજાકલ્યાણકારી તેમજ કાર્યક્ષમ શાસનવ્યવસ્થાને પ્રતાપે ઊભી થયેલી શાંતિ, સલામતી અને સમૃદ્ધિના વાતાવરણમાં સહજ રીતે જ પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ સુધરવા પામી પશુપાલન-તત્કાલીન સમયની કૃષિ . તથાવ્યાપાર અને હુન્નરઉદ્યોગ ક્ષેત્રે પ્રજાની સ્થિતિ કેવી હતી તે હવે જોઈએ.

ગુપ્તયુગ દરમિયાન કૃષિ અને પશુપાલન ક્ષેત્રે પ્રજાની સ્થિતિ સંતોષકારક હતી કૃષિ પર જમીનમહેસૂલનો બોજ અત્યંત . તેને લીધે .રાજ્ય તરફથી ખેડૂતો માટે સિંચાઈની સુવિધા ઊભી કરવામાં આવતી .નહિવત્ હતોવિવિધ પ્રકારના પાક જેવા કે ઘઉં, ચોખા, જવ, બાજરી, કઠોળ, તેલીબિયાં, શાકભાજી તેમજ ફળફળાદિ લઈ શકાતા કૃષિજમીન પર રાજ્યનો . ગ્રામપંચાયત જેવી સ્થાનિક સંસ્થાઓની પરવાનગી વગર આ જમીન વેચી .નહિ પણ ખેડૂતનો જ અધિકાર રહેતો

ગુપ્તયુગે વ્યાપારઉદ્યોગને ક્ષેત્રે પણ- સારી એવી પ્રગતિ સાધી હતી બાહ્ય કક્ષાનો વ્યાપાર વિકસ્યો-રાજ્યભરમાં આંતર . તથા (મંડળો)ગ્રામ્ય કે શહેરી વિસ્તારોમાં આવા વહેપારીઓ પર નિયંત્રણ રાખવા માટે શ્રેષ્ઠીઓની શ્રેણી .હતો જમીનમાર્ગ પ .ચીજવસ્તુઓની હેરફેર તેમજ વેચાણ કરનારાઓ પર સાર્થવાહની શ્રેણી કાર્યરત હતીરનો વ્યાપાર મુખ્યત્વે બળદગાડાં, ઊંટગાડાં તેમજ પાલક પશુઓની પોઠ .જ્યારે જળમાર્ગે વિશાળ વાહનોનું પ્રચલન હતું .વણઝાર દ્વારા થતો-500 માણસોનો સમાવેશ થઈ શકે એટલાં મોટાં વહાણો આ સમયે વ્યવહારમાં હતાં જે જળમાર્ગના વાહનવ્યવહારમાં રહેલી સંપન્નતા દર્શાવે છેભૂમિમાર્ગન .૦ં વ્યાપારી મથકોમાં સામાન્ય રીતે ઉજ્જૈન, મથુરા, પ્રયાગ, વારાણસી, વૈશાલી, પાટલિપુત્ર અને તક્ષશિલા મુખ્ય હતાં(ભરૂચ) માં ભૃગુકચ્છ(નવ બંદરો)જ્યારે જળમાર્ગનાં મથકો ., સ્તંભતીર્થ (ખંભાત), કલ્યાણ, તામ્રલિપ્તિ અને ચોલ મુખ્ય હતાં જ્યાંથી વિદેશોમાં ખાસ કરીને જાવા, સુમાત્રા, બર્મા, ચંપા અને રોમ તથા યુરોપના દેશો સાથે સારો એવો વ્યાપારધંધો થતો આયાતી .નિકાસમાં મુખ્યત્વે પાસુ ભારત તરફી રહેતું હતું-આયાત . ચાંદી-ચીજોમાં મુખ્યત્વે સોનું, જસત, તાંબુંકપૂર અને ઘોડા તથા નિકાસની ચીજોમાં હીરા-, માણેક, મોતી, ઝવેરાત, વસ્ત્રો, સુગંધિત દ્રવ્યો, ગળી, કોપરાં, તેજાના, હાથીદાંત અને જંગલની પેદાશોનો સમાવેશ થતો.

https://www.gapbhasha.org/

ઉદ્યોગધંધાને ક્ષેત્રે તત્કાલીન ભારતમાં મુખ્યત્વે વસ્ત્ર-, ચર્મ અને ધાતુઉદ્યોગ ઉપરાંત હાથીદાંત અને તેની બનાવટો, બહુમૂલ્ય જડીબુટ્ટીઓ, ઔષધો તથા લાખ, ગુંદર અને ઈમારતી લાકડાં તથા જહાજો બનાવવાનો ઉદ્યોગ વિકસ્યો હતો.

હર્ષકાલીન ભારતની આર્થિક સ્થિતિ :

હર્ષકાલીન ભારતમાં પણ પ્રજાનો મુખ્ય વ્યવસાય કૃષિ અને પશુપાલન હતો રાજ્યની આવકનાં સાધનોમાં જમીનમહેસૂલ . 1 મહેસૂલ જમીનની ઉપજના .અને વ્યાપારી કરવેરા મુખ્ય હતા: .ભાગ જેટલું નહિવત્ જ લેવામાં આવતું 6કૃષિયોગ્ય જમીન મોટે ભાગે ફળદ્રુપ હતીઅનાજ .સિંચાઈ સુવિધા રાજ્યની જવાબદારી ગણાતી ., તેલીબિયાં, કઠોળ, શાકભાજી અને ફળફળાદિનો મબલક પાક લેવાતો ચરવાની)પશુઓ માટે રાજ્યની ગોચર .પશુપાલન એ કૃષિનો સહ ઉદ્યોગ ગણાતો હતો . .નગરમાં ફાજલ રાખવામાં આવતી-ની જમીન દરેક ગામ(સુવિધા

ચીની મુસાફર હ્યુએન સાંગે પોતાના વર્ણનમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો નથી છતાં, તેની છૂટક નોંધ અનુસાર હર્ષના સમયમાં પણ ગુપ્તયુગની માફક વ્યાપાર ઉદ્યોગની સ્થિતિ સંપન્ન હોવાનું જણાય છે બાહ્ય વ્યાપાર વૈશ્યોને-સમગ્ર દેશમાં આંતર . ચીજવસ્તુઓના વ્યાપાર .હસ્તક હતો, ઉત્પાદન તથા અન્ય ઉદ્યોગ ધંધાઓ પર લેવામાં આવતા કરવેરાનો બોજ પણ - જેવી (હાઈવે) આંતરિક વ્યાપાર અને હેરફેર માટે પાટલિપુત્રથી ભૃગુકચ્છ સુધી એક સળંગ રાજમાર્ગ .નહિવત્ હતો બંદર હતુ-તામ્રલિપિ એ હર્ષકાલીન ભારતનું અત્યંત વ્યસ્ત વ્યાપારી મથક .સુવિધા રાજ્ય તરફથી કરવામાં આવી હતી◌ં જ્યાંથી જાવા, સુમાત્રા, મલાયા, શ્રીલંકા અને ચીન જેવા દેશો સાથે વ્યાપારિક સંબંધો જળવાતા હતા-ભારતની આયાત . વસ્ત્ર .ચાંદીના સિક્કાનું પ્રચલન હતું-વ્યાપારવિનિમય માટે સોના .જ હતો (ગુપ્તકાળ જેવો) નિકાસનો ક્રમ પૂર્વવત્, ચર્મ અને ધાતુઉદ્યોગ વિકસ્યો હતોઅલંકારો ., મૂર્તિઓ, હાથીદાંત તથા ઈમારતી લાકડાંનું રાચરચીલું બનાવી નિકાસ કરવામાં આવતુંટૂંકમાં ., હર્ષકાળમાં પણ વ્યાપારનું પાસું ભારત તરફી હતું, જેને કારણે ભારતની સમૃદ્ધિ ઘણી વધવા પામી હતી.

સમાપન :

ઉપરોક્ત સમગ્ર ચર્ચાના નિષ્કર્ષ રૂપે કહી શકાય કે ૨૦૪૭ વિકસિત ભારત ,ના નિર્માણમાં ભારતની ભવ્યતાના મહત્વના પાસાં એવા આર્થિક ઇતિહાસનો અભ્યાસ તેમજ તેનું શિક્ષણ વર્તમાન પેઢીને અપાવું જરૂરી છે ભારત એક આર્થિક . .મધ્યકાળમાં તેની જાહોજલાલી પર અંકુશ મૂકવાના અનેકો પ્રયત્નો હાથ ધરાયા હતા .અને સાંસ્કૃતિક રીતે સમૃદ્ધ દેશ હતો દેશની આર્થિક સ્થિતિ એટલી મજબૂત હતી કે વિદેશી આક્રમણકારીઓ .વિદેશોમાં પણ તેની વસ્તુઓની ખૂબ જ માંગ હતી , પરંતુ આ દેશ હંમેશા પોતાની તાકાત ,ભારત દેશની આ જ ભવ્યતા જોઇને આ દેશ પર આક્રમણ કરવા લલચાયા હતા સમય અને સંજોગો પ્રમાણે આર્થિક બાબતોમાં ભ .અને ક્ષમતા પુરવાર કરતો આવ્યો છે◌ારતમાં જરૂર પરિવર્તનો આવ્યાં હતાં વિઝન‘ ભારતને ભારતીય દ્રષ્ટિથી જોનાર વર્ગ આજે પણ .પરંતુ દેશની કરોડરજ્જુ સહેજ પણ વિચલિત થઇ નહોતી , સદીઓથી આપણે આપણા અસ્તિત્વને ટકાવવા અનેક દુઃખો .ના એક આદર્શ સંકલ્પ સાથે કાર્યરત છે'ફોર વિકસિત ભારત પરંતુ દેશની એક ,સહન કર્યા છેતા અને અખંડતામાં સહેજ પણ વિચલન થયું નથી આ બાબત આપણી સૌથી મોટી . અલબત્ત વિવિધ બૌદ્ધિક સંગઠનોના સ્તુત્ય) આજની અને આવતીકાલની પેઢી શિક્ષણના માધ્યમ થકી .તાકાત રહી છે .આ બાબતોથી અવગત થાય અને પોતાની ભારતીય દ્રષ્ટીથી આ બાબતોનું મૂલ્યાંકન કરે તે જરૂરી (પ્રયત્નો થકી

સંદર્ભસૂચિ :

૧ .A.L. Basham, The wonder that was india, New Delhi, 1981

૨ .V.A.Smith, The Early History of India, Oxford, 1924

3 .रामशरण शर्मा, प्रारम्भिक भारत का परिचय, ओरियंट ब्लेकस्वोन प्राइवेट लिमिटेड, हैदराबाद, २०१९

४ .वी.डी. महाजन, प्राचीन भारत का इतिहास, एस चन्द एन्ड कम्पनी प्रा. लि. नई दिल्ली,२०१६

५ .सत्यकेतु विद्यालंकार, प्राचीन भारत का धार्मिक, सामजिक एवं आर्थिक जीवन, श्री सरस्वती सदन, नई दिल्ली, १९८५

https://www.gapbhasha.org/

૬(૧૮૧૮ થી ૧૦૦૦ .સ.ઈ) ભારતનો સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ ,પ્રવિણચંદ્ર પરીખ ., યુનિવર્સીટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૨૦૧૯

૭ .ઈતિહાસ૨૦૦૮ ,ગાંધીનગર ,ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ ,૧૧-ધોરણ ,

https://www.gapbhasha.org/